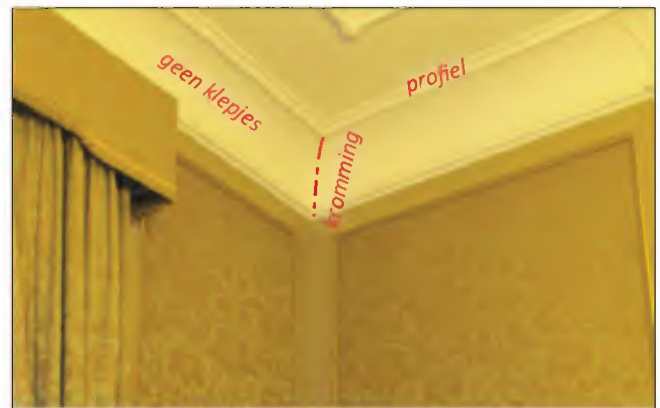

In categorie 1-A vertrek N° 31 (10.1.b Wob, de ministerskamer) doet zich hetzelfde voor. Ook hier is een eenvoudige kooflijst aanwezig met een strakke vormgeving en een licht gebogen vorm (kromming). Bovendien ontbreken wederom in beide gevelmuren de klepjes van de oorspronkelijke klimaatinstallatie in de bandbreedte van de koof. Ook deze kooflijst is dus niet origineel, maar betreft een latere vervanging (afb. 3.97).

In de doorsnedetekening A-B uit het bestek staat in vertrek N 31 (10.1.b Wob) overigens wel een kooflijst getekend, die echt van de standaard kooflijsten op de 1e verdieping afwijkt. Het betreft hier namelijk een kooflijst die 'een sprong in de lucht' maakt (afb. 3.95)! We hebben dit eerder gezien, bijv. bij de kooflijst in N° 35 (10.1.b Wob), die echter niet oorspronkelijk is (in ieder geval niet ter plekke van de sprong, zie afb. 3.77). De kooflijst van N 32 (10.1.b Wob) heeft daarentegen ook zo'n sprong en is mogelijk wél oorspronkelijk (afb. 3.71). Vermeldenswaardig is verder dat in doorsnedetekening A-B ook in vertrek N° 26 (10.1.b Wob) een kooflijst met een verticale sprong getekend is (zie afb. 3.99)

De kooflijst die *tegenwoordig* in vertrek N° 26 (10.1.b Wob nu de Regentenkamer, afb. 3.99) aanwezig is, is overigens zeker niet oorspronkelijk. De reden hiervoor is dat hij in 1898 vervangen is, toen dit hele vertrek compleet gerenoveerd werd i.v.m. de ontvangst van Indische vorsten t.g.v. de inhuldiging van koningin Wilhelmina (zie bouwfase 5). De toen aangebrachte en nog steeds aanwezige kooflijst heeft diverse banden en een bladerlijst, welke beide goud geschilderd zijn. Uiteraard zijn de ventilatieklepjes van de oorspronkelijke klimaatinstallatie uit 1861 niet opnieuw in de nieuwe kooflijst uit 1898 aangebracht.

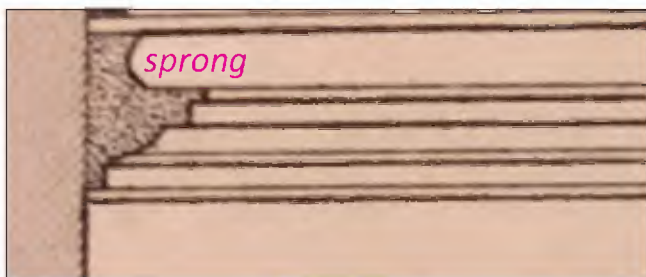
Samenvattend kan dus gesteld worden dat geen enkele van de oorspronkelijke kooflijsten van de categorie 1-A vertrekken nog resteert.

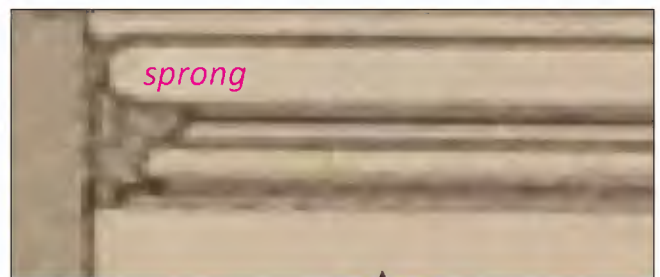
Afb. 3.97: De in vertrek N 31 (10.1.b Wob) aanwezige kooflijst is niet oorspronkelijk.

Afb. 3.98: De in vertrek N 26 (10.1.b Wob) aanwezige kooflijst is niet oorspronkelijk, maar is in 1898 aangebracht i.v.m. de renovatie van dit vertrek t.b.v. het bezoek van Indische vorsten t.g.v. de inhuldiging van koningin Wilhelmina.

Afb. 3.99: De in vertrek N 26 (10.1.b Wob) getekende kooflijst bevatte een sprong.

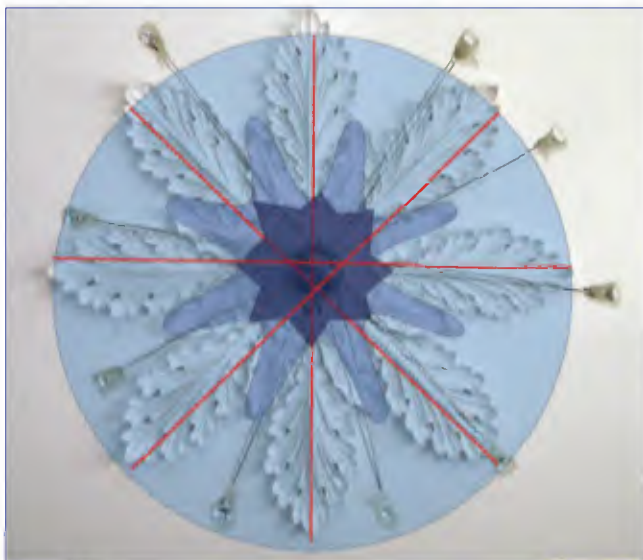
Afb. 3.100: De in vertrek N 31 (10.1.b Wob) getekende kooflijst bevatte een sprong (helaas geen detail met betere kwaliteit)

Afb. 3.101: De eerste verdieping in doorsnedetekening A-B (Bron: NA, Bestek 1859).

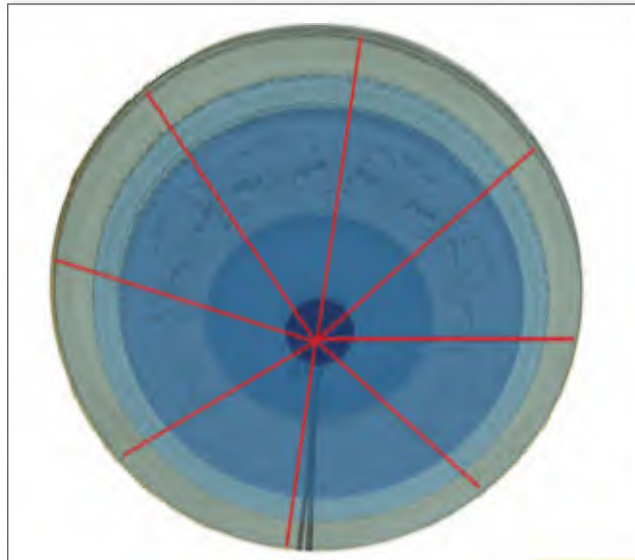
Middenrozetten 1-A

In vertrek N° 25 (10.1.b Wob), de voormalige kamer van de sg, bleek de kooflijst al niet oorspronkelijk te zijn en hetzelfde geldt zeer waarschijnlijk ook voor het middenrozet (afb. 3.102). Niet alleen ziet dit rozet er opvallend strak uit voor een rozet wat 150 jaar oud moet zijn, ook voldoet de vormgeving niet aan Rose's leer. Alhoewel er wel sprake is van een regelmatige vorm (de grondvorm is een cirkel), een compacte kern (donkerblauw) en acht assen (rode lijnen), loopt de indeling van de 2e en 3e afdeling in elkaar over. Ook wordt het rozet naar buiten toe niet echt opener: de puntige bladeren van de 2e afdeling lopen weliswaar niet door, maar de lobbige bladeren van de 3e afdeling worden naar buiten toe zelfs eerst nog even iets breder (oftewel, minder weelderig), voordat ze eindigen (afb. 3.103).

Afb. 3.102 en 3.103. Het middenrozet in vertrek N 25 (10.1 b Wob) oogt strak qua uitvoering en voldoet o.a. niet aan Rose's vormgeving, omdat de 2e afdeling (middelste kleur blauw) en 3e afdeling (lichtblauw) door elkaar heenlopen.

De kooflijst van vertrek N° 31 (10.1.b Wob), de voormalige ministerskamer, is zoals gezegd *niet* oorspronkelijk gebleken. Hoewel er enkele vraagtekens zijn, zoals de afwezigheid van een duidelijke toename van weelderigheid richting de buitenste afdeling, zou het hier aanwezige middenrozet wel nog oorspronkelijk van de hand van Rose kunnen zijn (afb. 3.104). Het voldoet namelijk op de volgende punten wél aan zijn leer: Het bestaat uit een regelmatige vorm (cirkel) en heeft een stevige, compacte kern (als je echt het centraalste deel neemt, waar de ophanging van de kroonluchter uit hangt). Ook heeft het acht assen (rode lijnen), al is dat pas bij zorgvuldig tellen vast te stellen, omdat elk van de assen is vormgegeven met niet één, maar twee bladeren (die aan elkaar gespiegeld zijn), waardoor men in eerste instantie zich kan vergissen en denken dat het zestien assen betreft (afb. 3.105).

Afb. 3.104 en 3.105. Het middenrozet in vertrek N 31 (10.1.b Wob) is zeer rijk gedecoreerd en voldoet op een aantal punten goed aan Rose's vormgevingsleer. NB Er kon geen volledige frontale foto genomen worden v.h. rozet i.v.m. de aanwezigheid van een kroonluchter, die dan het zicht op het middenrozet blokkeerde.

Daarnaast dient nog vermeld te worden dat behalve de (vernieuwde) kooflijst en het middenrozet het plafond in vertrek N° 31 **10.1.b Wob** ook versierd is met twee vierkante perklijsten, waarvan de decoraties in dezelfde stijl lijken te zijn uitgevoerd als die van het middenrozet (afb. 3.104, 3.108 en 3.109). Vermoedelijk zijn ze dus ook oorspronkelijk.

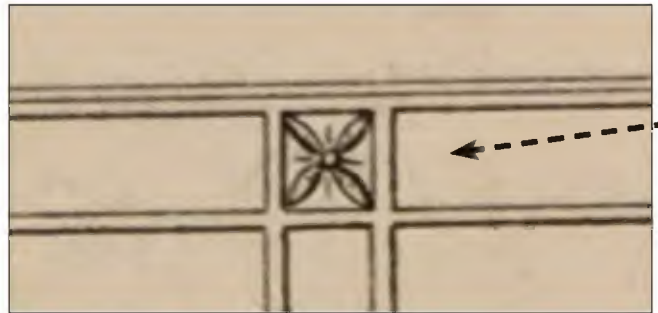
De binnenste perklijst is uitgevoerd met een smal snoerprofiel en wordt op de hoeken geaccentueerd door kleine vierkante bloemdecoraties, bestaande uit vier bladeren die gearrangeerd zijn in een kruisvorm (afb. 3.108). Ditzelfde motief is terug te vinden in Rose's doorsnedetekeningen, maar dan op de hoeken van het stijl- en regelwerk van de kamers die behangen moesten worden, oftewel in de categorie 1-A vertrekken (waaronder deze kamer) (afb. 3.107 en afb. 3.110). In het huidige stijl- en regelwerk in deze ruimtes zijn dergelijke hoekversieringen echter niet aanwezig (afb. 3.111). Het is niet bekend of ze nooit zijn aangebracht (ivm bezuinigingen bijv.), of dat de ooit van het stijl- en regelwerk zijn verwijderd.

De buitenste perklijst aan het plafond is iets forser uitgevoerd en betreft een met bladvorm beklede kraal die omwonden wordt door een riem (afb. 3.109). Zowel het snoerprofiel en de met bladvorm beklede en met riem omwonden profileringen zijn thema's die in Rose's leer besproken worden toegepast werden om een steviger uitdrukking te maken dan wanneer men een platte band als perklijst toe zou passen.²¹²

212 Rose 1863, p. 29.

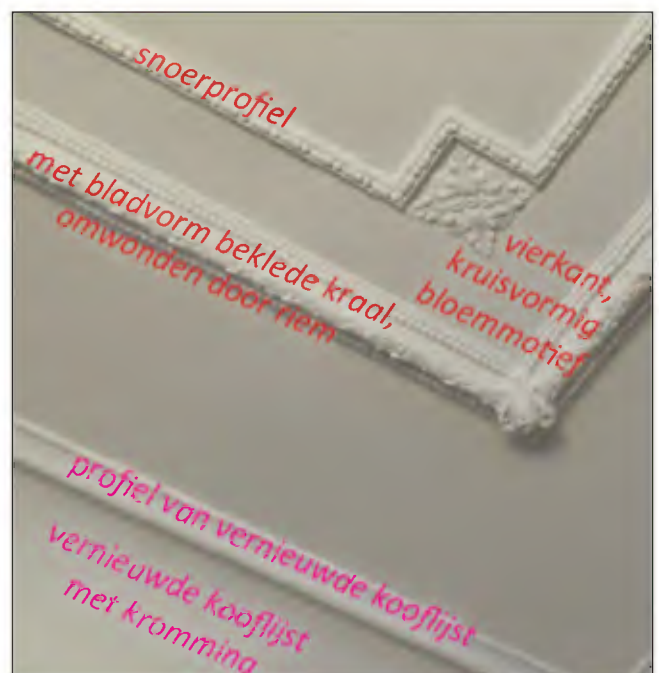
Afb. 3.104: De twee rijk gedecoreerde perklijsten rondom het middenrozet in vertrek N 31 **10.1.b Wob**, de voormalige ministerskamer.

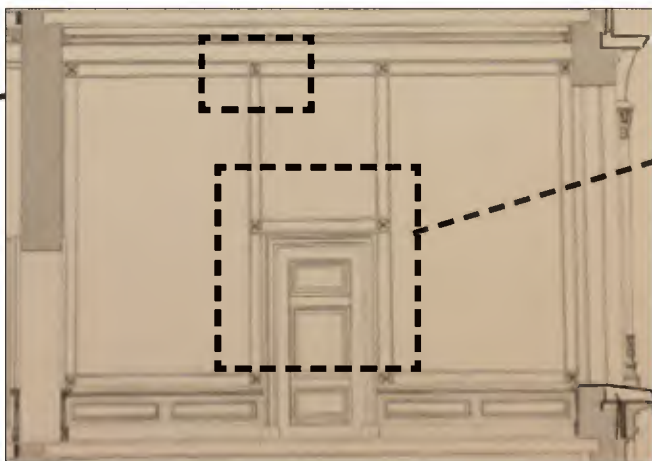
Afb. 3.107: Detail van doorsnede A-B met het kruisvormige vierbladerige bloemmotief op een hoek van het stijl- en regelwerk. (Bron: NA, Bestek 1859)

Afb. 3.108: Kruisvormig vierbladerig bloemmotief op de hoeken van de binnenste perklijst in de voormalige ministerskamer **10.1.b Wob**

Afb. 3.109: Detail van de perklijsten aan het plafond in **10.1.b Wob**, de voormalige ministerskamer.

(Linksboven) Afb. 3.110.: Detail van doorsnede A-B met daarin te zien het stijl- en regelwerk rondom het behang in de voormalige ministerskamer (10.1.b Wob). (Bron: NA, Bestek 1859)

(Rechtsboven) Afb. 3.111: In het echt zijn de kruisvormige vierbladerige bloemmotieven op de hoeken van het stijl- en regelwerk niet aanwezig. Foto genomen in de voormalige ministerskamer (10.1.b Wob).

Afb. 3.112: Samengestelde foto van het plafond uit 1898 in de Regentenkamer. Bron middelste fotodeel: D. Valentijn 2018, bron andere fotostukken en bewerking (verhullen kroonluchter) door Bureau Bouwtijd.

Het plafond in vertrek N° 26 **10.1.b Wob**, de Regentenkamer, afb. 3.112) is ten slotte zeker niet oorspronkelijk, omdat het pas is aangebracht bij de renovatie van deze kamer in 1898. Deze kwam voort uit de wens om de Indische vorsten die uitgenodigd waren om de inhuldiging van koningin Wilhelmina bij te wonen in gepaste stijl te kunnen ontvangen (Zie bouwfase 5).

Het plafond is uitgevoerd met diverse vakken, die omlijst worden door eierlijsten en kraallijsten die met bladvormen zijn bekleed. Bovendien is het plafond versierd met rozetten en wapenschilden in reliëf. Het grote middenvlak is *'met linnen beplakt en beschilderd als een open, heel licht bewolkte hemel, waarin enkele zwaluwen rondvliegen, terwijl vanuit de randen van het ovaal wingerdranken het vlak binnendringen.'*²¹³

Op een foto uit 1924 van deze ruimte is overigens te zien dat de indeling van het plafond nagebootst werd in het vloertapijt (afb. 3.113 t/m 3.115).

Het plafond, en ook de rest van de ruimte, is in de jaren '80 van de 20e eeuw zorgvuldig gerestaureerd o.l.v. J. Goudeau. In 2007 is de schade die ontstaan is tijdens de renovatie van 1997 hersteld.²¹⁴

Samenvattend kan worden gesteld dat van de categorie 1-A vertrekken hoogstens één middenrozet oorspronkelijk is, namelijk dat van vertrek N 31 **10.1.b Wob**), evenals de daar aanwezige twee rijk gedecoreerde perklijsten. Het gehele plafond in N 26 (K.01.0.08) is in 1898 vervangen door het huidige plafond, en het middenrozet in N 25 **10.1.b Wob** is op een (vooralsnog onbekend) tijdstip in de 20e eeuw vervangen.

²¹³ Goudeau 1986, p. 165-166

²¹⁴ Vr. med. **10.1.b Wob** WDJA.

Afb. 3.113: Zwart-witte uitsnede van afb. 3.109 met het plafond uit 1898 in de Regentenkamer **10.1.b Wob**)

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 3.114: De indeling van het plafond uit 1898 werd gespiegeld in het vloerkleed (Bron: NA, fotograaf Oppenheim, Julius [onbekend (?)], 1924, nr. toeg. 2.24.05.02, bestandsdeelnr. 2.24.05.02)

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 3.115: Herhaling van een deel van afb. xx, nu zonder aanduidingen.

Het plafond van de oorspronkelijke hoofdingang

Het plafond van de vroegere hoofdingang bevindt zich op de 1e verdieping (dus niet op de begane grond). Het heeft een afwijkende profilering met dünnere perklijsten, welke niet in de bestektekeningen zijn terug te vinden (afb. 3.116 t/m afb. 3.118). Helaas zijn, zoals gezegd, de detailtekeningen, die hierover duidelijk-

heid zouden kunnen verschaffen, niet gevonden. Er zijn twee opties: Er in 1861 wat van het bestek afgeweken kunnen zijn, zoals op wel meer plekken in het gebouw is gebeurd, en dan zouden de dünnere perklijsten alsnog oorspronkelijk zijn. Maar het zou ook kunnen dat deze dünnere perklijsten in 1931 zijn aangebracht, toen de hele hoofd entree zeer grondig werd gewijzigd. Helaas blijft deze kwestie vooralsnog onopgelost.

Plafonds in de uitbreiding van 1883

Afb. 3.116: Het plafond van de hoofdentree bevond zich op de 1e verdieping, want de vestibule was voorzien van een vide.

Afb. 3.117: Foto van het plafond, met dikke en dünnere perklijsten.

Afb. 3.118: Detail van de plattegrond van de 1e verdieping in de huidige situatie, met daarin aangeduid de dikke en dünnere perklijsten.

De plafonds in het bouwdeel uit 1883 (bouwphase 3) zijn zeer eenvoudig uitgevoerd in vergelijking met de plafonds in het oorspronkelijke gebouw uit 1861, ook op de 1e verdieping (bel-etage). Net als in de nieuwe vestibule en het kleine stukje 'chiquere' gang, is op de verdiepingen telkens een eenvoudige platte perklijst langs de randen van de ruimtes aangebracht. Hierdoor zijn de vorm van de bodekamers, die in de nieuwe achtergang zaten (zie bouwphase 3) nog herkenbaar in het plafond, ookal zijn de glazen wanden al lang verwijderd (afb. 3.119).

Wat betreft de perklijsten in de kantoorruimtes blijft er nog onduidelijkheid (afb. 3.120). Langs de randen van de ruimtes loopt nog de platte perklijst (deels verstopt achter moderne installatiekoven uit 1997). Iets meer naar het midden van het plafond zijn echter ook perklijsten aangebracht, die wel een profilering hebben. Het is niet bekend uit welke tijd deze dateren.²¹⁵

Plafonds in de uitbreiding van ca. 1895

De plafonds in het bouwdeel uit 1895 (bouwphase 4) zijn rijker uitgevoerd dan die van het bouwdeel uit 1883 (afb. 3.121). Door middel van geprofileerde perklijsten zijn diverse fraaie, symmetrische vlakverdelingen erop aangebracht. Opvallend is dat de hoekkantoren in de noordelijke vleugel, dus degenen met uitzicht op het Mauritshuis, telkens de uitgebreidste vlakverdelingen hebben. Dit zullen kennelijk de chiqueste kamers van de uitbreiding uit 1895 zijn geweest. De nieuwe gangen werden van een perklijstje voorzien. Er werden niet, zoals bij het oorspronkelijke gebouw uit 1861, op de 1e verdieping (bel-etage) telkens kooflijsten aangebracht. Daardoor zijn de plafonds, ondanks hun rijkdom, voor de oplettende kijker goed van de oorspronkelijke plafonds op deze verdieping te onderscheiden.

De plafonds uit 1895 zijn in recente renovaties plaatselijk aangepast i.v.m. de verwijdering van schoorstenen. De perklijsten zijn ter plekke met nieuwe stukken aangeheeld alsof er nooit een schoorsteen heeft bestaan. Verder zijn in 1991, bij de aansluiting van gebouw K op de verbindingstraat, vele plafonds in het zuidelijke deel van deze uitbreiding gesneuveld ten behoeve van de plaatsing van de twee liften.

²¹⁵ Sowieso zijn de er ook stukken van vervangen t.b.v. de plaatsing van de installatiekoven in 1997. Geadviseerd wordt om nader onderzoek uit te laten voeren naar de mogelijke bouwtijd van deze geprofileerde perklijsten, i.s.m. met een stucadoor met verstand van historische stuclijsten.

Afb. 3.119: Aan het verloop van de platte perklijsten valt de voormalige aanwezigheid van een bodekamer in de uitbreiding uit 1883 te zien, achter het oorspronkelijke centrale trappenhuis uit 1861 (vgl. afb. 2.109).

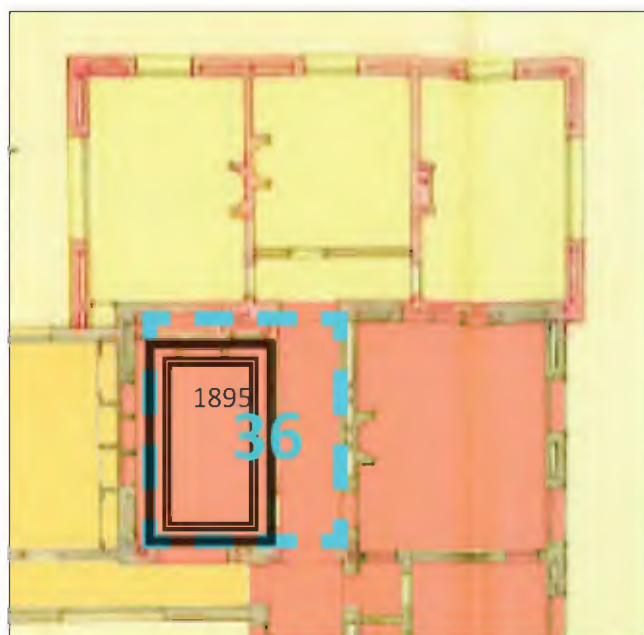
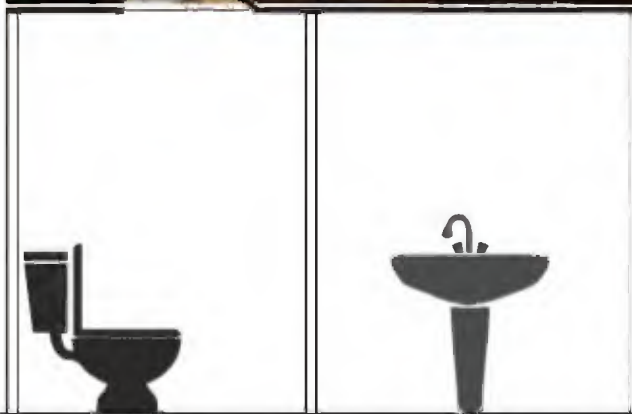
Afb. 3.120: Er is onduidelijkheid over de datering van de geprofileerde perklijsten. De platte perklijst, die de schoorsteen netjes volgt, is in ieder geval een oorspronkelijke plafonduafwerking van dit kantoorvertrek uit 1883.

Afb. 3.121: Het plafond van 10.1.b Wob, een kantoorvertrek uit ca. 1895, recht omhoog gefotografeerd. Het plafond is symmetrisch versierd met divers vlakken met geprofileerde perklijsten en houdt netjes rekening met de schouw.

Afb. 3.122: Restanten van de oorspronkelijke kooflijst uit 1861 op de voormalige buitenmuur van het vroegere vertrek N 36.

Afb. 3.123: Het plafond van 10.1.b Wob, een kantoorvertrek uit ca. 1895, recht omhoog gefotografeerd. Het plafond is symmetrisch versierd met divers vlakken met geprofileerde perklijsten en houdt netjes rekening met de schouw.

Afb. 2.135: In de loze ruimtes boven de toiletblokken uit 1979 (zie bouwfase 10) zijn kooflijsten uit 1861 en plafond- en schoorsteenresten uit 1895 aanwezig. Omdat deze bouwsporen zich boven de ingebouwde toiletblokken bevinden, zijn ze alleen te zien als men via een luik omhoog klimt, en heeft men ze gewoon laten zitten.

In de voormalige hoekkamers aan de binnenplaats uit 1861 die bij de uitbreiding van 1895 verkleind werden (afb. 3.123), werden nieuwe perklijsten aangebracht, die pasten bij de nieuwe, kleinere atmetingen van de ruimte (afb. 3.122). Het profiel van de perklijst is overigens niet identiek aan de stucplafonds uit 1895 van de naastgelegen ruimtes 10.1.b Wob (zie afb 3.121). Opvallend genoeg zijn ook nog stukken van

de oorspronkelijke kooflijst uit 1861 aanwezig, die te herkennen zijn aan de karakteristieke vormgeving en de aanwezigheid van een ventilatieklepje in wat (tot 1883) een buitenmuur was.

Afb. 3.122: Overzichttekening van de huidige plafondafwerkingen op de 1e verdieping.
Bron: WDJA (tekenwerk) en Bureau Bouwtijd (veldonderzoek).

Afb. 3.123: Overzichttekening van de huidige plafondafwerkingen op de 2e verdieping.
Bron: WDJA (tekenwerk) en Bureau Bouwtijd (veldonderzoek).

1861
1895

Jaren '00
1997 / 2007

Afb. 3.124: Overzichttekening van de huidige plafdonderwerkingen op de 3e verdieping.
Bron: WDJA (tekenwerk) en Bureau Bouwtijd (veldonderzoek).

NB. Op deze verdieping zijn in de loop der jaren zeer veel renovatiewerkzaamheden aan de plafonds uitgevoerd. Hoewel de dateringsaanduidingen niet overal in de tekening zijn aangebracht, geven ze toch al een eerste indruk van de gelaagdheid van de plafdonderhistorie op deze verdieping. Zie verder bouwfase 12.

3.2.3. De wand- en vloerafwerking van de vestibule uit 1931

Livre Ouvert vs. geen Livre Ouvert

De marmerplaten op de vloer en in de lambrisering van de vestibule uit 1931 zijn geplaatst volgens het principe van 'Livre Ouvert' of 'Open Boek'. Dit betekent dat de adering en kleurnuances in twee (afb. 3.125) of vier marmerplaten (afb. 3.127 t/m 3.129) aan elkaar gespiegeld worden gemaakt door de platen op een bepaalde manier te zagen en positioneren. Dit vergt natuurlijke een strengere selectie van de marmerplaten en een grote rezorgvuldigheid in de bewerking en plaatsing ervan, dus het is duurder om wel een Livre Ouvert patroon toe te passen, dan niet.

Met name in de lambrisering in het achterste gedeelte van de vestibule, dus in de zone voor het trappenhuis en de lift, valt echter op dat er ook grote gedeeltes *niet* volgens Livre Ouvert patroon zijn bekleed. De overgangen tussen de verschillende marmerplaten vallen op die plekken dus veel meer op. Het oogt daardoor slordiger (afb. 3.126). Hierdoor rijst er enige twijfel over de authenticiteit van deze onderdelen, dus twijfel of de gehele lambrisering nog wel uit 1935 stamt.

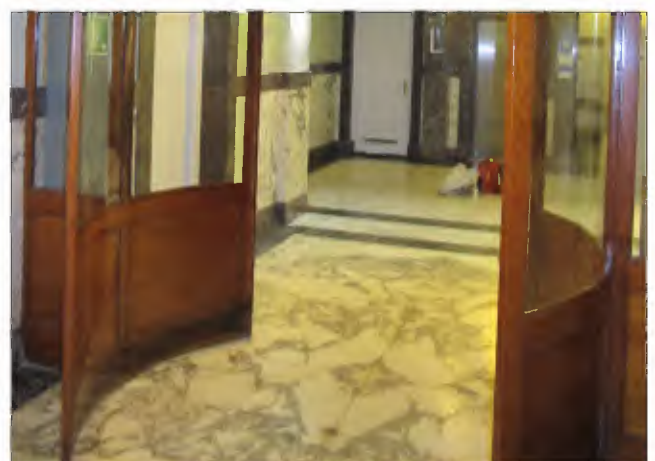
Er is slechts één foto teruggevonden waarop de marmeren lambrisering en vloer kort na de bouw in 1931 enigszins te zien zijn, namelijk op een foto uit 1937 (afb. 3.132 en in detail in afb. 3.133). Helaas kunnen desondanks geen definitieve conclusies over de authenticiteit van de huidige lambriseringonderdelen getrokken worden. Ten eerste is de foto uit 1935 niet scherp genoeg. Ten tweede dekt de linker voordeur een deel van de lambrisering af. Het is daarom niet te zien of de adering van de marmeren lambrisering hetzelfde is als in de huidige situatie. Deze laatste is trouwens zelf ook moeilijk te inspecteren, door de aanwezigheid van een moderne radiator (afb. 3.134). Wel valt uit de vergelijking tussen de foto uit 1937 en de huidige situatie op te maken dat de indeling van de lambrisering met een donkere onder- en bovenlijst, rondom een lichter marmeren vlak, klopt. Hetzelfde geldt voor de indeling van de vloer: een donkere lijst die een lichter vlak omsluit (zie de gele pijlen in afb. 3.134)

Afb. 3.125: Deel van de lambrisering met Livre Ouvert.

Afb. 3.126: Deel van de lambrisering zonder Livre Ouvert.

Afb. 3.127: Het vloervlak net achter de voordeur vertoont een veel duidelijkere en rijkere adering dan het vloervlak bij de lift.

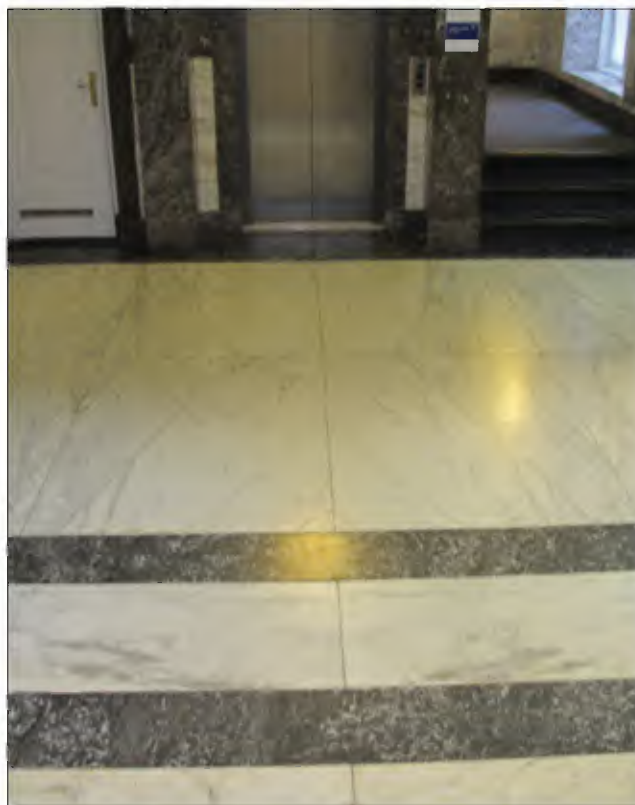
Afb. 3.128: Voorste deel van de vestibule, foto richting de voordeur.

Afb. 3.130: Achterste deel van de vestibule, foto richting de lift en het trappenhuis.

Afb. 3.129: De vloer voor in het voorste gedeelte van de vestibule bestaat uit marmeren vloerplaten in dubbele Livre Ouvert ligging. De adering is zeer opvallend.

Afb. 3.131: De vloer in het achterste gedeelte van de vestibule bestaat uit marmeren vloerplaten in dubbele Livre Ouvert ligging. De adering is weinig opvallend, waardoor de vloer hier lichter lijkt.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

(Links en linksonder) Afb. 3.132 en afb. 3.133: De onscherpte van de foto uit 1937, evenals de daarop aanwezige deur, in combinaties met de aanwezigheid van een radiator in de huidige situatie, maken een vergelijking van de marmer-adering niet mogelijk. Daarentegen is wel te zien dat de algemene verdeling met donkere lijsten om lichtere vlakken, zowel in de vloer als in de lambrisering, gelijk is gebleven (zie gele pijlen). Bron: NA Collectie Spaarnestad (SFA) Het Leven, 005001222, datering 1937)

(Rechtsonder) Afb. 3.134 De entree in 2021. De overeenkomsten in de indeling van de lambrisering in donkere en lichte vlakken tussen de foto uit 1937 en deze uit 2021 zijn met gele pijlen aangegeven.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document

10.1.b Wob

Kleurverschillen en marmerimitaties

Verder valt ook op dat er in het voorste deel van de vestibule een veel nadrukkelijker adering in de marmerplaten aanwezig is dan die in het achterste vloervlak, voor de lift. Hierdoor oogt het vloervlak bij de lift veel lichter van kleur (afb. 3.131) dan het vloervlak direct na de voordeur (afb. 3.130). Het is vooralsnog niet duidelijkheid of dit voortkomt uit een latere wijziging.

Ten tweede valt op dat er in de gehele vestibule heel veel verschillende soorten marmer zijn toegepast. Zo lijkt het er qua kleurverschillen op dat er bijvoorbeeld bij de voordeur, tegen een oude zwarte neut met witte aderingen, een nieuwe donkere grijsgroenige deur-omlijsting met rode aderingen tegenaan is gezet (zie afb. 3.135). Behalve dit kleurverschil is ook de afschuiving van de zwarte neut met witte aderingen anders dan de afschuivingen van de donkere deur-omlijsting met rode en groene aderingen (afb. 3.136 en afb. 3.137). Ten slotte is er ook een best ruime voeg te zien tussen neut en deur-omlijsting. Deze drie dingen (kleur, afschuiving en voeg) doen vermoeden dat het zwart-witte stuk neut oorspronkelijk is en uit 1861 dateert. Het donkere stuk met rood en groen zal er bij de entreerenovatie tegenaan gezet zijn.

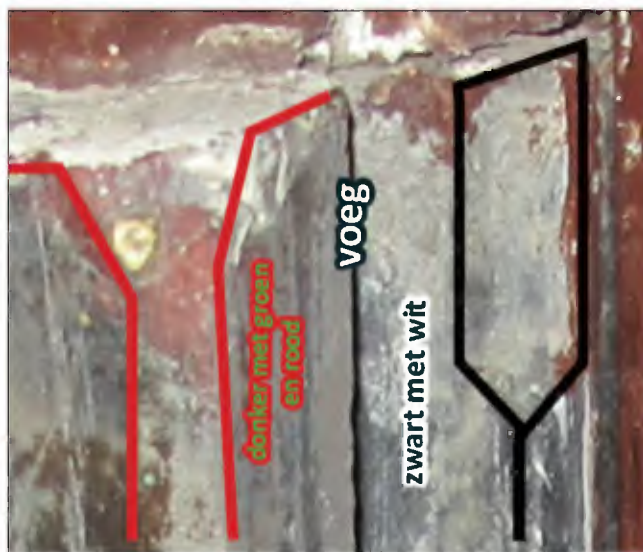
Zeker is in ieder geval dat diverse marmerstukken inmiddels vervangen zijn door houten reparatiestukken met marmerimitatie, in zowel in de lambriseringen, de deur-omlijstingen en in de vensterbank van het eerste venster in het trappenhuis. Men name een aantal donkere lijststukken zijn door dergelijke imitatiestukken vervangen (afb. 3.139 en 3.141).

Sowieso valt het op dat er nog meer verschillende marmersoorten zijn toegepast in de vestibule. Dit zou te maken kunnen hebben met verschillende bouwfases, oftewel: mogelijk zijn delen van met name de marmeren lambrisering en de deur-omlijstingen ná de plaatsing ervan in 1931 alsnog een keer vervangen. Dit is echter niet zeker. Geadviseerd wordt om een natuursteenskundige te consulteren over de vermoedens in dit cultuurhistorisch onderzoek omtrent de marmerlambrisering en deur-omlijstingen in de vestibule.

(Midden en onder) Afb. 3.136 en afb. 3.137: Detail van een van de neuten van de voordeur. Tussen de andersgekleurde stukken marmer is een ruime voeg zichtbaar. Tevens hebben de stukken verschillende hoekdetailleringen. Het is mogelijk dat het zwart-witte stuk neut oorspronkelijk is. Het donkere stuk met rood en groen zal uit de entreerenovatie van 1931 dateren.

Afb. 3.135: De verschillende kleuren marmer in de vloer en neuten van de voordeuren.

Afb.3.138: Opvallend veel verschillende marmersoorten en - kleuren.

Afb.3.140: Opvallend veel verschillende marmersoorten en - kleuren. Het zwart met roze stuk marmer is ooit met een schroef (her?) bevestigd (zie gele cirkel).

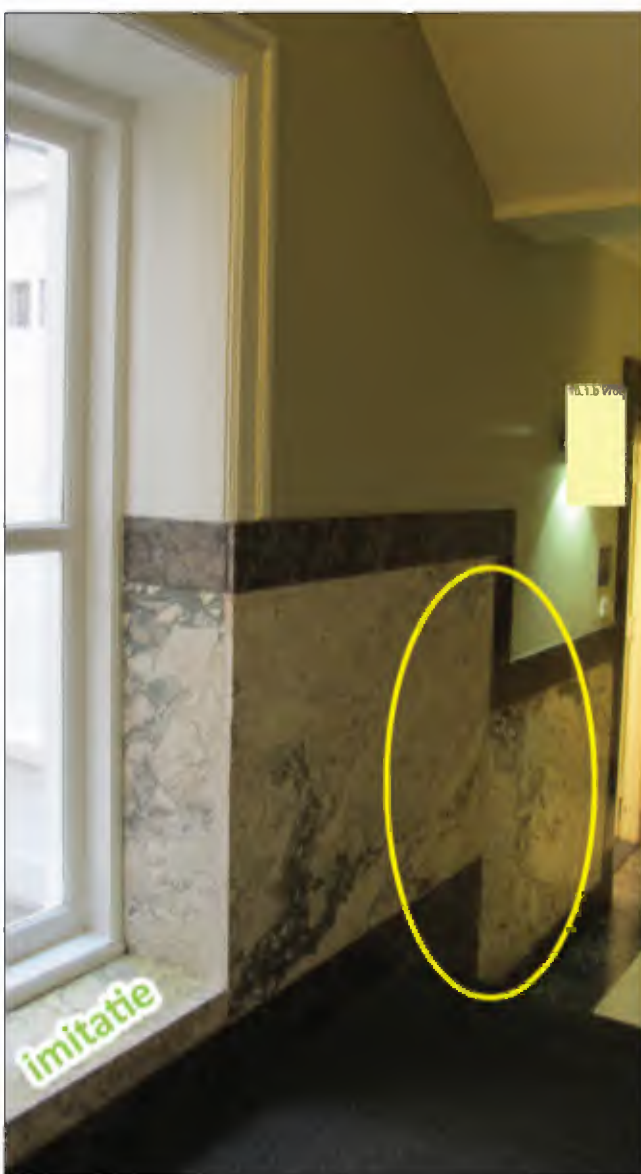
Afb. 3.139: De houten reparatiestukken met marmerimitatie lichten groen op in de flits van de fotocamera. In het echt is het kleurverschil niet zó goed waar te nemen.

(Rechtsomder) Afb. 3.141: De houten reparatiestukken met marmerimitatie lichten groen op in de flits van de fotocamera. In het echt is het kleurverschil niet zó goed waar te nemen.

3.2.4. De wand- en vloerafwerking van het hoofdtrappenhuis uit 1931

In het hoofdtrappenhuis is een marmeren lambrisering aanwezig tot en met het eerste bordes (afb. 3.143). Deze lambrisering biedt een aantal hoofdbrekers. Ten eerste is het grootste deel van de platen hier wél in Livre Ouvert aangebracht, maar schijnbaar niet overal. Specifiek bij de aansluiting van de lambrisering van de vestibule op de lambrisering van het trappenhuis (waar een écht Livre Ouvert weliswaar vrijwel niet te maken valt, i.v.m. de hoogtesprong, is helemaal geen aandacht besteed aan het creëren van een schijnbaar naadloze overgang (zie de gele ellips in afb. 3.142).

Afb. 3.142: Er is geen poging gedaan om de overgang tussen de lambrisering van de vestibule en die van het trappenhuis te verhullen. Foto genomen op het eerste bordes.

Ten tweede zijn, ook op de plekken waar wél een Livre Ouvert is gecreëerd, de randen ronduit slordig afgewerkt (zie gele rechthoek in afb. 3.144).

De treden tot en met eerste bordes, inclusief het bordes zelf, zijn van marmer. Dit komt overeen met de tot op deze hoogte aanwezige marmeren lambrisering. De treden verder naar boven zijn van hout en lijken dezelfde afwerking te hebben als de leuning.

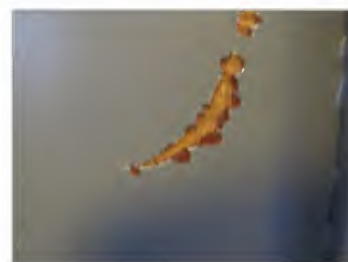

Afb. 3.143: Aansluiting van het eerste bordes op de houten trap. Hier is in de lambrisering wel Livre Ouvert toegepast aan de rechterzijde, maar niet in de hoek?

Afb. 3.144: Wel Livre Ouvert toegepast, maar slordige randen! Foto genomen op het eerste bordes.

(Fotocollage) Afb. 3.145: De vloeren en wanden van het centrale hoofdtrappenhuis uit 1931 zijn tot en met het eerste bordes afgewerkt met marmer, daarboven met hout.

(Rechtsboven) Afb. 3.148: Vanaf het eerste bordes tot de zolder hadden veel onderdelen van het trappenhuis uit 1931 een afwerking van gelakt hout, die nu alleen nog bij de railing te zien is, omdat de rest later grijs is geschilderd.

(Rechtsmidden) Afb. 3.149: Door een beschadiging van een moderne grijze verflaag komt de houtafwerking uit 1931 naar voren.

Afb. 3.146: Tot en met het eerste bordes is de vloer van 1931 met marmer afgewerkt. Deze vloer zit tegenwoordig verstopt onder een tapijt.

Afb. 3.147: Vanaf het eerste bordes naar boven toe zijn de treden uit 1931 voorzien van een houtafwerking, die nu eveneens verstopt zit onder tapijt.

3.2.5 Wandafwerking van de werkvertrekken

3.2.5.1. Gestucte vs. behangen wanden

De wanden van de begane grond en van alle categorie-C vertrekken (dus 1-C, 2-C en 3-C) moesten vlak gestuct worden en vervolgens wit worden geschilderd.²¹⁶ Alleen ruimtes met categorie A of B (dus 1-A, 1-B en 2-B) werden voorzien van een houten lambrisering, met daarboven behang (zie tabel 3.1).

3.2.5.2 Lambriseringen

In de doorsnedetekeningen uit 1859 zijn in alle vertrekken van de 1e, 2e en 3e verdieping lambriseringen getekend. In de tekst van het bestek valt echter te lezen dat slechts enkele specifieke ruimtes van een lambrisering moesten worden voorzien. Vermoedelijk is deze beperking van het aantal lambriseringen veroorzaakt door de bezuinigingen die Rose in een laat stadium gedwongen werd door te voeren in zijn ontwerp. De ruimtes die alsnog voorzien moesten worden van een lambrisering komen overeen met de in dit rapport gedefinieerde categorieën 1-A, 1-B en 2/3-B (zie tabel 3.1).

Vershil moest er natuurlijk weer zijn, dus de lambriseringen op de 1e verdieping werden vormgegeven met een romp van grenenhout en panelen van eikenhout (afb. 3.154 en afb. 3.155), terwijl de lambriseringen in de categorie 2/3-B vertrekken werden uitgevoerd als 'vlakwerk' in vurenhout. Hier werd mee bedoeld dat er horizontale stroken gemaakt moesten worden, waarbij de middelste strook teruglag ten opzichte van de bovenliggende en onderliggende stroken (afb. 3.152 en afb. 3.153).

Uit het veldonderzoek blijkt dat, op één uitzondering na, alle vertrekken met de categorieën 1-A, 1-B en 2/3-B de oorspronkelijke lambrisering nog aanwezig is. Wel is een groot deel van de lambriseringen in de loop der jaren achter platen weggetimmerd (afb. 3.158, afb. 3.159, afb. 3.161, xx, afb. 3.164 t/m afb. 3.167). Verder is in ruimte ^{10.1.b Wob} (afb. 3.166) een deel van de oorspronkelijke lambrisering verwijderd toen deze ruimte werd samengevoegd met ^{10.1.b Wob}. Alleen in de Regentenkamer ^{10.1.b Wob} is de oorspronkelijke lambrisering geheel verwijderd en vervangen door een rijkere versie (afb. 3.168). Dit is gebeurd in 1898, i.v.m. de chique ontvangst van Indische vorsten t.g.v. de inhuldiging van koningin Wilhelmina.²¹⁷

²¹⁶ De immer kritische 'X' noemde deze vertrekken dan ook 'verblindend' (en niet in de positieve zin van 'oogverblindend prachtig'). Zie § 2.3.4 De kritiek op het ontwerp.

²¹⁷ Zie bouwfase 5.

		Wandstucwerk	Lambrisering	Behangwerk
0	-	vlak	-	-
1	1-A	-	romp van grenenhout en panelen van eikenhout	op behanglatten, vilouté (effen), randen van fijne gouden kabels (cordons) o.i.d.
1	1-B	-	romp van grenenhout en panelen van eikenhout	op behanglatten, vilouté (effen), randen van fijne gouden kabels (cordons) o.i.d.
1	1-C	vlak	-	-
2/3	2/3-B	-	vurenhout, 'vlakwerk', waarvan de middenste breedte terugspringend	op behanglatten, vilouté (effen), randen goud of vilouté*
2/3	2/3-C	vlak	-	-
zolder	-	-	-	-

Tabel 3.1: De wandafwerking van de kantoren bestond óf uit vlak stucwerk (categorie C vertrekken) óf uit een lambrisering met daarboven behang (categorie A en B vertrekken). * De omschrijving van de behangsels van de verschillende categorieën lijken sterk op elkaar. Zie ook § 3.2.5.3 Behang.

(Boven) Afb. 3.150 en (rechts) afb. 3.151 (detail van afb. 3.150): De werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn., 1898. Vanwege de strokenlambrisering moet deze foto gemaakt zijn in een vertrek van categorie 2/3-B. De strokenlambrisering was polychroom geschilderd: de middelste, teruggelegen strook lijkt op deze foto name:lijk lichter van kleur dan de bovenste en onderste strook (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id.nr. 0.56457, 1.91883, foto 1898).

Afb. 3.152 en afb. 3.153 Details uit doorsnedetekening A-B uit 1859 over een vertrek op de 2e (of 3e) verdieping met strokenlambrisering.

Afb. 3.154 en afb. 3.155 Details uit doorsnedetekening A-B uit 1859 over een vertrek op de 1e verdieping met paneellambrisering.

Afb. 3.156: De paneellambrisering in 10.1.b Wob (N 24, categorie 1-B)

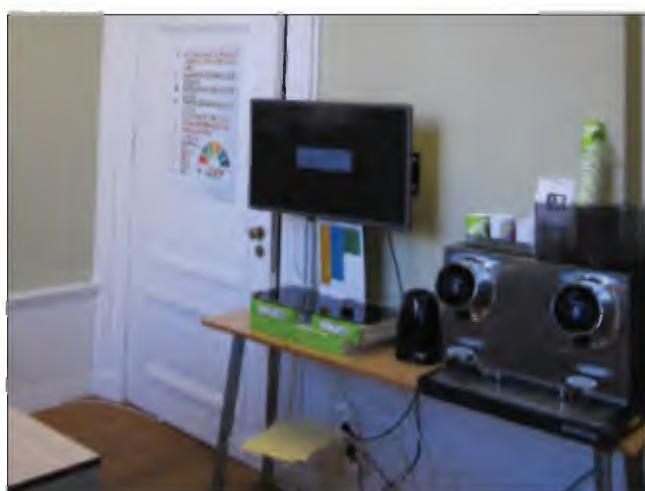
Afb. 3.159: De paneellambrisering in 10.1.b Wob (N 35, categorie 1-B) is later afgetimmerd met moderne platen.

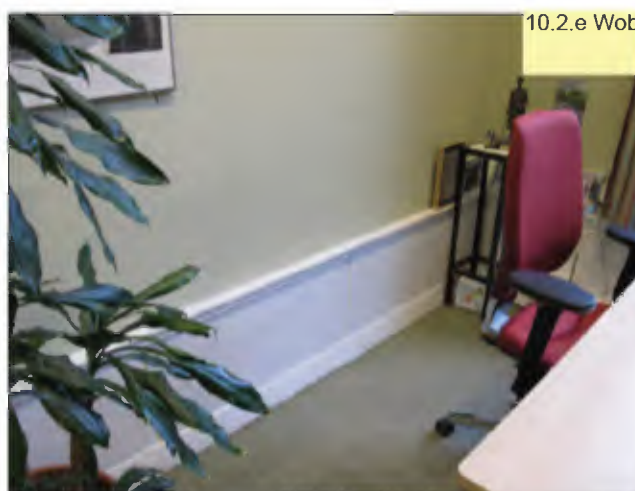
Afb. 3.157: De paneellambrisering in 10.1.b Wob (N 25, categorie 1-A)

Afb. 3.160: De paneellambrisering in 10.1.b Wob (N 31, categorie 1-A)

Afb. 3.158: De paneellambrisering in 10.1.b Wob (N 30, categorie 1-B) is later afgetimmerd met moderne platen.

Afb. 3.161: De paneellambrisering in 10.1.b Wob (N 32, categorie 1-B) is later afgetimmerd met moderne platen

Afb. 3.162 en 3.163: De strokenlambrisering in 10.1.b Wob (N°43, categorie 2-B) is de enige van dit type lambrisering dat niet later afgedekt is met moderne platen (Bron linkerfoto: WDJA)

Afb. 3.164: De strokenlambrisering in 10.1.b Wob (N 56, categorie 2-B) is grotendeels nog aanwezig. Wel is er iets vreemds aan de hand: er is ook een lambrisering aanwezig op een muur van een kleiner vertrek (N55) waar vertrek N56 mee is samengevoegd (staat niet op deze foto).

Afb. 3.165: De lambrisering in 10.1.b Wob (N 50, categorie 2-B) is later afgetimmerd met moderne platen.

Afb. 3.166: De strokenlambrisering in 10.1.b Wob (N 61, categorie 3-B) is bijna geheel verwijderd. Het resterende deel is afgetimmerd.

Afb. 3.167 De strokenlambrisering in 10.1.b Wob (N 71, categorie 3-B) is later afgetimmerd met moderne platen

Afb. 3.168 De zeer rijke lambrisering in de Regentenkamer 10.1.b Wob dateert uit de grootscheepse verbouwing van dit vertrek in 1898 i.v.m. de ontvangst van Indische vorsten t.g.v. de inhuldiging van koningin Wilhelmina.

In het gebouw bevinden zich, behalve de lambrisering van de Regentenkamer (afb. 3.168), nog enkele lambriseringen die niet uit de oorspronkelijke bouwtijd van 1861 dateren.

Ten eerste zijn er de lambriseringen in het bouwdeel uit 1895 (afb. 3.169). Deze zijn slechts plaatselijk aangebracht, namelijk enkel direct onder de vensters (afb. 3.170 en afb. 3.171). Het betreft paneellambriseringen, waarvan de indeling overeenkomt met die van het erboven gelegen vensterraam (dat overigens later, met behoud van de oude indeling, vernieuwd is). De lambriseringen, evenals hun samenhang met de bovenliggende ramen, zijn tegenwoordig moeilijk te zien i.v.m. de moderne radiatoren die ervoor gezet zijn (afb. 3.169).

(Links) Afb. 3.170 en (rechts) afb. 3.171: In het bouwdeel uit 1895 zijn enkel onder de vensters, paneellambriseringen aangebracht. De indeling van deze lambrisering met vlakke panelen komt overeen met de raamindeling (zie roze streeplijnen). NB de vensters en ramen zijn overigens wel vernieuwd, zie 3.1.1 Vensters.

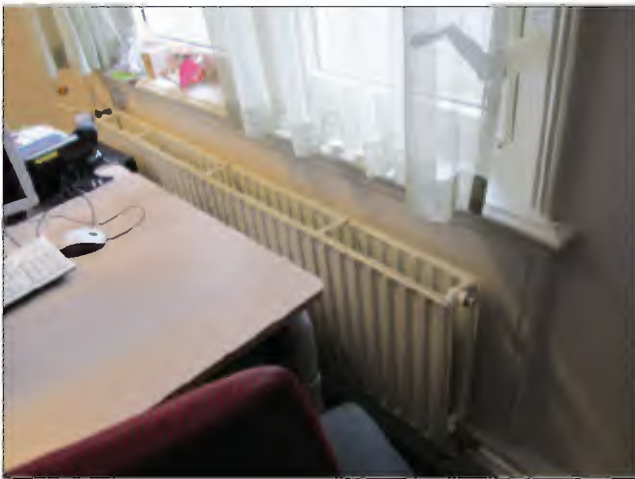

Afb. 3.169: In het bouwdeel uit 1895 zijn enkel plaatselijk lambriseringen gemaakt, namelijk onder de vensters. Deze lambriseringen zijn tegenwoordig niet goed te zien i.v.m. de moderne radiatoren die ervoor geplaatst zijn. Foto genomen in 10.1.b Wob

Ten tweede is er een aantal lambriseringen bijgemaakt op de begane grond, vermoedelijk ca. 1919.²¹⁸ Het gaat in ieder geval om ruimtes 10.1.b Wob, die van archiefruimtes tot kantoren verbouwd werden, en om ruimtes 10.1.b Wob, waar een conciërgewoning gemaakt werd.²¹⁹ Of in de nieuwe gang van de conciërgewoning 10.1.b Wob ook een lambrisering is gemaakt is niet bekend. Door latere verbouwingen is tegenwoordig in deze ruimte in ieder geval geen lambrisering te zien.

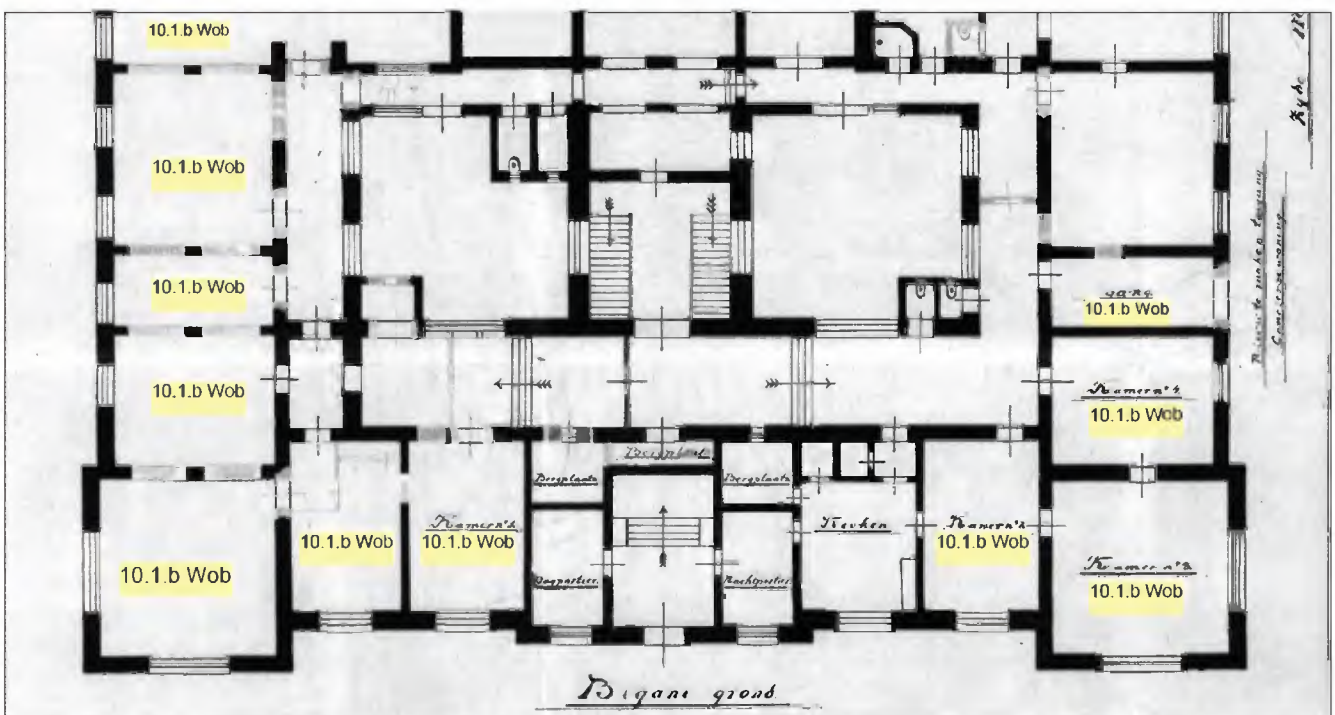
218 Zie bouwfase 6.

219 Het is ook mogelijk dat een bestaande conciërgewoning werd uitgebreid of gerenoveerd.

(Rechts) Afb. 1.372: In de hoekkamer 10.1.b Wob is rondom de gehele ruimte een lambrisering aanwezig, waar later platen voor getimmerd zijn. Men ziet echter wel de 'werking' van het hout in deze latere platen. Mogelijk is dit een aanwijzing dat de lambrisering oorspronkelijk niet rondom de hele kamer aanwezig was, maar ook alleen onder de vensters, net als in 10.1.b Wob.

(Links) (Afb. 3.173): In 10.1.b Wob zijn alleen plaatselijk, namelijk onder de vensters lambriseringen gemaakt. Deze lambriseringen zijn later afgetimmerd met platen.

Afb.3.174: Detail van de verbouwingstekening uit 1919 van de begane grond. In de zuidelijke vleugel werden de voormalige archiefruimtes (rood aangeduid) omgebouwd tot kantoorruimtes. In de noordelijke vleugel werd een conciërgewoning gebouwd (of verbouwd (groen aangeduid)). Deze kreeg een eigen, nieuwe ingang, in de noordgevel, recht tegenover het Mauritshuis (Bron: collectie RVB, aanduidingen Bureau Bouwtijd).

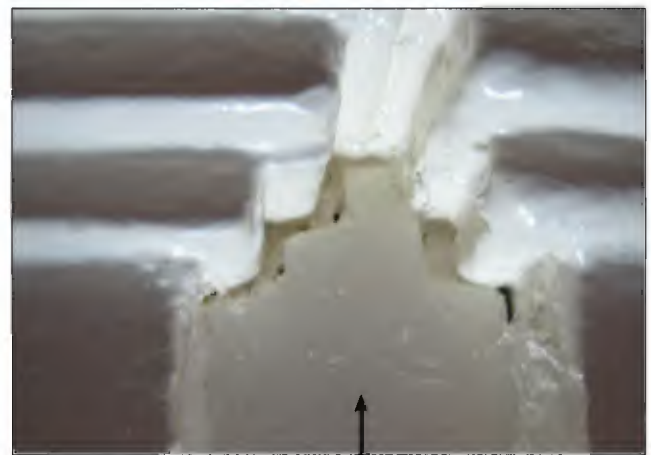
De recente lambrisering in 10.1.b Wob is een slechte kopie van de oorspronkelijke paneellambriseringen van het gebouw. Bovendien hoort op de 2e verdieping überhaupt geen paneellambrisering te zitten, maar een strokenlambrisering. Maar zelfs dan klopt het niet, want 10.1.b Wob was helemaal geen categorie 2-B ruimte, maar gewoon een werkvertrek met categorie 2-C, dus de aanwezigheid van een lambrisering alhier vertroebelt de oorspronkelijke hiërarchie van het gebouw.

De lambrisering van de vestibule uit 1931 is reeds behandeld. De laatste 'lambrisering' betreft dan nog de afwerking van de voetstukken van de gietijzeren kolommen in de gang op de 1e verdieping (10.1.b Wob). Gezien de opvallend strakke uitvoering hiervan is het de vraag of deze afwerking oorspronkelijk is.²²⁰

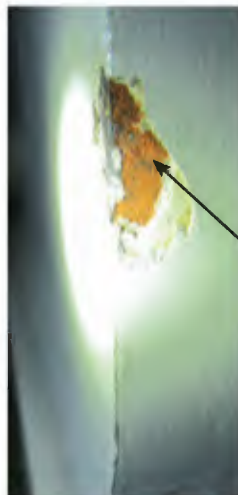
220 Nader kleurhistorisch onderzoek of destructief onderzoek zou hier mogelijk meer informatie over kunnen geven.

Afb. 3.175: De lambrisering in 10.1.b Wob is van recente datum en heeft geen relatie tot de oorspronkelijke lambriseringen of categorieën.

Afb. 3.176: Het teruggelegen, bovenin getrapte, stuk tussen de twee voetstukken sluit niet mooi aan. Hierdoor rijst de vraag of het oorspronkelijk is.

Afb.3.177 t/m 3.179 De voetstukken onder de kolommen in gang (10.1.b Wob) zijn opvallend vlak en gesloten qua afwerking (afb. 3.179). Toch lijken de voetstukken wel te bestaan uit gietijzer (zie afb. 3.178), net als de kolommen zelf. Het teruggelegen, bovenin getrapte, verbindingsstuk tussen de twee voetstukken sluit niet mooi aan (afb. 3.176). Hierdoor rijst de vraag of dit een latere toevoeging betreft en of er dus vroeger een kleine open ruimte tussen de twee voetstukken zat. Nader (d.w.z. licht destructief en/of kleurhistorisch) onderzoek is nodig om vast te stellen of de voetstukken oorspronkelijk zo'n vlak en gesloten uiterlijk hadden als tegenwoordig.

Afb. 3.180: Overzicht van de aanwezige lambriseringen op de begane grond, anno 2021.

In het bouwdeel uit 1895 zijn onder de vensters lambriseringen aangebracht, waarvan de paneelindeling overeenkomt met de raamindeling. Op deze bouwlaag resteren slechts enkele van deze lambriseringen resteert (roze). Bovendien zitten ze verstopt achter moderne radiatoren.

In de voormalige archiefruimtes op de begane grond, die in 1991 tot kantoren zijn verbouwd, resteren lambriseringen uit die tijd (rood). Ditzelfde geldt voor de aangebrachte lambriseringen in de conciërgewoning van destijds (groen). De lambriseringen zijn tegenwoordig afgetimmerd met strakke platen (geel).

De marmerlambriseringen van de vestibule zijn in 1931 aangebracht tijdens de grote renovatie van de hoofdingang en het centrale trappenhuis. Inmiddels zijn een aantal delen vervangen.

(Bron: Plattegrond WDJA, veldonderzoek en aanduidingen Bureau Bouwtijd)

Afb. 3.181: Overzicht van de aanwezige lambriseringen op de 1e verdieping, anno 2021.

Op de 1e verdieping zijn in de vertrekken met categorie 1-A en 1-B zijn nog altijd de oorspronkelijke lambriseringen uit 1861 met paneelindeling aanwezig (blauw), m.u.v. van in de Regentenkamer, waar de lambrisering in 1898 is vervangen (paars). In de ruimtes **10.1.b Wob** zijn later platen (geel) tegen de oorspronkelijke lambrisering aangetimmerd.

In het bouwdeel uit 1895 zijn enkel onder de vensters lambriseringen aangebracht, waarvan de paneelindeling overeenkomt met de raamindeling. Het grootste deel van deze lambriseringen resteert (roze), maar zit verstopt achter moderne radiatoren.

(Bron: Plattegrond WDJA, veldonderzoek en aanduidingen Bureau Bouwtijd)

Afb. 3.182: Overzicht van de aanwezige lambriseringen op de 2e verdieping, anno 2021.

In alle drie de vertrekken met categorie 2-B10.1.b Wob) zijn de oorspronkelijke strokenlambriseringen nog aanwezig (groen). In de laatste twee ruimtes zijn er later wel platen tegenaan getimmerd (geel). In 10.1.b Wob overigens iets vreemds aan de hand met de lambrisering. De oostzijde van dit vertrek betrof vroeger vertrek N°55 (zie afb. 3.1.83), waar géén lambrisering aanwezig was. Mogelijk is bij de samenvoeging van de twee vertrekken en het voorhalletje tot één grote ruimte, de lambrisering die in N°56 op de scheidingsmuur tussen beide ruimtes zat, verplaatst naar de muur van het vroegere N°55?

In 10.1.b Wob is een recente lambrisering aanwezig die geen relatie heeft tot de oorspronkelijke lambriseringen of categorieën (rood).

In het bouwdeel uit 1895 zijn onder de vensters lambriseringen aangebracht, waarvan de paneelindeling overeenkomt met de raamindeling. Het grootste deel van deze lambriseringen resteert (roze), maar zit verstopt achter moderne radiatoren.

(Bron: Plattegrond WDJA, veldonderzoek en aanduidingen Bureau Bouwtijd)

(Rechtsboven) Afb. 3.183: Detail van waaruit ruimte 10.1.b Wob oorspronkelijk bestond: twee werkvertrekken (N°55 en N°56) en een voorhalletje (Bron: Bestekstekening 1859, aanduidingen Bureau Bouwtijd).

Afb. 3.184: Overzicht van de aanwezige lambriseringen op de 3e verdieping, anno 2021.

In alle drie de vertrekken met categorie 3-B (10.1.b Wob) zijn nog altijd de oorspronkelijke strokenlambriseringen aanwezig (groen), maar in de eerste ruimte nog maar een heel klein deel. Ook zijn in alle drie ruimtes er later platen tegenaan getimmerd (geel).

In het bouwdeel uit 1895 zijn onder de vensters lambriseringen aangebracht, waarvan de paneelindeling overeenkomt met de raamindeling. Het grootste deel van deze lambriseringen resteert (roze), maar zit verstopt achter moderne radiatoren.

(Bron: Plattegrond WDJA, veldonderzoek en aanduidingen Bureau Bouwtijd)

3.2.5.3. Behang

In het bestek uit 1859 staat een omschrijving van de aan te brengen behangsels. Het betreft hier behangsels voor de vertrekken met categorieën 1-A, 1-B en 2/3-B (zie tabel 3.1), dus op de 1e, 2e en 3e verdieping. In ieder geval werden de vertrekken met categorieën 1-C en 2/3-C, zoals al eerder vermeld, niet behangen, maar vlak gestuct en wit geschilderd.

De beschrijvingen van de behangsels voor de 1e verdieping en die voor de 2e en 3e verdieping lijken aardig op elkaar (afb. 3.185). Er staat niet letterlijk hetzelfde, maar de verschillen in de besteksomschrijving zijn niet zodanig groot, dat er overduidelijk een onderscheid of klassenverschil uit spreekt. Het is daarom onduidelijk of de behangsels op de drie verdiepingen hetzelfde waren, of dat er zeker wel verschillen zaten tussen het behang op de 1e verdieping versus dat op de 2e en 3e verdieping. Een dergelijk onderscheid zou overigens op zich wel passend zijn geweest, gezien het verschil in status en overige interieurafwerking tussen de 1e verdieping versus de 2e en 3e verdieping.

Het behang dat in het bestek werd voorgeschreven betrof vilouté, effen behang, dat afgewerkt moest worden met randen van fijne gouden kabels (cordons) o.i.d.²²¹ Op een van oudste tijdens dit onderzoek teruggevonden foto's (afb. 3.186, en ook op een gelijktijdige filmopname, zie afb. 3.188 en 1.389) van de ministerskamer, een categorie 1-A vertrek, is inderdaad een effen behang te zien, al is niet bekend of dit nog het oorspronkelijke behang uit 1861 betreft (afb. 3.186). Ook bij de restauratie van de Regentenkamer in de jaren '80 van de 20e eeuw werden resten van een effen behang teruggevonden (niet afgebeeld).²²²

Op de foto uit 1898 van de werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn., die een categorie 2/3-B vertrek betrof, is echter een behang te zien dat wel voorzien is van een patroon (afb. 3.xxx). En tijdens het veldonderzoek zijn enkele historische behangsels met diverse patronen teruggevonden in de loze ruimtes boven de moderne toiletblokken (afb. 3.xxx).

²²¹ Dhr. 10.2.e Wob, deskundige op het gebied van historisch behang, is zo vriendelijk geweest op de tekst van het bestek uit 1859 te reageren: 'Na het grondpapier ('grauw papier') moesten de wanden beplakt worden met 'vilouté of ander papier in een effen kleur'. De laatste laag zal het 'echte' papierbehang zijn. Het 'vilouté' zal een imitatie van velours zijn. Beide papieren hadden kennelijk geen patroon. Of het papier aan de rol was wordt niet gezegd.' Vr. med. per e-mail v. dhr. 10.2.e Wob, apr. 2021.

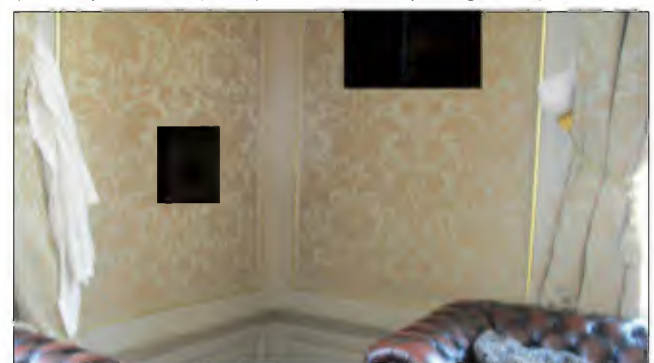
²²² Goudeau 1986,.

Artik.	Paragraaf	BENAMING.	SOORTEN.	Geest of laarsinhoud.	Oppervlakte of inhoud.	Aanschriften.
BEHANGERWERK.						
Zie letter M van de 3de afdeeling.						
§ 57.						
Eerste verdieping.						
10	170	Beplating	Bezellinoms.	7 knoers		Velours papier
"	"	In vier vertes	Vrouw papier.			Aan lozen
"	"	Overplakins	Vilouté of ander papier in effen kleur.			
"	"	Randen	Dijne gouden kabelle of sterprijk werk.			Maximale breedte van kabelle en sterprijk werk.
§ 58.						
Tweede 3de verdieping.						
10	171	Beplating	Linnen.	4 knoers		Aan lozen 1/3 1/2
"	"	in vier	1 maal.			
"	"	Randen	rand of vilouté			

Afb. 3.185: Omschrijving van de behangerwerken in het bestek uit 1859. Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 3.186: Foto van de ministerskamer in 1935, waarop een effen, veloursachtig behang te zien is achter minister Colijn. (Bron: Spaarnestad, onb., SFA001008050, 1 aug. 1935)

Afb. 3.187: Foto van de voormalige ministerskamer anno 2021. Het huidige behang is voorzien van een patroon en is redelijk recent aangebracht.

Afb. 3.188: De wandbespanning in de ministerskamer was in 1935 effen (Bron: "Still" uit Polygoon opname 1 aug. 1935).

Afb. 3.189, detail van afb. 3.188: De wandbespanning in de ministerskamer was vroeger effen. Erlangs liep een bies van ronde knopjes (zouden dit de 'fijne gouden kabels' uit het bestek van 1859 geweest zijn?) (Bron: "Still" uit Polygoon opname 1 aug. 1935).

Afb. 3.190: De huidige wandbespanning is van recente datum en voorzien van een patroon. Erlangs loopt nog altijd de bies van ronde knopjes (K.01.0.14, voormalige ministerskamer).

In het teruggevonden bestek van de uitbreiding uit 1883 wordt ten slotte nog gesproken over een afwerking van 'papier sansfin', oftewel rollen behang.²²³

Geadviseerd wordt een expert in historische behangsels onderzoek te laten doen naar de teruggevonden behangsels en een uitspraak te laten doen over de datering en de waarde hiervan. Tevens wordt geadviseerd (licht destructief) onderzoek te doen achter de huidige wandafwerking in het bouwdeel uit 1883, om te zoeken naar mogelijke resterende historische behangsels daarachter.

223 Letterlijk betekent het 'papier zonder eind' (dus aan de rol, in tegenstelling tot losse vellen papier). Volgens dhr 10.2.e Wob is het opmerkelijk dat deze term in het bestek uit 1883 gebruikt wordt, want toen was machinaal vervaardigd papier al lang ingeburgerd. Vr. med. per e-mail v. dhr 10.2.e Wob, apr. 2021.

Afb. 3.191: De werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn, dat vanwege de strokenlambrisering vertrek van categorie 2/3-B moet zijn geweest, had in 1898 een behang met patroon. (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id.nr. 0.56457 en 1.91883).

Afb. 3.192: Detail van afb. 3.191 uit 1898, waarbij sterk ingezoomd is op het behang, waardoor het patroon goed zichtbaar wordt. (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id.nr. 0.56457 en 1.91883).

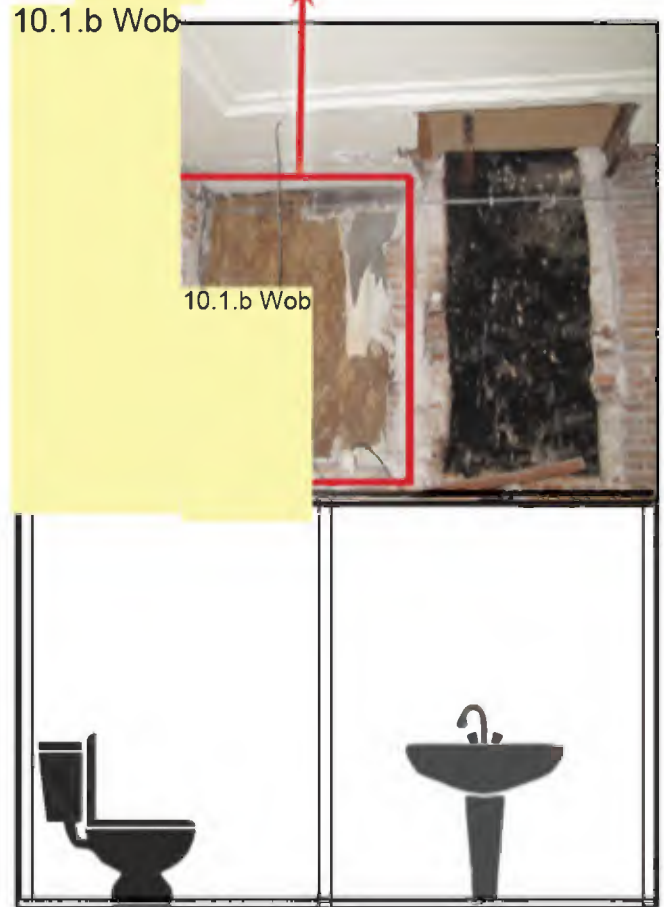
Afb. 3.193: Detail van historisch behang in de loze ruimte boven het noordelijke toiletblok uit 1979 op de 1e verdieping. (Bron: Bureau Bouwtijd).

Afb. 3.195: Detail van historisch behang in de loze ruimte boven het noordelijke toiletblok uit 1979 op de 3e verdieping (Bron: 10.2.e Wob WDJA)

Afb. 3.194: In de loze ruimtes boven de toiletblokken uit 1979 (zie bouwfase 10) zijn oude behangresten aanwezig, die men gewoon heeft laten zitten, omdat ze toch uit het zicht zijn. Foto boven het noordelijke toiletblok op de 1e verdieping (Bron: Bureau Bouwtijd).

Afb. 3.196: In de loze ruimtes boven de toiletblokken uit 1979 (zie bouwfase 10) zijn oude behangresten aanwezig, die men gewoon heeft laten zitten, omdat ze toch uit het zicht zijn. Foto boven het noordelijke toiletblok op de 3e verdieping (Bron: 10.2.e Wob WDJA).

3.2.5.4. Hoekpalmetten

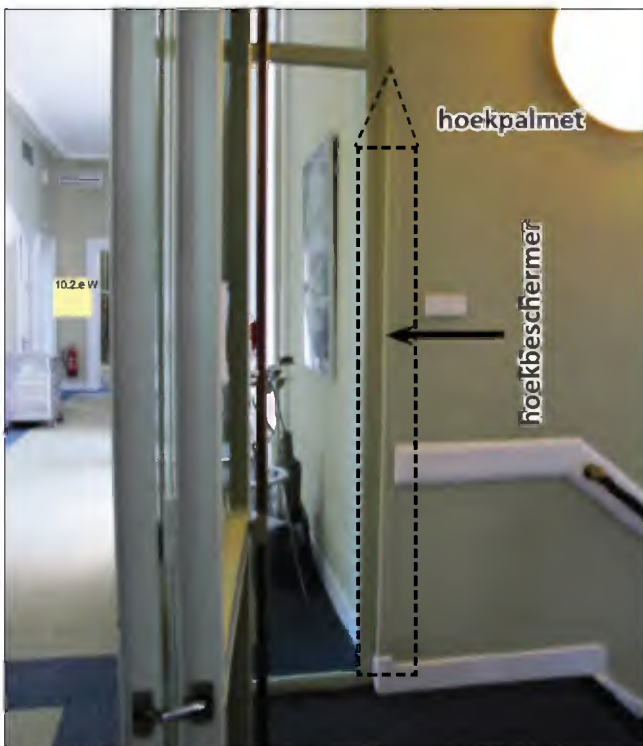
Op sommige hoeken van de hoofdgang op de bel-eta-ge en bij (nog slechts) een aantal hoeken op de 2e en 3e verdieping van het centrale trappenhuis zijn zoge-naamde hoekpalmetten aanwezig (afb. 3.197 t/m afb. 3.199. Rose bespreekt in zijn 'Leer' uit 1863 dergelijke klassieke hoekversieringen (zie kader). Van sommige hoekpalmetten zijn de vormen door vele overschilde-ringen helaas vertroebeld (afb.3.198).

Afb. 3.197: Hoekpalmet op een hoek van het centrale trappenhuis met de hoofdgang op de 3e verdieping.

Afb. 3.198: Hoekpalmet op de noordelijke hoek van de hoofdgang op de 1e verdieping. De vormen zijn vertroebeld door de vele latere overschilderingen.

Afb. 3.199: Locatie van de hoekpalmet van afb. 3.197, op een hoek van het centrale trappenhuis, 3e verdieping.

De functie van hoekpalmetten

Palmetten zijn versieringen uit de klassieke Griekse bouwkunst, die de vorm hebben van een rechtopstaand, gestileerd palmbblad. Rose meldt in zijn 'De Leer van het Ornament' uit 1863 dat men ze gewoonlijk gebruikt als verticale sluiting, oftewel men plaatst ze ergens bovenop als een bekroning. Hoekpalmetten staan bij het omlopen van het lijstwerk of hoofdstel, oftewel op de hoeken en zijn bedoeld om deze hoeken kracht bij te zetten (Rose 1863, p. 24 en p.126). In gebouw K heeft Rose (subtiele) hoekpalmetten geplaatst als bekroningen van hoekbeschermingen van de hoofdgang en het centrale trappenhuis.

Afb. 3.200 en 3.201: voorbeelden van hoekpalmetten uit Rose's 'De Leer..' uit 1863.

Afb. 3.202: Hoekpalmet als bekroning van een hoekbeschermer in het centrale trappenhuis.

3.2.5.5. Geverfd houtwerk

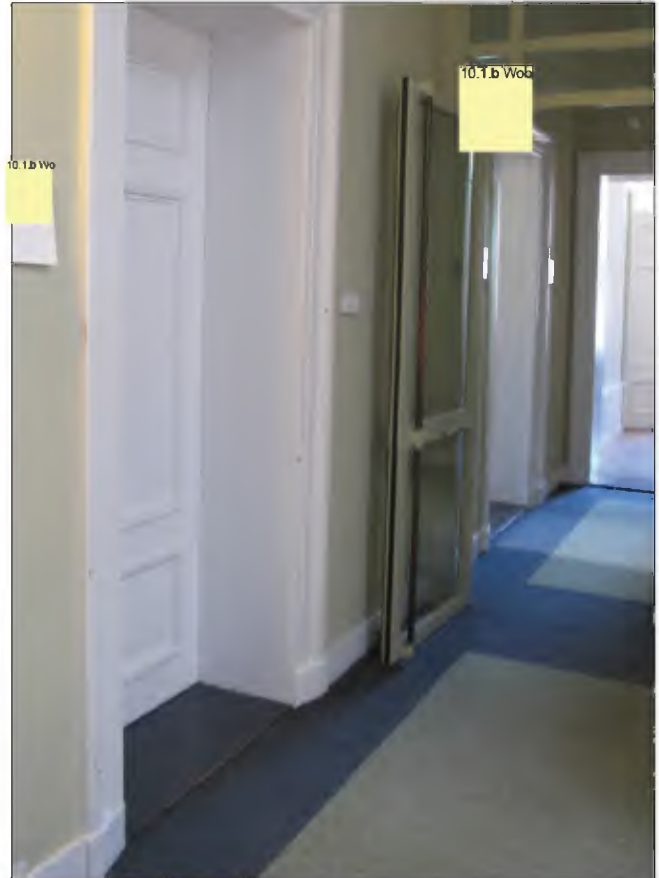
Verd.	Cat.	Betimmering om ramen en deuren	Verfwerk
0	-	vurenhout, vlak werk	[gewoon verfwerk] in standolie
1	1-A	vurenhout, geprofileerd architraven	geplamuurd, fijn geschuurd in verschillende kleuren, marmer, vernis en verguldwerk
1	1-B	vurenhout, geprofileerd architraven	geplamuurd, fijn geschuurd in verschillende kleuren, marmer, vernis en verguldwerk
1	1-C	vurenhout, vlak werk	gewoon verfwerk in standolie
2 en 3	2/3-B	vurenhout, geprofileerd? architraven	geplamuurd, fijn geschuurd in verschillende kleuren, marmer, vernis en verguldwerk
2 en 3	2/3-C	vurenhout, vlak werk	gewoon verfwerk in standolie
zolder	-		gewoon werk

(Rechts) Afb. 3.203: Detail van een foto van een aantal ambtenaren van het ministerie van Koloniën. Op de foto is moeilijk te zien of de deur polychroom is geschilderd. Let overigens op de paumelle waar de deur mee is opgehangen. Deze dateert mogelijk niet uit de oorspronkelijke fase, wat kan betekenen dat de deur op deze foto een renovatiebeurt heeft gehad (en dus hier al overgeschilderd was). Bron: HGA 6.16203, ca. 1914).

Afb. 3.204: Prins Bernhard krijgt een rondleiding in het ministerie van Koloniën door minister Welter, febr. 1940. Waarschijnlijk bevinden ze zich hier in de noordelijke zijgang op de 1e verdieping 10.1.b Wob, nadat ze net uit de ministerskamer (10.1.b Wob) zijn gekomen en vervolgens de hoofdgang (10.1.b Wob) hebben overgestoken. Links van de deur waar Prins Bernhard voor staat, lijkt een donkergeschilderde lijst op de wand te zijn aangebracht, op ca. ooghoogte (gele pijl). Rechts van de deur is op deze hoogte een donkergeschilderde kapstok aanwezig (rode pijl). Op deze foto lijkt het of de wandvlakken onder deze lijst en kapstok mogelijk wat donkerder van kleur waren (als ware het een geschilderde lambrisering). De deuren inclusief omlijstingen waren vroeger sowieso duidelijk donkerder geschilderd (en polychroom, zie pagina hiernaast). Ook de plint was niet wit, zoals nu het geval is. (Bron: Leidsche Courant, 24 febr. 1940, p.9).

Afb. 3.205: Foto op vermoedelijk dezelfde plek als afb. 3.204, namelijk de noordelijke zijgang 10.1.b Wob, waarbij de foto genomen is richting de voormalige Ministerskamer (10.1.b Wob). Tegenwoordig is al het houtwerk wit geschilderd en zijn de wanden behangen met glasvezelbehang en vervolgens in een lichte grijsgroene kleur geschilderd.

Afb. 3.206: Secretaris-generaal Moresco Emanuel in 1921 in zijn werkkamer, nu 10.1.b Wob (NB: In tegenstelling tot wat het NA vermeldt, is de locatie van deze foto dus niet Nederlands-Indië / Indonesië!!) Te zien is dat de paneeldeur vroeger polychroom geschilderd was. (Bron: NA, Fotograaf Verenigde Fotobureaux, 1921, toeg.nr. 2.24.05.02, best.nr. 022-1350).

Afb. 3.207: De voormalige kamer van de secretaris-generaal nu 10.1.b Wob. Tegenwoordig is de paneeldeur volledig wit geschilderd.

Afb. 3.208: Detail van de werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn., 1898. De strokenlambrisering, die alleen aanwezig was in werkvertrekken van categorie 2/3-B, was polychroom beschilderd (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id. nr. 0.56457, 1.91883).

Afb. 3.209: De strokenlambrisering in 10.1.b Wob (vertrek N°43) is tegenwoordig monochroom wit geschilderd.

3.2.6. Vloeren

3.2.6.1. Vloeren in het bouwdeel uit 1861

Afb. 3.210: Op de vloer van de ministerskamer lag in 1921 een groot tapijt. (Bron: De Courant 'Het Nieuws van den Dag', 8 apr. 1927, p.6)

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

vloerbedekkend tapijt. Foto van minister Logemann en gg Mook. Bron: NA, 2.24.05.02, fotograaf Meyer (Anefo), 19 dec. 1948).

Afb. 3.215 Foto van de werkkamer van referendaris A. Mondt Hzn. in 1898. Deze ruimte betrof een categorie 2/3-B vertrek. De vloer op de foto lijkt te bestaan uit houten planken, wat zou kloppen met wat is voorgeschreven voor deze categorie (zie tabel 2.2). (Bron: HGA, fotograaf onbekend, id. nr. 0.56457, 1.91883).

Afb. 3.211: Op de vloer van de Regentenkamer lag in 1924 een groot tapijt waarin de plafondindeling uit 1898 werd gespiegeld. (Bron: NA, fotograaf Oppenheim, Julius [onbekend (?)], 1924, nr. toeg. 2.24.05.02, bestandsdeelnr. 2.24.05.02)

Afb. 3.212 en afb. 3.213: Ambtenaren op het ministerie van Koloniën, ca. 1914. Door de slechte belichting valt de vloer helaas niet goed te zien, maar deze zou uit houten planken kunnen hebben bestaan. (Bron: HGA 6.16203, ca. 1914).

Afb. 3.216: detail van afb. 3.215.

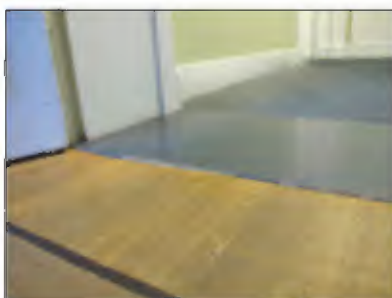
Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Afb. 3.128: Detail van afb. 3.21. Let op de aansluiting van de haardplaat op de schouwmantel (gele pijl). Foto uit 1948.

Afb. 3.129: Foto op dezelfde plek ^{10.1.b Wob} anno 2021. Let op de aansluiting van de haardplaat op de schouwmantel. Die is verschoven naar de plek van de rode pijl, omdat er een kleinere haardplaat geplaatst is. De donkere bies in het parket houdt rekening met deze nieuwe, kleinere haardplaat. Dit betekent dat behalve de haardplaat ook het parket van ná 1948 moet dateren (vermoedelijk uit 1997, bouwfase 12)

Afb. 3.130, afb. 3.131 en afb. 3.132. Het parket in de voormalige sg kamer ^{10.1.b Wob} lijkt op dat in de voormalige ministerskamer ^{10.1.b Wob} en zal vermoedelijk eveneens uit bouwfase 12 dateren. Het nieuwe parket ligt 'flush' met de deurdorpel (dank aan ^{10.2.e Wob} voor deze term), en dat duidt op een latere ophoging van de vloer, omdat normaalgesproken de dorpel boven de vloer uitsteekt. Dit betekent overigens dat er onder de nieuwe parketlaag mogelijk nog een oudere vloer ligt, die men niet heeft willen verwijderen.

Afb. 3.133, afb. 3.134 en afb. 3.135: De datering van het parket in de Regentenkamer ^{10.1.b Wob} is niet zeker, maar waarschijnlijk 1898 (bouwfase 5). Het parket loopt namelijk door onder de lambrisering uit dat jaar. (Als het uit de oorspronkelijke bouwtijd van 1861 zou stammen, zouden er nog (dichtgezette) ventilatieroosters in de vloer te zien moeten zijn (zie Hfd. 4 Klimaatinstallaties).

Afb. 3.136: Afb. 3.204: Prins Bernhard krijgt een rondleiding in het ministerie van Koloniën door minister Welter, febr. 1940. Waarschijnlijk bevinden ze zich hier in de noordelijke zijgang op de 1e verdieping (10.1.b Wob), nadat ze net uit de ministerskamer (10.1.b Wob) zijn gekomen en vervolgens de hoofdgang (10.1.b Wob) hebben overgestoken. Links van de laarzen van Prins Bernhard lijkt er een soort visgraat parket als afwerkvloer te zijn. Hierover heen is gedeeltelijk een tapijt gelegd, bestaande uit een licht middenvlak met donkere randen. Achter Prins Bernhard lijkt, voor de deur, een deurmat te liggen (zie het lichtere vlak) (Bron: Leidsche Courant, 24 febr. 1940, p.9).

Afb. 3.137: Foto op vermoedelijk dezelfde plek als afb. 3.204, namelijk de noordelijke zijgang (10.1.b Wob, waarbij de foto genomen is richting de voormalige Ministerskamer (10.1.b Wob)). Tegenwoordig ligt er tapijt in de gang, dat is vastgelijmd op een onderplaat. De oorspronkelijke vloer kan daarom alleen bekeken worden door middel van destructief onderzoek. Dit wordt geadviseerd uit te laten voeren als aanvulling op dit cultuurhistorisch onderzoek.

3.2.6.2. Vloer van de vestibule in het bouwdeel uit 1883

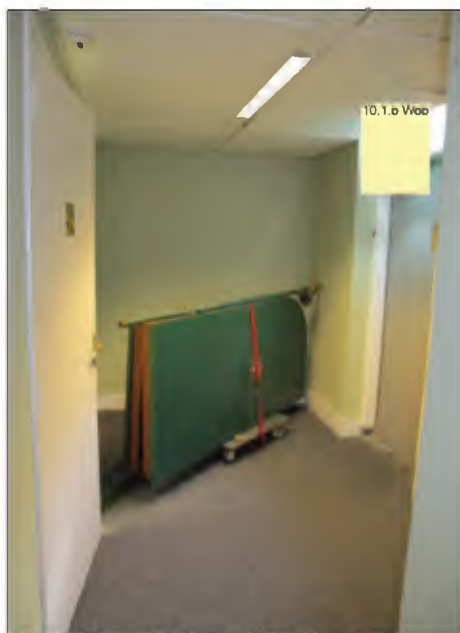
Zoals gezegd waren de vestibule en het noordelijke deel van de achtergang, althans vergeleken met de rest van de uitbreiding op de begane grond, iets chiquer afgewerkt. Zo lagen in beide ruimtes witte marmeren vloertegels (zie bouwfase 3).²²⁴

In de vestibule was zoals vermeld een hoogteverschil aanwezig, wat overbrugd werd door drie granieten treden. Het op de vestibule aansluitende deel van de nieuwe achtergang lag uiteraard ook op het verhoogde niveau, waarmee men aansloot bij het vloerniveau van het oorspronkelijke gebouw.

Aan de andere zijde sloot het vloerniveau van de nieuwe achtergang niet aan op dat van het oorspronkelijke gebouw. Er werd hier ook géén doorbraak gemaakt naar het oorspronkelijke gebouw. Het lagere vloerniveau van dit deel van de gang, alsook van de vuurkeuken en de bergplaats voor brandstoffen, zal te maken hebben gehad met het bieden van makkelijke toegankelijkheid van mensen en goederen vanaf het maaiveld tot deze puur functionele ruimtes.

10.1.b Wob

²²⁴ Bestek 1883, p. 5-6.

Hier vloer verhoogd in 1953. Mogelijk hier nog de marmertegels onder? Alleen destructief onderzoek kan daar uitsluitsel over geven.

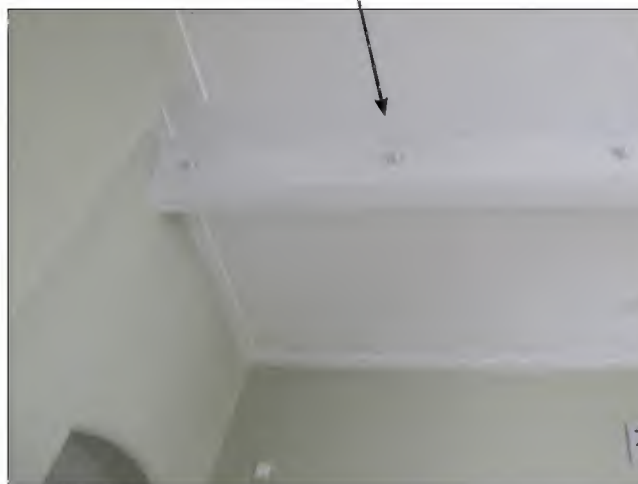
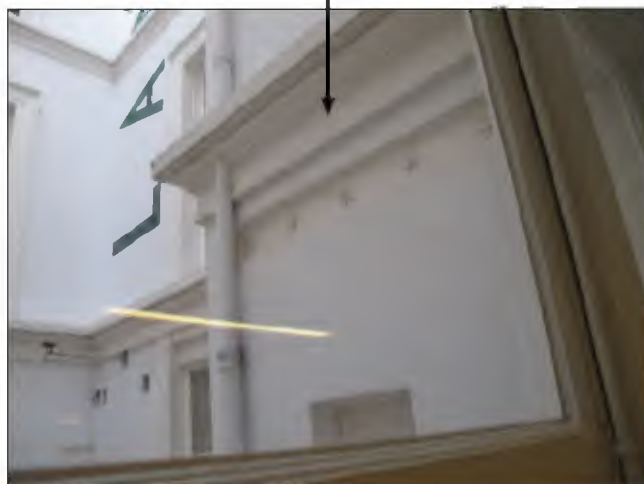
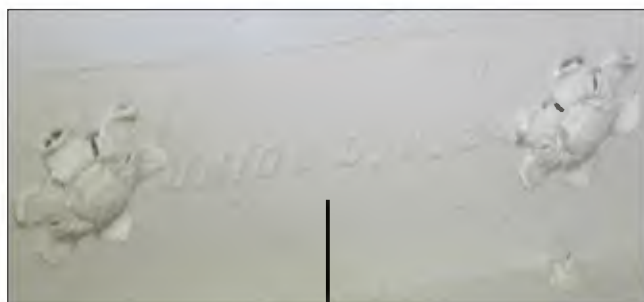
3.2.7. IJzerwerk: roosters, balken en rozetten

Afb. 3.203: Oorspronkelijk rooster uit 1861.
Zie Hfd. 4. Klimaatinstallaties.

Afb. 3.204 en afb. 3.205: Schuifdeuren naar de noordelijke binnenplaats. Op de onderregel staat het merk Hoesch. Hoesch AG was een groot bedrijf in de staalindustrie in Noordrijn-Westfalen in Duitsland, opgericht in 187 (bron: Wikipedia).

Afb. 3.206 en afb. 3.207: Balk in aanbouwtje dat gebouwd is tussen 1916 en 1931. Behalve een tekst zijn er ook rozetten op gemaakt.

Afb. 3.208 en afb. 209: Balk in de achtergang uit 1883 op de 3e verdieping, met rozetten.

3.2.8. Verlichting (foto-inventarisatie)

Voormalige ministerskamer 10.1.b Wob
 - lamp te zien in weerspiegeling (zie ook ruimte voor draad (of gasleiding?!)) in middenrozet!
 - kaarsen op schouwmantel

gaslamp

wandlichten uit 1898

3.2.9. Raam- en deurbeslag (foto-inventarisatie)

oorspronkelijke scharnieren???

paumelle, deze waren al aanwezig in het gebouw vóór 1914 (zie historische foto hieronder)

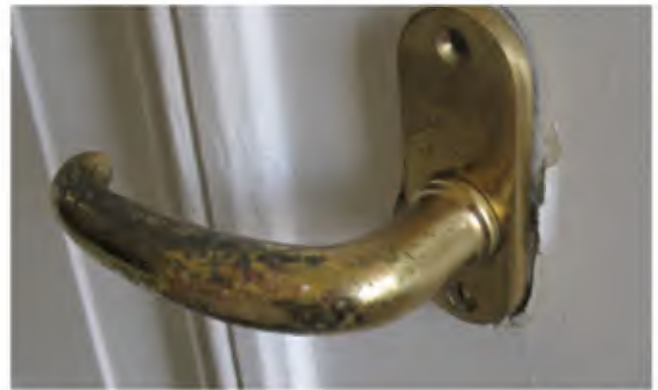
LIPS = (redelijk) historisch (begin 20e eeuw?)???. Deze karakteristieke sloten zijn op veel van de deuren van de kantoren te vinden, zeker de chiquere ??

Afb. xx Detail van een foto van een aantal ambtenaren van het ministerie van Koloniën. Op de foto is moeilijk te zien of de deur polychroom is geschilderd. Let overigens op de paumelle waar de deur mee is opgehangen. Deze dateren mogelijk niet uit de oorspronkelijke fase (check), wat kan betekenen dat de deur op deze foto een renovatiebeurt heeft gehad (en dus hier al overgeschilderd was.). Bron: HGA 6.16203, ca. 1914).

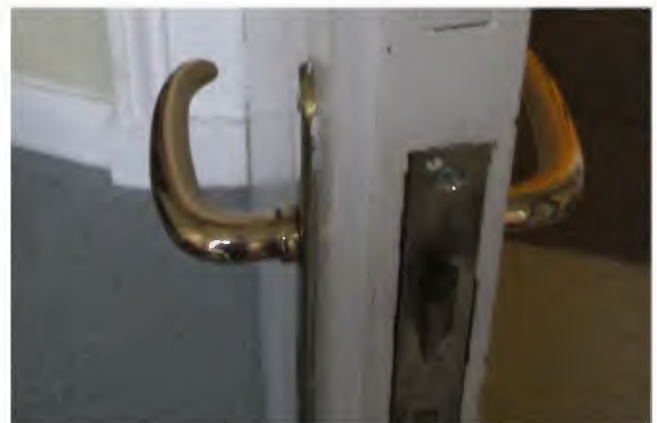
relatief nieuwe scharnieren

LIPS = (redelijk) historisch

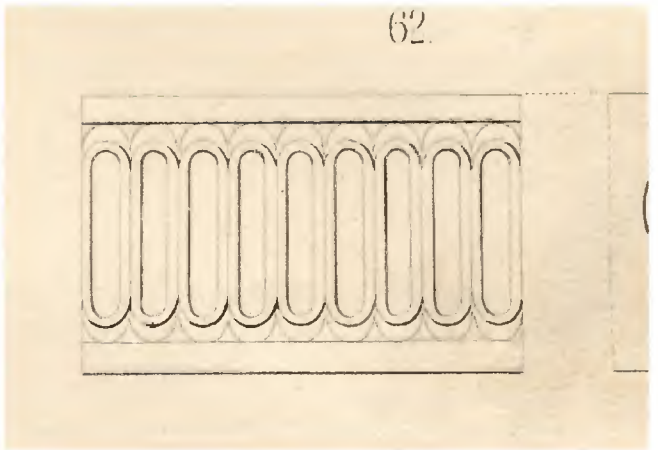
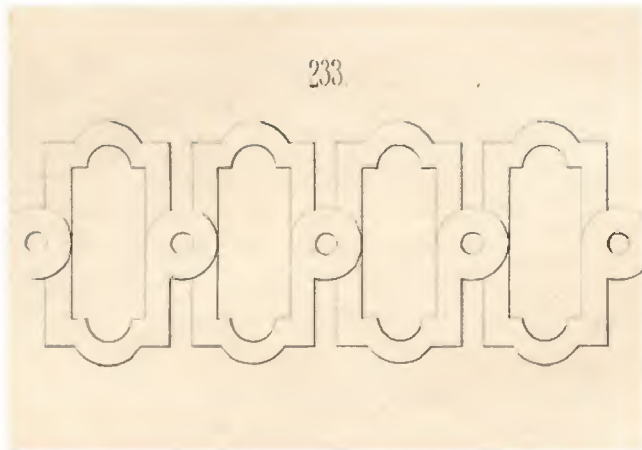
Afb. xx Handgrepen van schuifdeuren naar noordelijke binnenplaats

NEMEF = recent

3.2.10. Schouwen (foto-inventarisatie)

Schouw in 10.1.b Wob (voorm. sg-kamer)

vgl met afb uit Rose's leer 1863

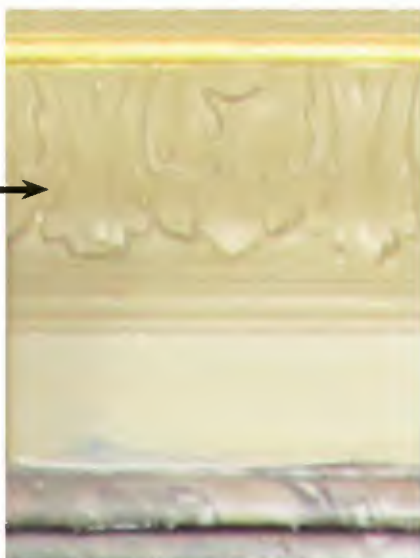
Schouw in 10.1.b Wob (voorm. ministerskamer)

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

Op deze afbeelding rust nog auteursrecht. Hierdoor is publicatie via dit document niet mogelijk.

De kroon is ongetwijfeld in deze schouw gemaakt ter ere van de kroning van Wilhelmina tot koningin in 1898.

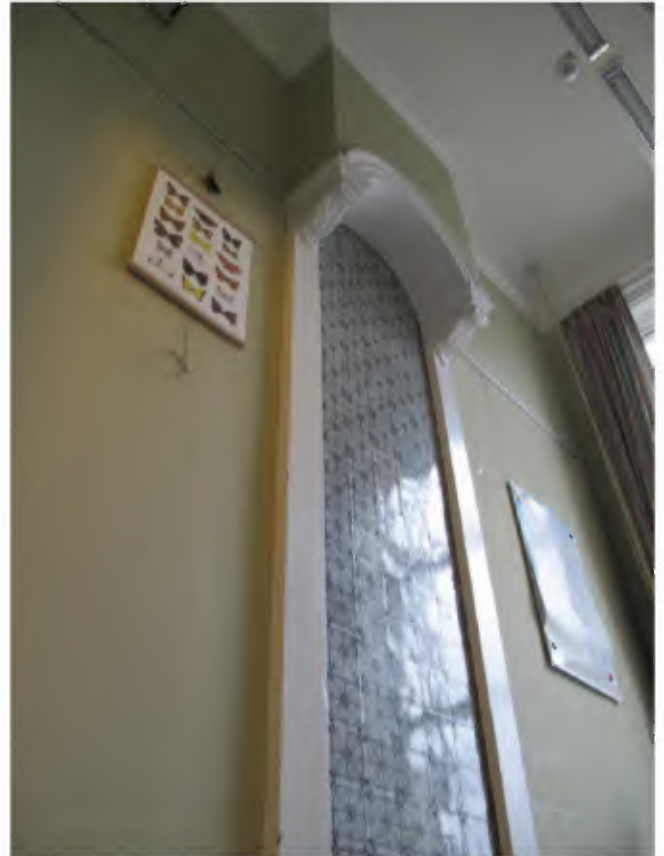
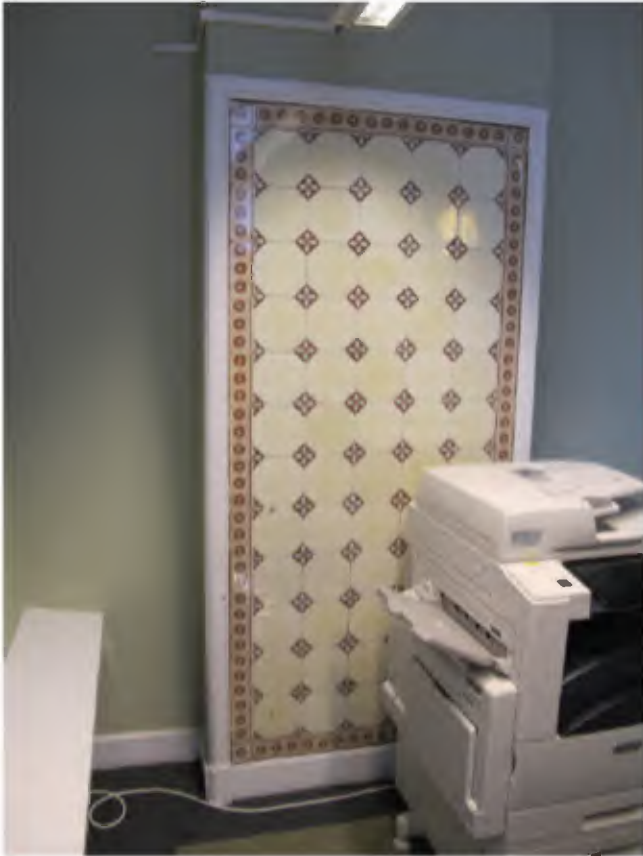
Zie Rose's 'De Leer van het Ornament' uit 1863. Volgens Rose zijn eierlijsten oorspronkelijk bedoeld als bladerlijsten! Hij zou ze daarom nooit vormgeven als bestaande uit 'bolle eieren', maar als twee, in verstek geplaatste, rijen van omgevouwen bladeren (zie kader bij de paragrafen over plafonds).

10.2.e Wob

10.2.e Wob

3.2.11. Tegels

Tegeltype 1

Locaties

Ruimtenummers

10.1.b Wob

Functie van de ruimte

Kantoorruimtes.

Toepassing van de tegel

In schouw.

Tegelsoort

Tinglazuurtegels, waarbij de rechte lijnen met de hand zijn geschilderd en de lichtblauwe vlakjes zijn ge-sjab-

loneerd, vermoedelijk door de techniek van het sprenkelen/spatten.²²⁵

Kleuren

Blauwgrijs, met in de hoge schouw in 10.1.b Wob grijs-groene randtegels eromheen.

Afmetingen

De vierkante tegels hebben een afmeting van 13 cm x 13 cm. De randtegels zijn niet gemeten, maar zijn vermoedelijk 15 cm of 15,2 cm lang (de afmetingen van de industrieel geperste tegels, waarin de Engelse fabrieken met afmetingen van 6 inch de standaard aangaven).²²⁶

Opmerkingen

De grijsgroene randtegels zijn langer dan de vierkante tegels. De afmetingen van de randtegels en de veldtegels komen dus niet overeen. Ook de kleurencombinatie is opvallend. De grijsgroenige kleur komt overal in het gebouw in oud verfwerk terug.

Dateringgrenzen vanuit de de bouwhistorie

De tegels kunnen niet ouder zijn dan de schouwen waar ze zich in bevinden.²²⁷ Dit betekent dus dat de ouderdom van de schouwen relevant is voor de datering van de tegels. De schouw in 10.1.b Wob zal (op z'n vroegst) in 1862 aan het gebouw zijn toegevoegd (zie xx Schouwen). De schouwen in 10.1.b Wob kunnen niet ouder zijn dan 1883 resp. 1895, toen de bouwdelen waar deze zich in bevinden gebouwd werden.

Het is het meest logisch dat de vierkante tegels van alle drie de schouwen op hetzelfde moment zijn geplaatst.²²⁸ Deze aanname betekent dat de datering van de jongste schouw waarin ze zich bevinden leidend

225 De aanname van tinglazuurtegels is gebaseerd op het kleine formaat, de toepassing hier en de glansreactie op de flits van de fotocamera. Dat de rechte lijnen met de hand getrokken zijn, is te zien aan het begin en eind van iedere lijn, want hier is de penseelaanzet zichtbaar. Tegels zijn poreus: Zodra je een penseel erop neerzet en er een fractie op laat rusten, zuigt die plek wat meer glazuurpigment op dan tijdens de streek zelf. Vr. med. dhr. J. Kamermans, conservator bij het Nederlands Tegelmuseum in Otterlo, 9-4-2021.

226 Vr. med. dhr. J. Kamermans, 9-4-2021.

227 Wij mogen namelijk aannemen dat men pas tegels bestelde op het moment dat men ze in schouwen wilde gaan aanbrengen en dat de tegels op dat moment nieuw besteld werden (en geen restpartij van oude tegels waren). Deze aanname wordt gebruikt voor de datering van alle in het gebouw nog aanwezige schouwen. 228 Mogelijk / waarschijnlijk zijn deze tegels in meer schouwen in dit gebouw toegepast geweest.

is. Deze dateert (op z'n vroegst) uit 1895. Dit leidt dus tot een *terminus post quem* datering (de datum vanaf wanneer ze kunnen bestaan) op van 1895. Dit is als datering voor tinglazuurtegels zeker een aannemelijke periode.²²⁹

Ten slotte: Ondanks de opvallende kleurcombinatie van de grijsgroene randtegels met de blauwgrijze tinglazuurtegels bij de schouw in 10.1.b Wob wordt om praktische redenen verondersteld dat beide tegelsoorten toch op het zelfde moment zijn aangebracht.

Conclusie

De tegels zijn vermoedelijk aangebracht rond de tijd van de uitbreiding uit 1895. Waarom de tegels ook gebruikt zijn in oudere bouwdelen (1859 en 1883) kan wellicht verklaard worden uit smaakvoorkeuren: Mogelijk hebben enkele kamergebruikers bij de verbouwing van 1895 aangegeven de tegels in het nieuwe gedeelte te waarderen en ook in hun (oudere) schouwen te willen hebben.

²²⁹ Deze datering is namelijk aannemelijk in relatie tot de aanwezigheid van fabrieken met tinglazuurtechniek in die tijd. Er waren toendertijd in Nederland twee tinglazuurtegels- of muursteentjesfabrieken in Harlingen (Tjallingii en Van Hulst), één in Makkum (Tichelaar) en twee in Utrecht (gebr. Ravesteijn en Schillemans/Mijnlieff). Vr. med. dhr J. Kamermans, 9-4-2021.

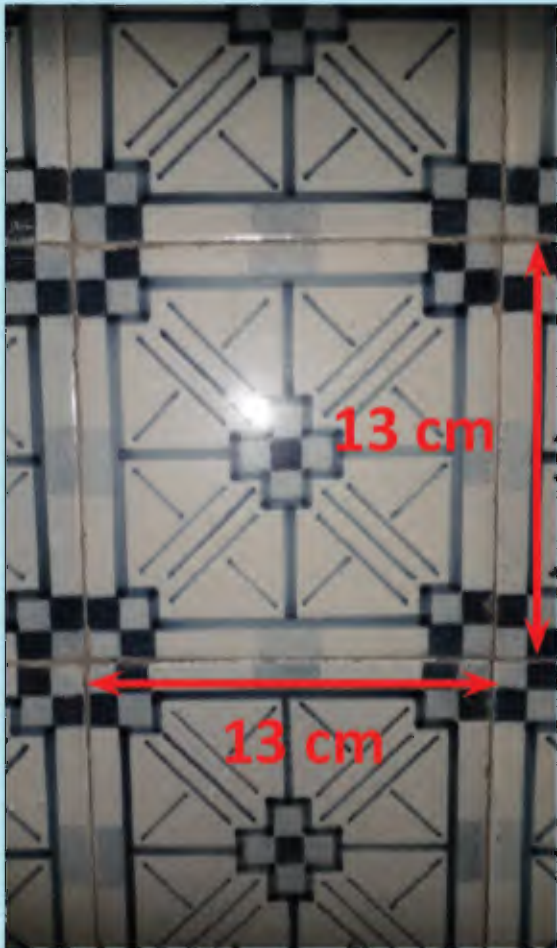
10.1.b Wob

Hier heeft vermoedelijk het gat voor de kachelbuis gezeten, wat bij het verwijderen van de kachel is dichtgemaakt

10.1.b Wob

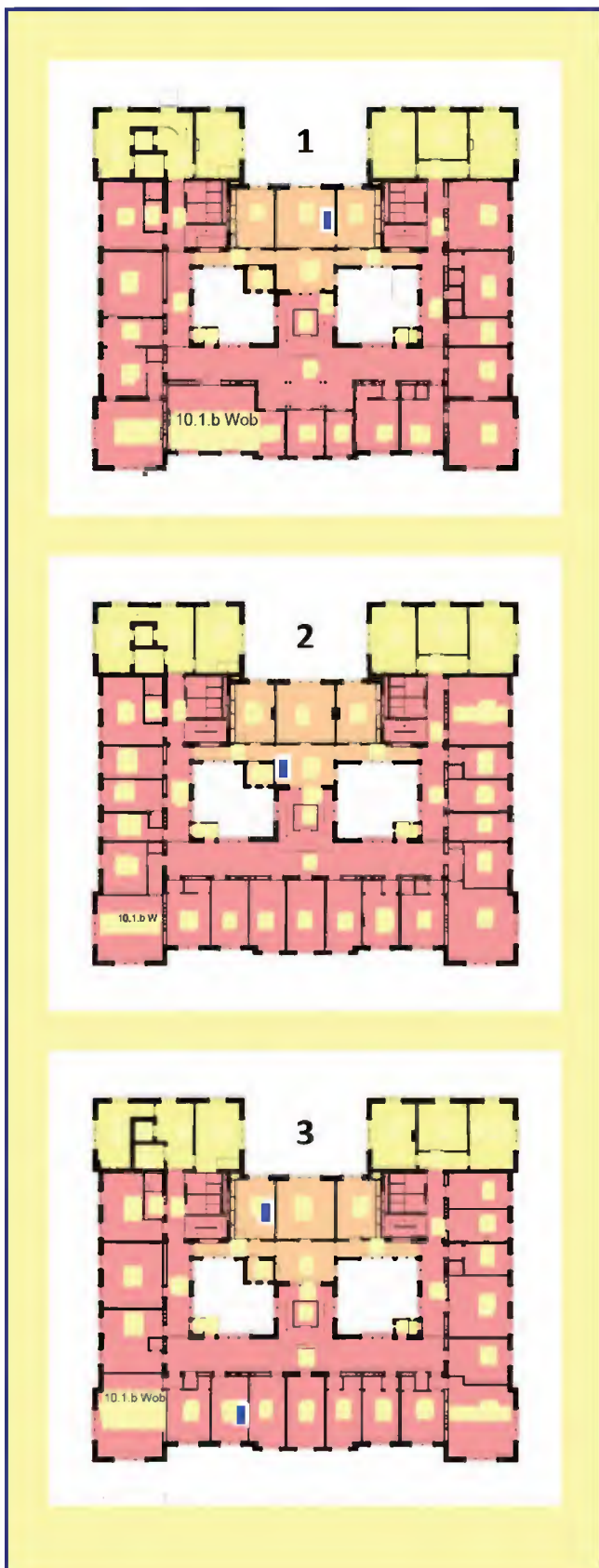

10.1.b Wob

Tegeltype 2

Locaties

Functie van de ruimte

Kantoorruimtes.

Toepassing van de tegel

In schouw.

Kleuren

Crèmegeel met bruinrood.

Tegelsoort:

.....

Afmetingen

Achthoekige tegels = 15,6 cm x 15,6 cm (gemeten over de langste rechte afstanden).

Ruitjes = 5 cm x 5 cm (gemeten over de zijden).

Randtegels = 15,6 cm (lengte) x 5-7 cm (breedte).

Tegels van de schouw in 10.1.b Wob = 11 cm x 11 cm.

Opmerkingen

Florale motieven, maar niet overal gelijk. De tegels van 10.1.b Wob zijn wel identiek. De tegels komen vermoedelijk uit Engeland of Duitsland.²³⁰

Bij de schouwen in 10.1.b Wob

zijn grote achthoekige tegels (afgeknotte vierkante tegels) aanwezig, met daar tussenin telkens kleine vierkante tegels in ruitpositie. Dit soort effen lichtkleurige achthoekige tegels werden vaak juist met dit doel gemaakt, om er kleinere ruittegels als decoratief accent in te kunnen zetten. De tegelvelden van de zes schouwen worden omrand door aparte roodbruine randtegels.

Bij de schouw in 10.1.b Wob is er géén sprake van losse ingezette ruittegelletjes, maar volgt de ruitvorm uit de samenhang van de tekening van de tegels. Iets dergelijks geldt hier ook voor de randen: De vierkante tegels aan de uiteinden van het veld zijn zélf voorzien van een floraal randmotief in plaats van dat er aparte randtegels omheen zijn geplaatst.

Dateringgrenzen vanuit de de bouwhistorie

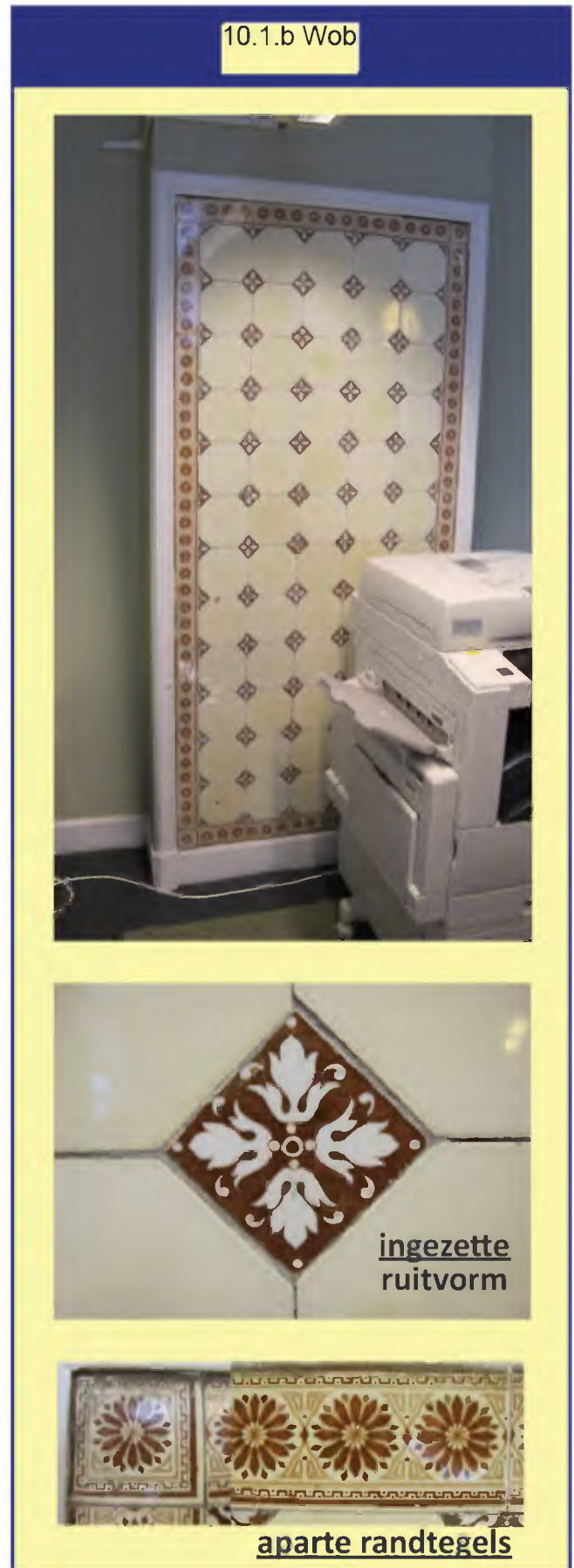
Drie van vier van deze schouwtegels bevinden zich in de uitbreiding uit 1883 (één in het deel uit 1859), wat dus betekent dat hun *terminus post quem* datering 1883 wordt. Overigens wordt in het bestek uit

²³⁰ Voor zover bekend komen deze decors namelijk niet voor in de modelcatalogi van Sphinx of andere grote Nederlandse tegelfabrieken. Meer informatie over de herkomst kan mogelijk verkregen worden als bij restauratiewerken de achterkant van een eventuele losse tegel onderzocht kan worden op merk, nummer etc. Vr. med. dhr. 10.2.e Wob, 9-4-2021.

1883 met geen woord over het aanbrengen van tegels gesproken.

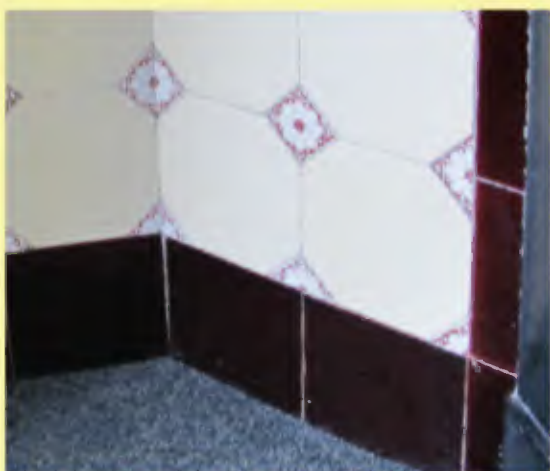
Conclusie

Drie van de vier subtegeltypes bevinden zich in het bouwdeel uit 1883 en kunnen dus niet ouder zijn dan 1883. In het bestek uit 1883 wordt echter niet gerept wordt over tegels. Ze zouden dus ook later aangebracht kunnen zijn. Interessant om te vermelden is dat het ruitentema vrij vaak voor kwam in het begin van de 20e eeuw.²³¹ Mogelijk dateren deze tegels dus uit die tijd. En wellicht verschillen ze van kamer tot kamer, omdat de gebruikers enge keuzevrijheid kregen voor hun eigen werkkamer?

²³¹ Vr.med. 10.2.e Wob, 9-4-2021.

10.1.b Wob

ingezette
ruitvorm

10.1.b Wob

10.2.e Wob

ingezette
ruitvorm

10.2.e Wob

getekende uitvorm

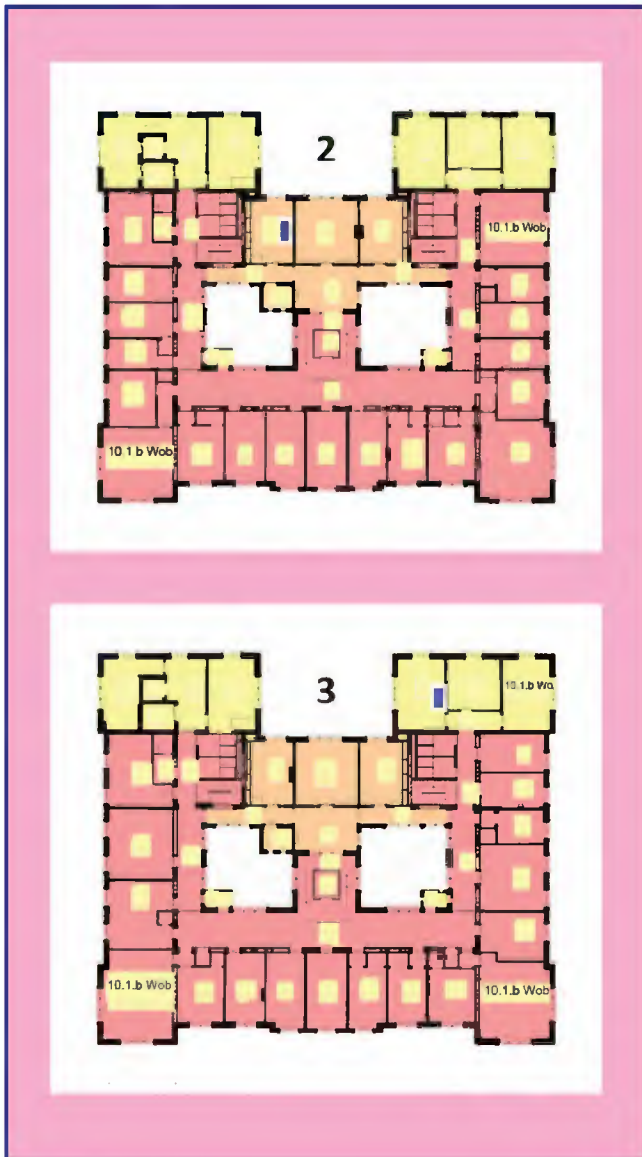

getekende randen

Tegeltype 3

Locaties

Functie van de ruimte

Kantoorruimte.

Toepassing van de tegel

In schouw.

Kleuren

Bruinrood, iets 'gewolkt'.

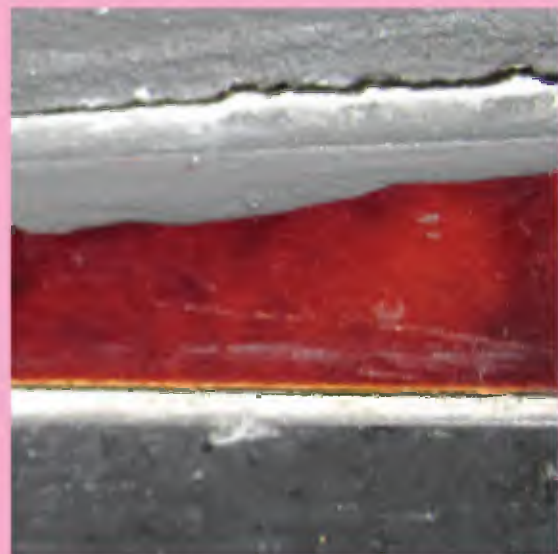
Tegelsoort:

.....

Afmetingen

Randtegels = 15,6 cm (lengte) x 5 cm (breedte).

10.1.b Wob

10.1.b Wob

10.2.e Wob

Opmerkingen

Bij de schouw in 10.1.b Wob zijn geen veldtegels (meer?) aanwezig, enkel roodbruine randtegels. Deze randtegels wijken af van de eerder genoemde roodbruine randtegels. Ze zijn niet effen, maar ongelijk en iets 'gewolkt'.²³²

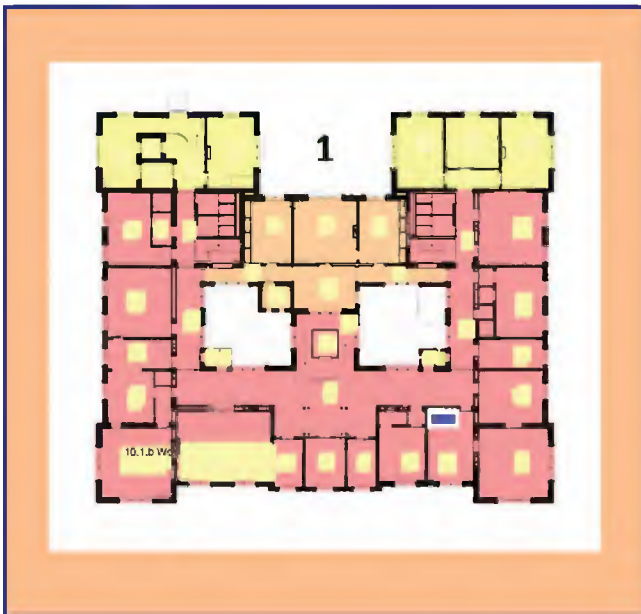
Dateringgrenzen vanuit de de bouwhistorie

Deze schouwtegels bevinden zich alleen in de uitbreiding uit 1883, wat dus betekent dat hun *terminus post quem* datering 1883 is.

232. Vergelijk met de rode kunstglazuurtegels zoals die vanaf ca. 1915 door De Porceleyne Fles in Delft gemaakt werden. Vr. med ¹⁰² 9-4-2021.

Tegeltype 4

Locaties

Functie van de ruimte

Voormalige sanitaire ruimtes (van de Minister?! Zie xx Indeling), nu twee kasten.

Toepassing van de tegel

Op de vloer

Kleuren

Crèmegeel (achthoekige) tegels met terracotta (ruiten). Moeilijk te zien door latere overschildering met zwarte verf. De randtegels zijn lichtbruin.

Tegelsoort

Hardgebakken vloertegels.

Afmetingen

Achthoekige tegels = 15,6 cm x 15,6 cm (gemeten over de langste rechte afstanden)

Ruitjes = 5 cm x 5 cm (gemeten over de zijden).

Randtegels 15,6 cm (lengte) x 7,8 cm (breedte).

Opmerkingen

Zoals gezegd kwam het ruitenthema vrij vaak voor in het begin van de 20e eeuw. Een vrij gelijkend decor is terug te vinden in de catalogi van hardgebakken vloertegels die in het begin van de 20e eeuw aangeboden werden door o.a. fa. Oosthoek en Van Dijk Junior Alphen a/d Rijn. Er is bij de vloer in de voormalige sanitaire ruimtes van **10.1.b Wob** echter geen sprake van een

dubbele rand (zwart en lichtbruin), zoals wel in deze voorbeelden, maar alleen een lichtbruine rand. Ook zijn de afmetingen van de voorbeelden (16 cm x 16 cm) nét iets groter dan de hier aanwezige vloertegels (15,6 cm x 15,6 cm). Ten slotte is het ook niet bekend of de firma's Oosthoek resp. Van Dijk Junior de decors uit hun catalogi zelf ontwierpen, of dat ze deze wellicht bij elkaar of dezelfde buitenlandse producent hadden ingekocht.

Dateringsgrenzen vanuit de bouwhistorie

De vloertegeltjes zitten in een ruimte in het oorspronkelijke bouwdeel, uit 1859, maar zullen niet dateren uit die tijd. Volgens het bestek moesten in deze privaten namelijk zittingen gemetseld worden.²³³ Een gemetselde zitting is niet meer in deze ruimte aanwezig en er zijn ook geen sporen van een vroegere aanwezigheid ervan in de tegeltjesvloer. Het vloertje moet dus gelegd zijn nadat het oorspronkelijke, gemetselde 'toilet' (watercloset met zwaanhal) verwijderd is.²³⁴

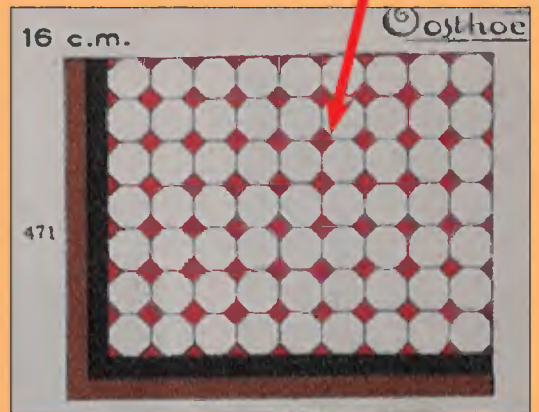
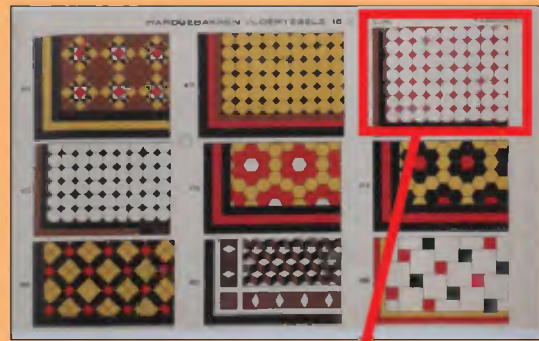
Conclusie

Deze vloertegels stammen niet uit de bouwtijd (1859). De stijl en strakheid van de tegels wijzen ook op een latere productiedatum. Gezien het ruitenthema en de gelijkenis met de ruitjesvloeren van ten minste twee fabrikanten in Nederland in het begin van de 20e eeuw, is een vroeg 20e eeuwse datering zeer waarschijnlijk. Of er een relatie is met het de in een aantal schouwen aangebrachte ruittegeldecors is niet bekend.

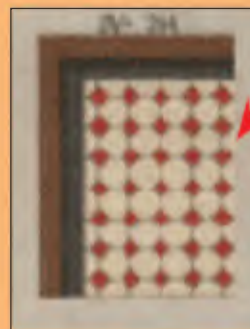
²³³ Bestek 1859, p. 8.

²³⁴ Bestek 1859, p.34.

10.1.b Wob

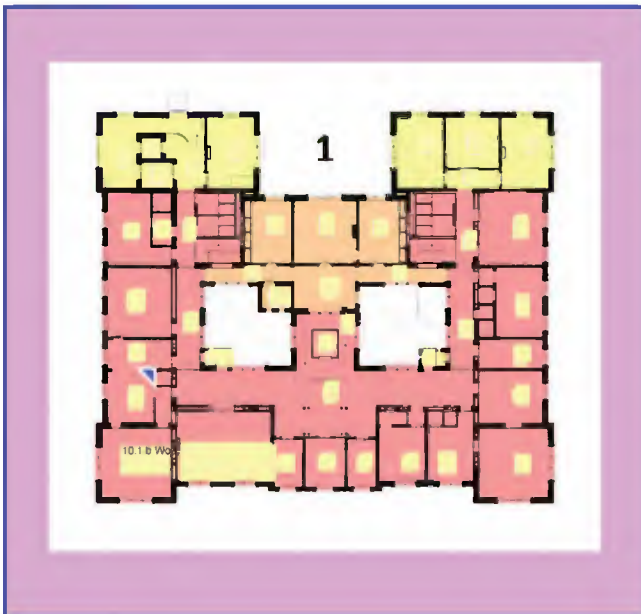
Bron: Bot 2009. Vloertegels in catalogus fa. Oosthoek 1925, Alphen a/d Rijn, collectie N.O.M.

Bron: Koldewij 2008. Het aanbod van hardgebakkenvloertegels in de handscatalogus van bouwmaterialenleverancier Van Dijk Junior uit Alphen aan den Rijn, circa 1914 (collectie auteur)

Tegeltype 5

Locaties

Functie van de ruimte

Kantoorruimte.

Toepassing van de tegel

In schouw.

Kleuren

Wit-craquelé en crèmegeel.

Tegelsoort

Hardgebakken vloertegels.

Afmetingen

Wit-craquelé tegels = niet gemeten.

Crèmegele tegels = niet gemeten.

Opmerkingen

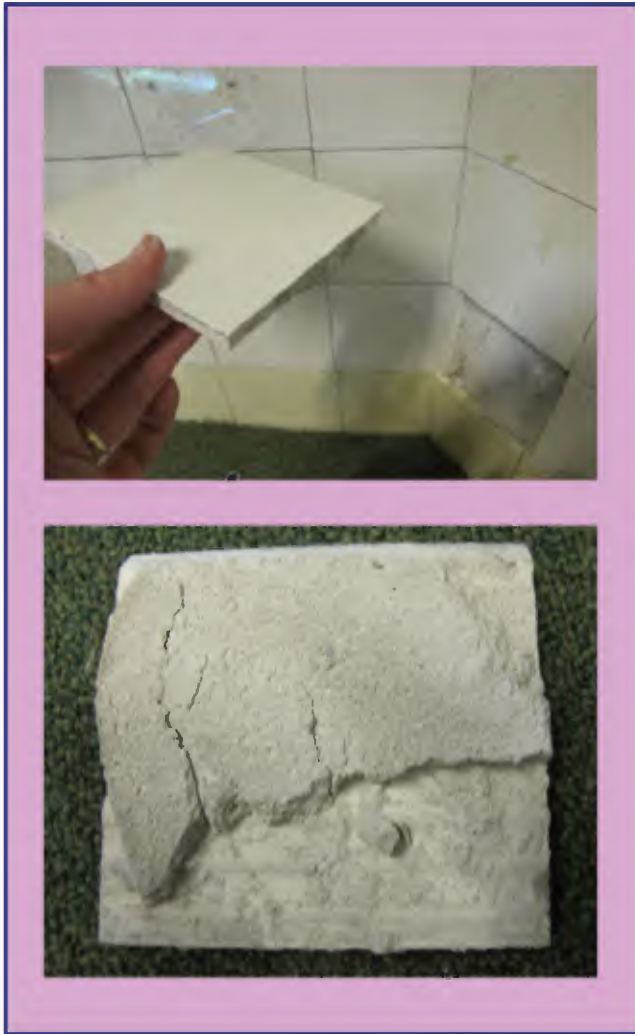
De crèmegele tegels wijken af van de witte tegels qua formaat. Ook hebben ze geen craquelée effect.

Dateringgrenzen vanuit de de bouwhistorie

De schouw bevindt zich in het oorspronkelijke gebouw, uit 1859. De schouw staat, vreemd genoeg, pas aangegeven op tekeningen vanaf 1979. De bovenliggende schouwen op de 2e en 3e verdieping staan al wel aangegeven in de tekeningen uit 1931. Vergelijkbare schouwen (wat een schuine plaatsing in de hoek betreft) in de naastgelegen werkkamers op de 2e en 3e verdieping zijn al wel te zien als bestaand in de

10.1.b Wob

tekeningen uit 1895. Aangenomen wordt daarom dat ook deze schouw al vóór 1895 is geplaatst.

Conclusie

De schouw dateert van vóór 1895 en de erin aangebrachte witte craquelé tegels ook. De cremegele tegels onderin, met afwijkend formaat, lijken qua uitstraling van iets latere datum.²³⁵

²³⁵ Meer informatie over de herkomst kan mogelijk weer verkregen worden als bij restauratiewerken de achterkant van een eventuele losse tegel onderzocht kan worden op merk, nummer etc. Op de gefotografeerde losse tegel zat teveel cement om dit te kunnen onderzoeken. Vr. med. dhr J. Kamermans, 9-4-2021.

Tegeltype 6

Locaties

Functie van de ruimte

Gebouwd in 1883 als bergplaats voor brandstoffen. Vanaf 1931 omschreven in tekeningen als bergplaats. Sinds 1979 gesplitst in twee gangen met opslagruimte.

Toepassing van de tegel

Als lambrisering.

Kleuren

Crémig geel, met donkerbruine kwartronde rand en iets lichter bruin, bol geprofileerde bovenrand. De bruine onderdelen hebben een fraaie gloed. De grote tegels in de dagkant van de deuropening zijn grijs. Alle tegels zijn later in ruimte 10.1.b Wob met witte verf en in 10.1.b Wob met mintgroene verf overschilderd. De verf is er echter relatief eenvoudig af te krabben.

Tegelsoort

Vlakke én geprofileerde tegels.

Afmetingen

Grote vierkante tegels = 15,6 cm x 15,6 cm.
Ruitjes = 5 cm x 5 cm (gemeten over de zijden).
Randtegels 15,6 cm (lengte) x 7,8 cm (breedte).

Opmerkingen

De profieltegels zijn waarschijnlijk geïmporteerd, want er waren in Nederland geen fabrikanten die een zo grote productiecapaciteit hadden dat het de moeite was mallen voor speciale vormen te hebben.²³⁶

²³⁶ Vr.med. J. Kamermans, 9-4-2021.

10.1.b Wob

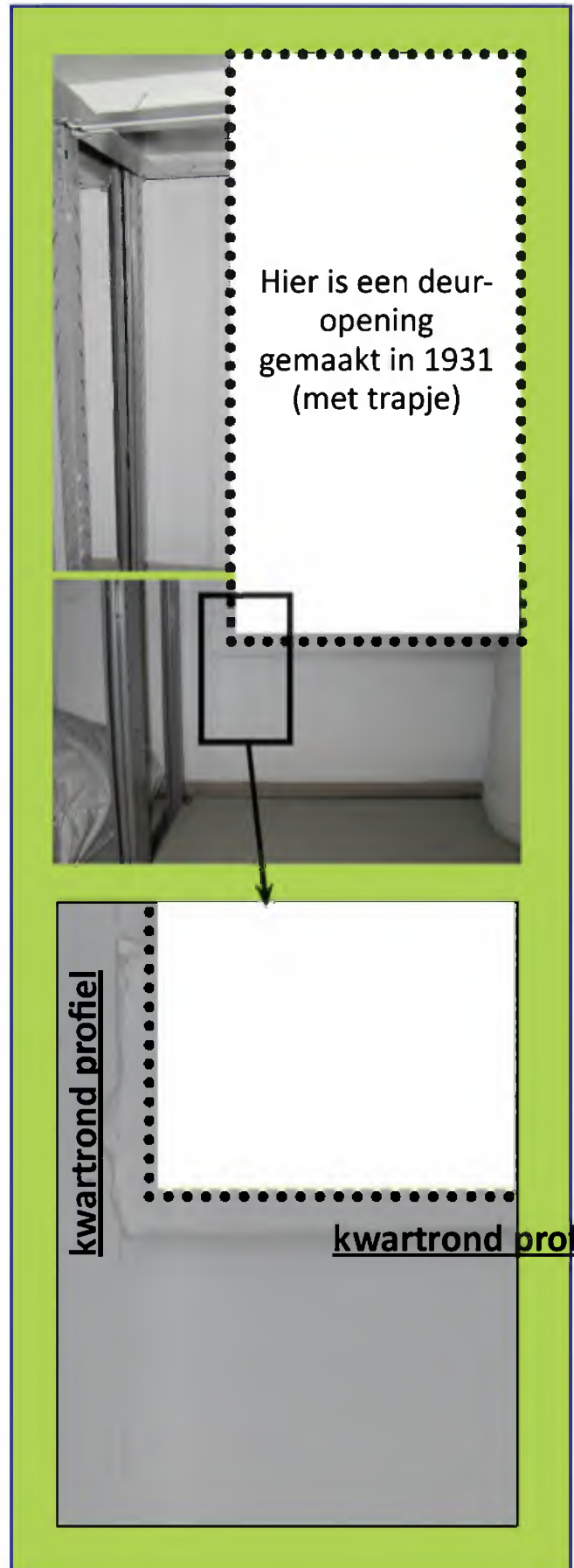
Dateringsgrenzen vanuit de bouwhistorie

Dit bouwdeel is gebouwd in 1883. In 1931 wordt een deuropening gemaakt in de zijmuur naar ruimte 10.1.b Wob. De tegellambrisering houdt duidelijk rekening met deze deuropening: Er is sprake van een nette beëindiging met kwartronde profielen.

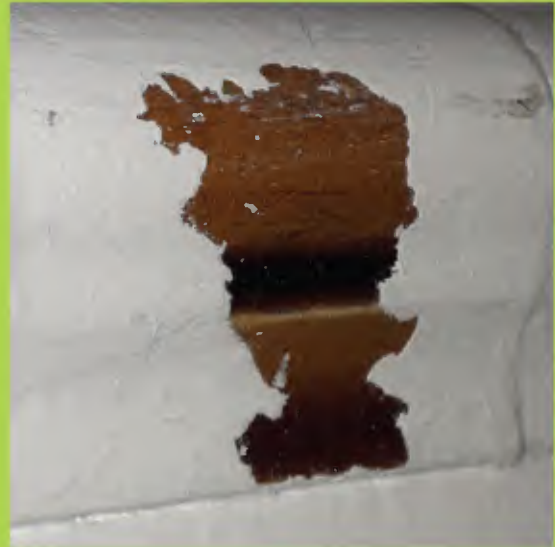
Conclusie

De tegellambrisering stamt vermoedelijk, net als de (inmiddels dichtgezette) deuropening in de zijmuur naar 10.1.b Wob, uit 1931. De tegels lijken opvallend fraai voor een 'bergplaats'. De vraag is dus wat hier, op het moment dat de tegels geplaatst werden, werd opgeborgen en of deze ruimte daarvoor 'bezocht werd'.²³⁷

²³⁷ Enige koloniale spullen wellicht..? De ruimte lag vlak naast de vestibule aan de achterzijde.... Dit is echter pure speculatie.

10.1.b Wob

Tegeltype 7

Locaties

Functie van de ruimte

Oorspronkelijk mogelijk opslag- of archiefruimte (in ieder geval geen kantoorruimte). Later deels gebruikt als ontsluitingsruimte (spiltrap naar 1e verdieping) en deels als sanitaire ruimte. Vanaf 1931 geheel gebruikt als pakkamer. 10.1.b Wob

Toepassing van de tegel

Als lambrisering.

Kleuren

Gebroken wit (vierkanten) en zwart (randen)

Tegelsoort

Sphinx tegel.

Afmetingen

Niet gemeten.

Opmerkingen

Vergelijk tegeltype 6 in de naastgelegen ruimtes 10.1.b Wob. De kleurstelling van beide (een lichte lambrisering met twee donkere randen) vertoont een grove overeenkomst.

Deze tegels ('Sphinx 13') werden tussen ca. 1937 en 1949 gemaakt door het in Maastricht gevestigde keramisch bedrijf Sphinx.

10.1.b Wob

10.1.b Wob

Dateringsgrenzen vanuit de bouwhistorie

De opdeling van de ruimte die enkele decennia na de bouw werd aangebracht, is in 1931 verwijderd. Vanaf dat moment kunnen de tegels, die in de hele ruimte doorlopen, dus geplaatst zijn. Deze Sphinx tegels werden echter pas gemaakt tussen ca. 1937 en 1949. De *terminus post quem* datering van de tegels komt hiermee dus op ca. 1937.

Conclusie

De tegels vertonen grofweg een zelfde soort kleur-indeling (lichte lambrisering met twee donkere randen) als die in de naastgelegen ruimtes (10.1.b Wob). Dit kan mogelijk verklaard worden uit het feit dat deze ruimte in ca. 1937 nog een keer van functie veranderd is (10.1.b Wob).

Mogelijk bedacht men toen pas dat men ook deze 10.1.b Wob wilde betegelen en is er (nogal halfslachtig) gepoogd enigzins dezelfde tegellambrisering te creëren als in de naastgelegen ruimtes.

Sphinx 13
151 x 151 x 6-7
ca. 1937-1949

Bron: *Pluis 2008.*

Tegeltype 8

Locaties

Functie van de ruimte

Gebouwd in 1883 als vestibule voor de nieuwe achteringang. In 1960 omgebouwd 10.1.b Wob. In 1960 gesplitst 10.1.b Wob. Later smalle gang aan gevelzijde van afgescheiden.

Toepassing van de tegel

Als plint.

Kleuren

Zwart (op sommige plekken met witte verf overschilderd)

Tegelsoort

.....

Afmetingen

15,3 cm x 15,3 cm.

Opmerkingen

Beschadigd

Dateringsgrenzen vanuit de bouwhistorie

Dit bouwdeel dateert uit 1883. Deze ruimte fungeerde toen als vestibule voor de nieuwe achteringang van het gebouw. In die tijd was er sprake van een hoogteverschil en trap van drie treden in deze ruimte. Dit hoogteverschil is gelijkgetrokken in 1953, toen deze ruimte verbouwd werd tot accukamer. De plinttegels

10.1.b Wob

10.1.b Wob

zitten allemaal op de huidige (deels verhoogde) vloerhoogte. Dit levert een *terminus post quem* datering op van 1953 (het moment vanaf waarop ze kunnen bestaan). In 1960 is de ruimte 10.1.b Wob gesplitst (en in 1979 is er aan de gevelzijde nog een smalle gang van afgescheiden). Aangezien aanwezigheid van de plinttegels geen rekening houdt met deze onderverdeling van de ruimte, levert dit een *terminus ante quem* datering op van 1960 (het moment waarvóór ze al moeten bestaan).

Conclusie

De tegels dateren zéér waarschijnlijk uit de verbouwing van de vestibule 10.1.b Wob in 1953.

3.2.12. De collectie van de Boekerij

De verzameling van de voormalige Boekerij (Bibliotheek) van Koloniën is ondergebracht bij de Universiteit Leiden.

De platen liepen door onder de last der historie. Twee en een half getrukte kilometer lang. Meer dan drie eeuwen historie. Geschieden, gedrukt, gebonden en opgeborgen. Verlagen aan de Heeren Vereenigde Republiek van de Nederlanden, handelingen van de Volksraad, Koninkrijksverklaring. Boeken over economie, landbouw, landbouw, volkenkunde, menschenwet, sterrenwet, natuurwet, geschiedenis, letteren, poëzie, papier, papier, handelingen reizen van naar en terug afkeer. Geschiedenis. Het eerste (gebruikt) woordenboek uit Indonesië is er bij en een Kruidboek van Amboina.

• Nieuw Guinea heeft die naam. Het is een land. Nieuw Guinea. Nieuw Guinea. Nieuw Guinea. Nieuw Guinea.

NIEUW-GUINEA heeft die naam. Het is een land. Nieuw Guinea. Nieuw Guinea. Nieuw Guinea. Nieuw Guinea.

Een tijdperk in bedrukt papier

Gereedschap voor de ambtenaar

Voor het laatst tusschen de boeken.

De heer J. L. de Winter, directeur van het departement van Koloniën, met op 1 April 1911 door hem genomen portret.

Envelop van het Ministerie van Koloniën
Bron: twitter.com/winterstamps/
status/1233136975697170432/photo/1

Antiek station

DAAR staat het allemaal. Twee eeuwen en drie eeuwen van de Geschiedenis van de Vereenigde Republiek in Den Haag. Meer dan 100 jaar oud.

Het is een antiek station, waarin de bibliotheek is opgeborgen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

Niet mee te doen

In alle landen staat het allemaal. Twee eeuwen en drie eeuwen van de Geschiedenis van de Vereenigde Republiek in Den Haag. Meer dan 100 jaar oud.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• De heer E. Waterloot, directeur van het departement van Koloniën, met op 1 April 1911 door hem genomen portret.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

Veel bezoek

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

• Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen. Het is een station met vele boeken, geschenken, en vele andere dingen.

Algemeen Dagblad, 21 mrt. 1913

Teruggevonden papercip van het voormalig ministerie van Koloniën. Deze lag op de zolder van het voormalig ministerie van Justitie.
Foto: H. Vlaardingebroek, 2021.

Hfd. 4 Klimaatinstallaties

4.1 Algemene context

Het gebouw van het Departement van Koloniën vormt een voor de Nederlandse situatie vroeg, en daarmee belangrijk voorbeeld wanneer het gaat om de omgang met comfort en het binnenklimaat in gebouwen. De definitie van het begrip comfort maakte in aanloop naar de negentiende eeuw een belangrijke ontwikkeling door. In de zeventiende eeuw werd de betekenis van het begrip gedefinieerd aan de hand van iemands sociaal-maatschappelijke positie. Vanaf de achttiende eeuw werd comfort steeds meer gekoppeld aan materiële en fysieke aspecten, en gelijkgesteld aan het begrip gemak: de mens die zijn omgeving zodanig kon aanpassen en controleren dat deze het hem zo gemakkelijk of prettig mogelijk maakte. In de negentiende eeuw kwam deze ontwikkeling in een stroomversnelling terecht, onder andere door de nieuwe mogelijkheden die de Industriële Revolutie bood.²³⁸ Als gevolg van deze verschuiving in de definitie van het begrip comfort werden er langzaam meer eisen aan de fysieke leefomgeving gesteld. Daarnaast kreeg het verbeteren van de levensstandaard vanaf omstreeks 1800 ook vanuit een medisch-hygiënisch perspectief steeds meer aandacht.²³⁹ De ontwikkeling van nieuwe technologieën leidde, zeker in de negentiende eeuw, bovendien tot nieuwe verwachtingen ten aanzien van de 'maakbaarheid' van comfort. Comfort transformeerde van een luxe naar een (relatieve) noodzaak, en werd bovendien gezien als iets dat kon worden bereikt met moderne producten en technische installaties.²⁴⁰

Het binnenklimaat in gebouwen kwam als gevolg van deze ontwikkelingen eveneens in grotere belangstelling te staan, met name wanneer het ging om de verwarming en ventilatie van vertrekken. In de negentiende eeuw had het begrip comfort in relatie tot het binnenklimaat twee verschillende betekenissen.

De eerste richtte zich op behaaglijkheid.²⁴¹ Thermisch comfort is daarbij een belangrijke factor, en gaat over de relatie tussen het binnenklimaat en het buitenklimaat, en de wijze waarop die relatie wordt ervaren. De temperatuur en luchtvochtigheid zijn daarbij van groot belang, maar bijvoorbeeld ook de luchtsnelheid. De tweede definitie van comfort richtte zich op gezondheid en hygiëne, en daarmee voor een belangrijk deel op de noodzaak van voldoende frisse lucht.²⁴² Veel (semi-)openbare gebouwen, zoals concertzalen en kantoren, hadden in de negentiende eeuw een hoge bezettingsgraad, met vaak een bedroevende luchtkwaliteit tot gevolg. Ook de beheersing van de binnentemperatuur was in dergelijke gebouwen complex. Waar in woningen over het algemeen kon worden volstaan met natuurlijke ventilatie en bescheiden verwarmingsinstallaties was dit voor openbare gebouwen door hun schaal en functie absoluut onvoldoende. Openbare gebouwen waren voor een gezond en comfortabel binnenklimaat meestal sterk afhankelijk van centrale, mechanische systemen. Het functioneren van deze installaties hing vervolgens in belangrijke mate samen met het ontwerp van het gebouw. Dit gold voor functionele, technische onderdelen als opstelplaatsen voor installaties, opslagruimtes voor brandstoffen en de benodigde infrastructuur, zoals kanalen en plenums, maar ook voor ruimtelijke en architectonische aspecten, waaronder de ordening en oriëntatie van vertrekken, plafondhoogtes en venstertypen.²⁴³

Architect Willem Nicolaas Rose was halverwege de negentiende eeuw een van de eerste architecten die zich actief bezighield met het realiseren van een comfortabel en gezond binnenklimaat in gebouwen. Rose's militaire opleiding tot waterstaat-ingenieur en genie-architect aan de Artillerie- en Genieschool, waar hij later zelf ook les gaf, zal ongetwijfeld van invloed zijn geweest op zijn technische ambities. Halverwege de negentiende eeuw was de Artillerie- en Genieschool in Nederland dé plek waar nieuwe kennis werd ontwikkeld wanneer het ging om techniek.²⁴⁴ Rose was zich echter ook bewust van het spanningsveld tussen de toepassing van nieuwe technieken en de ontwikkeling van de architectuur. Zijn schoonzoon, J.B. Molewater, tevens geneesheer-

238 Bernan 1845, p. III; Crowley 2001, p. 3-5; Fock 2001; Giedion 1948, p. 260; Maldonado 1991, p. 36-38; Rybczynski 1986, p. 136; Shove 2003, p. 1-40.

239 Cieraad 2006, p. 13; Crowley 2001, p. 142-143; Rybczynski 1986, p. 75, 231; Shove 2003, p. 24, 45; Sylvester 1819, p. 1-3; Van der Woud 2015, p. 13, 202-203, 252.

240 Banham 1969, p. 11; Crowley 1999, p. 751-752; Crowley 2001, p. 141-142, 161-168, 292; Lente 1988, p. 10; Maldonado 1991, p. 35-36.

241 Maldonado 1991, p. 37.

242 Drysdale en Hayward 1872, preface.

243 Banham 1984, p. 10; Bruegmann 1978, p. 156; Cooper 1998, p. 15.

244 Berens 2001, p. 15-16; Lintsen 1993, p. 202.

directeur van het Coolsingelziekenhuis, met wie Rose intensief samenwerkte, stelde:

*De hoofdzaak is bij ons het gemak, rookverslindende schoorsteenen en luchtverwarming, zie daar de eerste voorwaarden die men den bouwmeester oplegt, schoonheid is ondergeschikt, en of het inwendige met den vorm in harmonie is, wie der bewoners zou er aan denken? En onze openlijke gebouwen, onze raadhuizen en onze paleizen ze zijn slechts uitgebreide en wijdloopige huizen.*²⁴⁵

Rose's faam op het gebied van innovatieve (installatie) techniek kwam al vroeg tot uiting in zijn ontwerp voor het Coolsingelziekenhuis in Rotterdam (1839-1851).²⁴⁶ Ziekenhuizen werden in de negentiende eeuw gezien als 'luchtverversingsmachines': het doel was om een zo gezond mogelijk binnenklimaat te realiseren, waardoor niet alleen werd voorkomen dat ziekten van de ene patiënt op de andere patiënt werden overgedragen, maar ook een spoedig herstel van patiënten werd bevorderd.²⁴⁷ Het Coolsingelziekenhuis was wellicht het eerste gebouw in Nederland waarin op een moderne en vooral integrale manier uiting werd gegeven aan de nieuwe ideeën over een gezond binnenklimaat. Het Coolsingelziekenhuis bestond uit een langgerekt gebouw met vier bouwlagen, geschikt voor de verpleging van driehonderd patiënten, en was ingedeeld op basis van een corridorstructuur (afbeelding 4.1 en 4.2). Een dergelijke structuur was op dat moment voor de bouw van ziekenhuizen zeer vernieuwend, omdat tot die tijd ziekenhuizen veelal als een gesloten carré werden ontworpen. Bij een carrévorm bleek het vanwege de gesloten binnenplaats echter lastig om het gebouw van voldoende verse lucht te voorzien. Ook in het Ministerie van Koloniën zou Rose later om die reden een corridorstructuur toepassen.²⁴⁸

Voor het Coolsingelziekenhuis koos Rose voor een centraal systeem op basis van heteluchtverwarming. Hij deed dit in nauw overleg met directeur-geneesheer J.B. Molewater. Het was voor het eerst dat een dergelijk modern systeem in een Nederlands ziekenhuis werd

Afb. 4.1: Voorgevel van het corridorgebouw van het Coolsingelziekenhuis aan de Coolsingel te Rotterdam, met rechts de Van Oldenbarneveldtstraat, omstreeks 1908-1912 (Bron: Stadsarchief Rotterdam, ID-nr. NL-RtSA_4202_XIX-17-03)

toegepast. De installatie stond opgesteld in de kelder van het gebouw, en bestond uit acht stooktoestellen. Ook stond hier een stoomketel, onder andere voor de warmwatervoorziening. Verse lucht werd aangevoerd via twee horizontale kanalen, vanaf beide zijden van het gebouw. Deze kanalen werden gedeeltelijk door de stooktoestellen geleid om de verse lucht te verwarmen, en vervolgens door een luchtkamer waarin de lucht kon worden bevochtigd. Daarna werd de warme lucht via verticale kanalen in de binnenmuren verspreid naar de verschillende vertrekken. Dit gebeurde zonder mechanische aandrijfkraft, slechts door de natuurlijke trek die ontstond als gevolg van het gecreëerde temperatuurverschil. Met dit stelsel van kanalen kon ook buiten het stookseizoen worden geventileerd: in dat geval werd verse lucht rechtstreeks naar de vertrekken geleid. Ook in dit geval was een temperatuurverschil tussen de aangevoerde lucht en de binnentemperatuur noodzakelijk om voldoende luchtcirculatie te creëren. Dit maakte het systeem kwetsbaar wanneer in warme periodes de buitentemperatuur min of meer gelijk was aan de binnentemperatuur.

Per verticaal kanaal werden op iedere verdieping twee ziekenzalen van warme, verse lucht voorzien. De ideale temperatuur voor de ziekenzalen werd door Rose en Molewater gesteld op 65°F (18,3°C).²⁴⁹ De ventilatiehoeveelheid kon in de ziekenzalen worden geregeld met schuiven. Ter aanvulling hierop kon verse lucht worden aangevoerd via roosters in de buitenmuren, aangebracht onder de vensters.

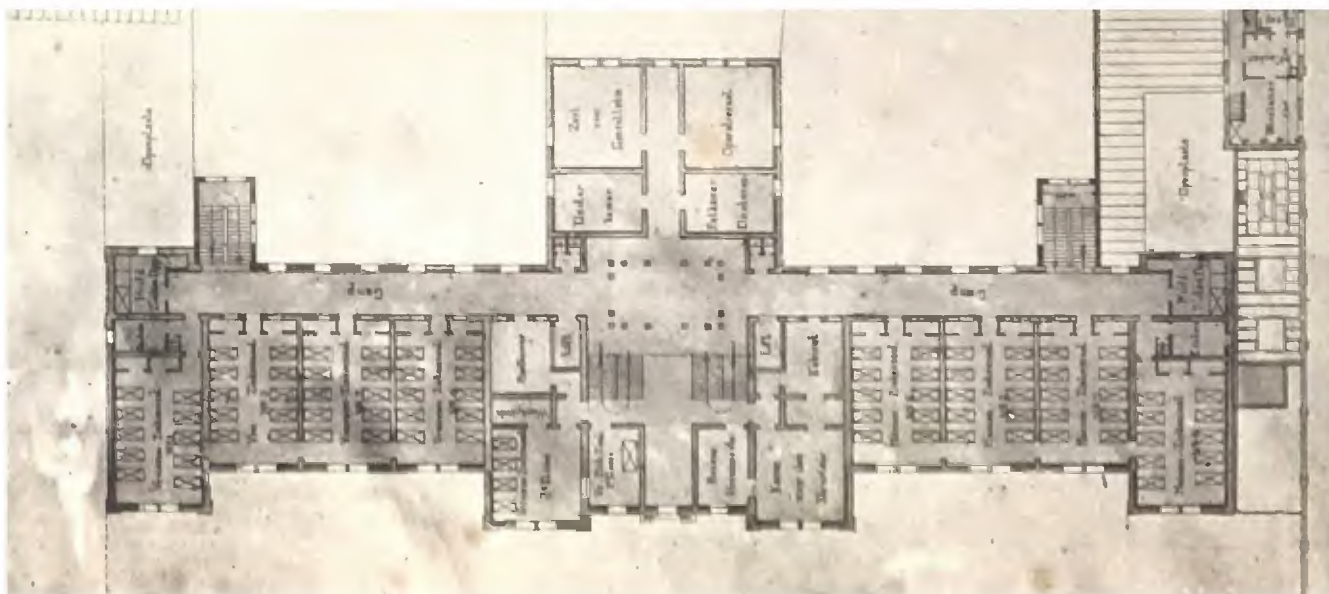
245 'Verhandeling over de beeldende kunst in hare betrekking tot de maatschappij' 1842, p. 40-41.

246 Zie ook: 'Daar tot heden (...) te achten is?' 1856, p. 42-43.

247 Mens en Wagenaar 2010, p. 47.

248 Krabbe 1998, p. 146, Lieburg 1986, p. 134-135; Mekking en Sleeboom 1972, p. 25, 27; Van der Peet en Steenmeijer 1995, p. 131; Stadsarchief Rotterdam: dossiernr. LSG1, Afbeeldingen van het Nieuwe Ziekenhuis te Rotterdam 1840.

249 Lieburg 1896, p. 155-156.

Afb. 4.2: Eerste verdieping van het corridorgebouw van het Coolsingelziekenhuis te Rotterdam, uitsnede uit een overzichtstekening uit 1902 (Bron: Stadsarchief Rotterdam, ID-nr. NL-RtSA_4013_XIX-15-01-02)

Rose was voor het Coolsingelziekenhuis uitgegaan van een hoeveelheid luchtverversing van 28 tot ruim 33 kubieke meter per bed per uur, afhankelijk van het aantal bedden per zaal. Al tijdens de bouw bleek het stelsel van ventilatiekanalen niet in staat om deze normen te halen, met name in de warme zomermaanden: de afmetingen van de ventilatiekanalen waren te beperkt. Bovendien waren te openen vensters geen onderdeel van het oorspronkelijke ontwerp. Om tocht te voorkomen had Rose namelijk besloten tot het plaatsen van vaste ramen in de ziekenzalen. Alsnog werd daarom het tijdens de bouw het besluit genomen om de ramen van de ziekenzalen draaiend uit te voeren, door middel van het opnemen van ijzeren ramen in de bestaande kozijnen. Daarnaast werden per ziekenzaal drie extra luchtkokers aangebracht.²⁵⁰ Het feit dat de machinekamer was ondergebracht in de kelder van het gebouw, en niet in een apart ketelhuis, bracht eveneens de nodige problemen met zich mee. De hitte die door de stooktoestellen en de stoommachine werd geproduceerd, was dusdanig groot dat het houtwerk rond de rook- en luchtkanalen verkoelde, en ijzeren leidingen smolten. Regelmatig brak in de machinekamer brand uit, waarna in oktober 1843 een brandwerend gewelf werd aangebracht en in 1855 werd besloten om het verkoelde houtwerk te vervangen en kanalen te isoleren. De problemen strekten zich bovendien uit tot de vertrekken boven de machinekamer. Het schoorsteenkanaal gaf zoveel warmte af aan de aangrenzende vertrekken dat in

250 Lieburg 1986, p. 117, 126, 129, 151, 156.

de zomer de regentenkamer van het ziekenhuis, het slaapvertrek van de geneesheer-directeur en de huiskamer van de huismeester door oververhitting onbruikbaar waren. Even werd door één van de bestuursleden van het ziekenhuis geopperd om de heteluchtverwarming te verlaten en 'ouderwetse' kachels in de ziekenzalen te plaatsen, maar het toch al prangende ruimtegebrek in het ziekenhuis verhinderde dit.²⁵¹

Ondanks de problemen in het Coolsingelziekenhuis paste Rose in de jaren die volgden nog regelmatig heteluchtverwarming toe in zijn gebouwen, waaronder in 1859 in het Ministerie van Koloniën. Vanaf 1858 had Rose daarbij een sterke voorkeur voor het systeem Van Hecke, dat enige jaren daarvoor op de markt was gekomen en waarvoor hij in Nederland het octrooi had verkregen.²⁵²

4.2 Het systeem Van Hecke

Het systeem Van Hecke werd in de jaren vijftig van de negentiende eeuw ontwikkeld door de uit Brussel afkomstige medicus dr. M. van Hecke, die zich uiteindelijk vestigde in Courbevoie bij Parijs.²⁵³ Hoewel het systeem volgens Van Hecke zelf voor alle bouwtypen geschikt was, werd het aanvankelijk

251 Lieburg 1986, p. 168-169.

252 Godefroy 1860, p. 222. Zie ook Berens 2001, p. 181-183.

253 Hermans, Kamphuis en van der Peet 1991, p. 13.

vooral veel toegepast bij de bouw van ziekenhuizen.²⁵⁴ De reden hiervoor was dat, in tegenstelling tot veel andere systemen voor heteluchtverwarming, het systeem Van Hecke adequate ventilatie werkelijk probeerde te integreren in het verwarmingsstelsel, en zich niet voornamelijk richtte op 'slechts' de verspreiding van warme lucht, met luchtverversing als toevallige bijkomstigheid.²⁵⁵ Juist de aanvoer van voldoende frisse lucht en de afvoer van bedorven lucht was in ziekenhuizen van het grootste belang.

Vooraf over de innovatieve toepassing van het systeem Van Hecke in de Parijse ziekenhuizen Necker en Beaujon werd veel geschreven, ook in Nederlandse vaktijdschriften.²⁵⁶ Rose bezocht de stad vier keer, waarvan drie keer specifiek om de Parijse ziekenhuizen te bezoeken, om kennis te nemen van de klimaatinstallaties die hier waren toegepast. Rose bezocht in Parijs tevens Hôpital Lariboisière, dat eveneens grote bekendheid genoot vanwege de innovatieve stelsels voor verwarming en ventilatie.²⁵⁷ Ook hier werd een systeem voor luchtverwarming toegepast, echter niet volgens het systeem Van Hecke, maar dat van de Franse ingenieurs Duvoy, Thomas en Laurens.

De werking van het systeem Van Hecke

Het systeem Van Hecke was gebaseerd op het principe dat adequate luchtverversing werd gerealiseerd door de luchtstromingen door het gebouw op mechanische wijze te ondersteunen. Adequate luchtverversing, zij het op natuurlijke of mechanische wijze, was altijd afhankelijk van een al dan niet kunstmatig gecreëerd druk- of temperatuurverschil, waardoor de lucht in beweging trad. In het geval van het systeem Van Hecke stond hiertoe in de kelder van het gebouw een ventilator opgesteld met twee schoepen, aangedreven door een stoommachine met een vermogen van één tot enkele paardenkrachten, afhankelijk van de afmetingen van het gebouw. Dergelijke stoomketels hadden een beperkte afmeting en konden door één stoker worden bediend. Bij de stoomketel bevond zich een 'indicateur', waarmee de hoeveelheid aangevoerde lucht kon worden gemeten.²⁵⁸ De ventilator zoog via roosters in de buitengevel of een ventilatieschoorsteen

verse lucht aan, om deze vervolgens via een 'luchtriool', een gemetseld aanvoerkanaal, naar een calorifère (een verwarmingstoestel) te leiden, opgesteld in een verwarmingskamer. Hier werd de aangevoerde lucht indien noodzakelijk verwarmd, alvorens via horizontale en verticale kanalen naar de verschillende vertrekken te worden geleid. Door middel van kleppen en schuiven kon in de vertrekken de hoeveelheid aangevoerde lucht worden geregeld. In de zomer kon met het systeem bovendien worden geventileerd, om hiermee de binnentemperatuur enigszins te kunnen verlagen. Vaak waren er daarom zowel aanvoeropeningen vlak boven de plint als onder het plafond opgenomen, zodat er zowel zomer- als winterventilatie kon worden toegepast.

De afvoer van bedorven lucht geschiedde met behulp van afvoerroosters en ventilatieschoorstenen die bovendaks uitkwamen. Op de zolder kon indien noodzakelijk in het hoofdafvoerkanaal een tweede ventilator worden opgesteld die de bedorven lucht via afvoerkanalen uit het gebouw afzoog. In dit geval stond deze ventilator recht boven de stoommachine in de kelder opgesteld, en werd de beweegkracht overgedragen door middel van een riem. Het was van belang dat de lucht op een lage snelheid werd aangevoerd, om tocht te voorkomen. Wanneer de aangevoerde buitenlucht erg droog was kon deze met behulp van met water gevulde bekkens in de verwarmingskamer worden bevochtigd. Ook konden hier in de zomer, wanneer de calorifères waren uitgeschakeld, rollen nat zeildoek worden opgehangen om daarmee de aangevoerde lucht enigszins te verfrissen (afbeelding 4.3).²⁵⁹ Hoewel de toepassing van een mechanisch aangedreven ventilator de voorkeur had omdat hiermee de luchtstromingen op de meest stabiele wijze op gang konden worden gebracht, brachten door de noodzaak van een stoommachine zowel de aanleg als het gebruik hogere kosten met zich mee. Bovendien was de inzet van een stoker noodzakelijk en diende de stoommachine onder toezicht te staan van de Dienst van het Stoomwezen. In enkele gevallen werd ervoor gekozen om de ventilator handmatig, met behulp van een krukas, te bewegen. Wanneer het systeem werd ingepast in een bestaand gebouw was het bovendien vanwege praktische redenen vaak onmogelijk om een opstelplaats met rookgasafvoer voor een stoommachine te realiseren.²⁶⁰

254 Stokroos 2001, p. 43. Het systeem Van Hecke werd in Frankrijk bovendien veel toegepast op schepen. Zie Godefroy 1860, p. 221; 'Over verwarming en luchtversing volgens het stelsel van Van Hecke' 1858, p. 96-97.

255 Daniel 2015, p. 266.

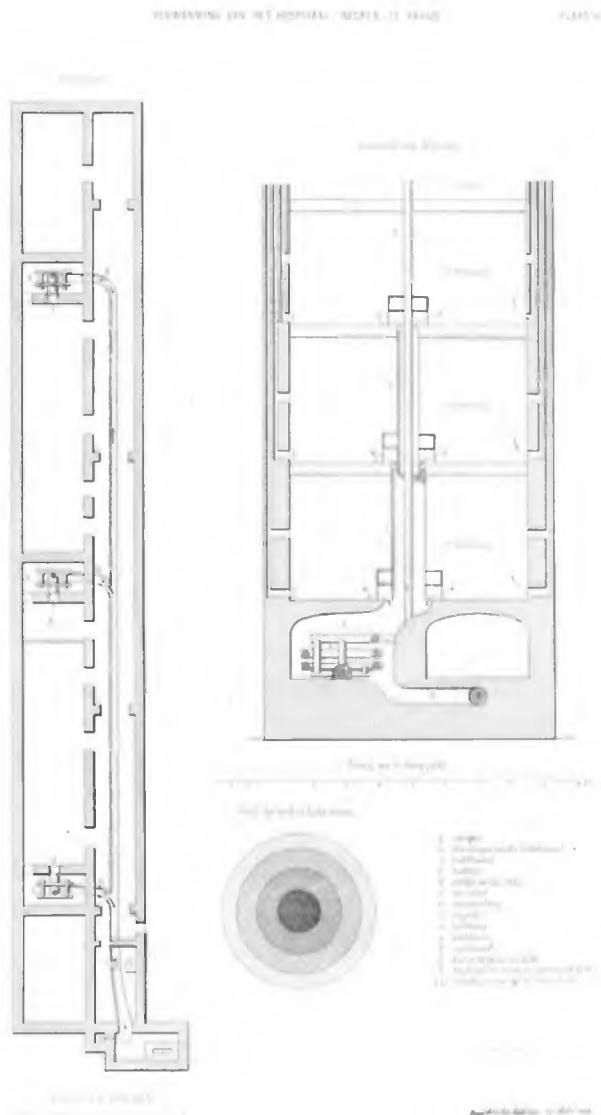
256 Godefroy 1860, p. 219-222; De Wijs 1863, p. 13-22.

257 Berens 2001, p. 46; Grassi 1857.

258 De Wijs 1863, p. 15.

259 Godefroy 1860, p. 219-222; 'Over verwarming en luchtversing volgens het stelsel van Van Hecke' 1858, p. 97; De Wijs 1863, p. 13-22.

260 Godefroy 1860, p. 219-222; Logeman 1864, p. 211-213; Stokroos 2001, p. 43.

Afbeelding 4.3. Het systeem Von Hecke zoals toegepast in hospitaal Necker te Parijs (Bouwkundige Bijdragen 1863, plaat III)

Van Hecke beweerde zelf dat zijn systeem in het verbruik ongeveer de helft zuiniger was dan de toepassing van warmwaterverwarming. Bovendien was het systeem naar zijn mening simpeler in opzet dan andere luchtverwarmingssystemen die in deze periode op de markt waren. Ook bleek uit onderzoek van enkele Franse onderzoekers, waaronder Grassi, dat de resultaten met het systeem verkregen zeer gunstig waren, in ieder geval in de door hem onderzochte ziekenhuizen.²⁶¹

²⁶¹ Godefroy 1860, p. 222; De Wijs 1863, p. 22.

4.3. De oorspronkelijke installaties in het ministerie van Koloniën

Hoewel Rose in het schetsontwerp voor het nieuwe Departement van Koloniën nog uitging van de toepassing van kachels, werd in het uiteindelijke ontwerp gekozen voor heteluchtverwarming en mechanische ventilatie door middel van het systeem Van Hecke.²⁶² De werking van het systeem kan worden afgelezen uit de bestektekeningen en het geschreven bestek uit 1859. De heteluchtverwarming was ten tijde van de oplevering van het gebouw nog niet in werking. Het *Leidsch Dagblad* meldde op 23 oktober 1860 in de binnenlandse berichten namelijk dat:

*Het loaal van het departement van koloniën is door den aannemer Klaas Kooij afgewerkt en opgeleverd geworden. De verdere werkzaamheden, zooals het verwarmingstoestel enz. moeten daarin nog worden verrigt en aangebragt; het geheel zal, zoo men verneemt, omstreeks de heft van de maand Januarij 1861 voltooid zijn.*²⁶³

Uiteindelijk gaven de Gedeputeerde Staten van Zuid-Holland op 30 april 1861 toestemming om in het Ministerie van Koloniën te plaatsen:

...een stoomwerktuig van ten hoogste vijf atmosferen drukking en twee paardenkracht (nominaal), waarvan de ketel zal zijn lang 2,10 el met eene middellijn van 0,58 el en zulks onder de volgende bepalingen:

1. *dat de schoorsteen tenminsten 20 el uit den beganen grond zal moeten worden opgetrokken;*
2. *dat ten behoeve van het stoomwerktuig uitsluitend Coaks en geene steenkool gebezigd mogen worden; Etc.*²⁶⁴

Onduidelijk is waarom deze toestemming pas op 30 april 1861 kwam, op het moment dat alle bouwkundige voorbereidingen in het inmiddels opgeleverde gebouw reeds waren getroffen. Wellicht had dit te maken met de toestemming die door de Dienst voor het Stoomwezen (de uitvoerende instantie van de Stoomwet) diende te worden gegeven voor het plaatsen van de stoomketel en het veilig in gebruik

²⁶² Berens 2001, p. 251.

²⁶³ *Leidsch Dagblad*, 23 oktober 1860, p. 1.

²⁶⁴ NA, Archief van het Provinciaal bestuur van Zuid-Holland 1850-1945, Net-notulen of verbaal van G.S. 1850-1871, inv.nr. 177, tweede kwartaal 1861, 161 vo. Zie ook Hermans, Kamphuis en van der Peet 1991, 13-15.

kunnen nemen van het systeem. Uit de archiefstukken wordt dit echter niet duidelijk.

De reden voor het voorschrijven van cokes in plaats van steenkolen had te maken met de uitstoot van rookgassen, en vond plaats op verzoek van het naastgelegen Mauritshuis. Op die manier werd getracht vervuiling van en schade aan de kunstcollectie van het museum te voorkomen.²⁶⁵ De installatie in het Ministerie bestond verder uit de volgende onderdelen:

*Om in het voor [het] Departement van Koloniën in aanbouw zijnde hôtel te kunnen toepassen het verwarmings- en luchtverversings systeem van Dr van Hecke (...) een stoommachine, ijzeren reservoir met toebehoren, en twee calorifères met drijfstoelen, propelders, compteurs, indicateurs, rafraichirants en verder toebehoren.*²⁶⁶

De stoommachine diende voor het aandrijven van de ventilatoren en stond opgesteld in een speciaal voor dit doel opgenomen machinekamer op de begane grond van het gebouw. Deze machinekamer lag centraal in gebouw, achter het vertrek met ruimtenummer 9 op de bestektekeningen uit 1859, dat vermoedelijk

265 NA, Archief van het Provinciaal bestuur van Zuid-Holland 1850-1945, Minuut besluiten met bijlagen van G.S. 12 juli 1850 – 19 december 1945, inv.nr. 783, 23 april – 21 mei 1861.

266 NA, Waterstaat 1830-1877, inv.nr. 2933, brief van Minister van Koloniën aan Minister van Binnenlandse Zaken, 5 juli 1860.

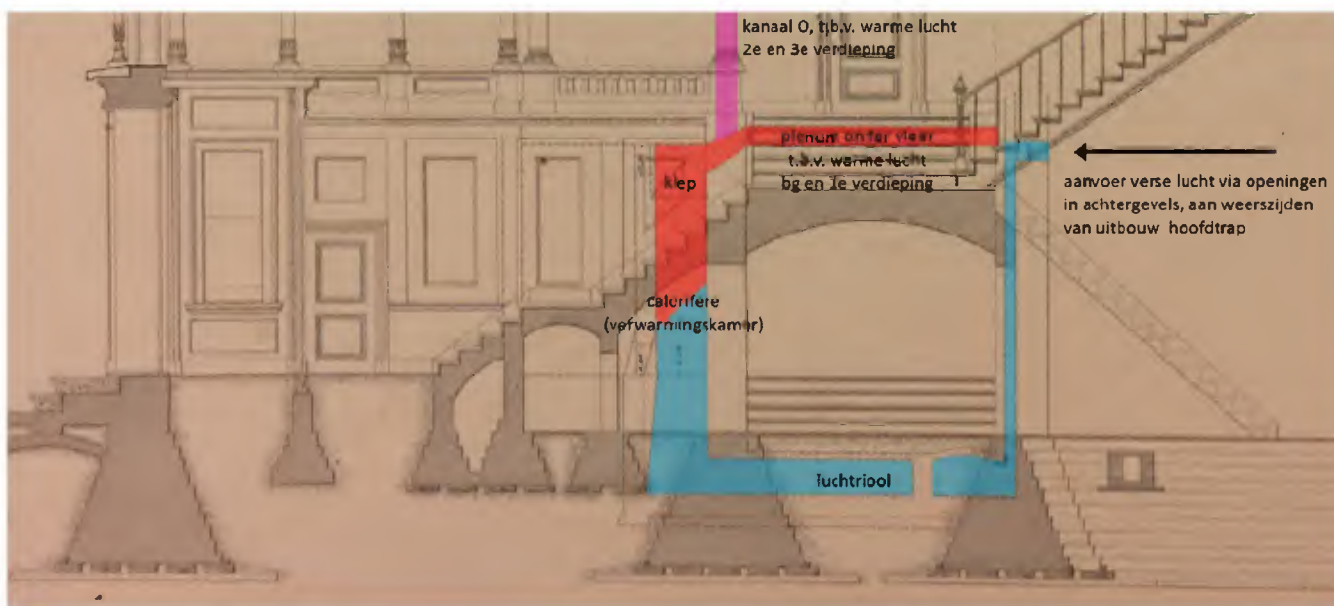
dienst deed als opslagplaats voor brandstoffen. De stoommachine werd van water voorzien via een wel op de binnenplaats van het gebouw. Een schoorsteenkanaal (S2, exacte maat onbekend) voerde de rookgassen afkomstig van de stoommachine af tot boven het dak. Twee ventilatoren stonden opgesteld in twee gemetselde aanvoerkanalen voor frisse lucht, gelegen onder de begane grondvloer. Deze luchtriolen waren opgebouwd uit metselwerk en voorzien van een gewelf. De vloer was uitgevoerd in een laag kantsteen en voorzien van verglaasde tegels.²⁶⁷

Verse buitenlucht werd het gebouw ingevoerd via de achtergevel. Aan weerszijden van de uitbouw voor de hoofdtrap bevonden zich op een hoogte van ca. 3,5 meter boven het maaiveld elk acht ventilatieopeningen, uitgespaard in het metselwerk, met een totaal oppervlak van 0,68 vierkante el.²⁶⁸ De lucht werd op hoogte aangevoerd omdat de algemene gedachte in de negentiende eeuw was dat de lucht op hoogte zuiverder was, en hier minder verontreinigd was door bijvoorbeeld stof en roetdeeltjes, dan vlak boven het maaiveld.

Via de spouw in de achtergevel werd de verse lucht door de ventilatoren naar het hoofdkanaal onder de

267 Bestek 1859, p. 6.

268 Bestek 1859, p. 39. Een lengtemaat van één el was vanaf 1820 gelijkgesteld aan één meter.

Afbeelding 4.4. Uitsnede uit doorsnede E-F, met aangeduid de aanvoer van verse lucht naar de verwarmingskamer, en vervolgens naar de verschillende vertrekken (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

begane grondvloer en de twee verwarmingskamers (op de bestektekeningen aangeduid als 'calorifère lokaal') gedreven. Hier stonden de twee calorifères, de verwarmingstoestellen, opgesteld, waar de verse lucht doorheen werd geleid om verwarmd te worden tot de gewenste temperatuur (afbeelding 4.4). De calorifères werden van water voorzien via een aansluiting op een van de twee waterbakken die stonden opgesteld op de zolder. Elke verwarmingskamer werd aan de bovenzijde beëindigd door een aantakking van een luchtkanaal naar de ruimte tussen de vloer en het plafond (het plenum), onder de eerste verdiepingvloer. Tussen de verwarmingskamer en dit kanaal bevond zich een ijzeren klep waarmee naar willekeur koude of warme lucht in het gebouw kon worden aangevoerd. In warmere periodes, wanneer het niet nodig was om de lucht te verwarmen, kon verse lucht ter ventilatie op die manier ook onverwarmd door het gebouw worden gestuwd. Met behulp van compteurs en indicatoren konden de snelheid en de temperatuur van de aangevoerde lucht worden gemeten. Elke verwarmingskamer beschikte daarnaast over een schoorsteenkanaal (S3 en S4, exacte maat onbekend) om de rookgassen van de verwarmingstoestellen naar de schoorstenen op het dak af te voeren.

Door het openen van de klep boven de verwarmingskamer stroomde verse, verwarmde lucht van de verwarmingskamer naar het plenum onder de vloer van de eerste verdieping, richting de vertrekken op de begane grond en eerste verdieping. De opening in de gangmuur tussen elke verwarmingskamer en het plenum had een hoogte van 0,22 el en een breedte van 2,3 el. Het plenum zelf had een hoogte van tenminste 0,22 el bij een gangbreedte van 3,0 el, afhankelijk van de maat van het plafond. Via het luchtkanaal O werd de lucht vanaf dit punt ook verticaal getransporteerd naar de tweede en derde verdieping, waar de lucht eveneens via een plenum onder de plafonds naar de verschillende vertrekken werd gevoerd. Op de tweede verdieping had dit kanaal O een afmeting van 0,73 bij 0,23 el, op de derde verdieping een afmeting van 0,37 bij 0,23 el.²⁶⁹ Beide vleugels van het gebouw werden op deze manier bediend door een eigen circuit. Op de bestektekening van de begane grond is dit weergegeven door twee pijlen, die van beide verwarmingskamers naar de corridor wijzen en de richting van de luchtstromen aangeven. In het bestek uit 1859 ging Rose uit van drie verschillende luchtstromen door

²⁶⁹ Bestek 1859, p. 3, 51.

het gebouw. De eerste betrof de aanvoer van warme lucht, de tweede luchtstroom de afvoer van warme (bedorven) lucht en de derde de aanvoer van koude lucht en luchtverversing.

4.3.1. Aanvoer van warme lucht

Halverwege de negentiende eeuw ging men voor het verwarmen van kantoorvertrekken uit van een ontwerp temperatuur van gemiddeld 18 tot 20°C. Om in het vertrek op de gewenste temperatuur te eindigen diende de lucht vanwege het warmteverlies tijdens het transport op een relatief hoge temperatuur de verwarmingskamers te verlaten. Voor heteluchtverwarming lag de temperatuur in de verwarmingskamer over het algemeen, afhankelijk van het systeem, op 40 tot 65°C.²⁷⁰

Vanuit het plenum onder de eerste, tweede en derde verdiepingvloeren stroomde de verse, al dan niet verwarmde lucht in de verblijfsvertrekken. Door het lager liggen van het plafond in de corridor stroomde de lucht in de vertrekken op de begane grond via één of twee roosters vlak onder het plafond de verschillende vertrekken in. In elk vertrek op de eerste, tweede en derde verdieping was een horizontaal kanaal opgenomen in de vloer, aangesloten op het plenum onder de vloer van de corridor, waarbij afhankelijk van het volume van het vertrek de aangevoerde lucht via één, twee of drie roosters in de vloer het vertrek in kon stromen. Met een reguleur kon per vertrek de hoeveelheid aangevoerde lucht worden geregeld.²⁷¹ Rose koos voor een opwaartse luchtstroming in het vertrek, wat in de negentiende eeuw door de meeste hygiënisten en ingenieurs als meest gezond geacht werd: wanneer de lucht ter hoogte van de vloer werd ingeblazen en ter hoogte van het plafond werd afgevoerd kon worden voorkomen dat bedorven lucht opnieuw werd ingeademd.²⁷²

²⁷⁰ Tredgold 1824, p. 14. Over de ontwerp temperaturen die werden gehanteerd voor het Ministerie van Koloniën zijn geen gegevens bekend.

²⁷¹ Bestek 1859, p. 4, 14-15, 26-28, 52, 54 en bijbehorende plattegronden. Horizontale kanalen in de vloeren waren in principe uitgevoerd van ijzer, in een houten geleiding. De horizontale kanalen lagen in de vloer op twee houten 'draagleggers' (dwarsbalken), tussen de vloerbalken. Verticale buizen waren uitgevoerd in ijzer, net als alle roosters en kleppen.

²⁷² De Waal 1852, p. 150, 362.

4.3.2. Afvoer van warme lucht

De afvoer van warme (bedorven) lucht vond volgens het bestek uit 1859 op de begane grond plaats door in de buitengevel ingemetselde kokers ter hoogte van de begane grondvloer, voorzien van roosters.²⁷³ Voor de afvoer van warmte stonden de vertrekken op de eerste, tweede en derde verdieping door middel van horizontale kanalen of buizen, met de uitmondungen gelegen onder het plafond en hier voorzien van roosters, in verbinding met de corridors. Op deze manier kon overtollige warmte uit de vertrekken worden afgevoerd en konden de corridors in de wintermaanden eveneens van warme lucht worden voorzien.²⁷⁴ Bedorven lucht verliet het gebouw via de afvoerkanalen [1-17]L (exacte maat onbekend) boven de privaten. In de hoekvertrekken die niet grensden aan de corridor, werd warme lucht tevens afgevoerd via de kanalen A[1-9] (exacte maat onbekend), met per vertrek/kanaal een rooster ter plaatse van de plint en een rooster vlak onder het plafond. Deze luchtkanalen A kwamen niet bovendaks uit: de warme lucht stroomde uit in de zoldering, en werd vanaf daar via de dakvensters in het dak naar buiten afgevoerd.²⁷⁵

4.3.3. Luchtverversing en aanvoer van koude lucht

In de wintermaanden vond de luchtverversing in principe tegelijkertijd plaats met de luchtverwarming. In de zomermaanden was het daarnaast mogelijk om met de ventilatoren verse lucht aan te voeren vanaf de achtergevel zonder deze door de calorifère te leiden, om op die manier de vertrekken wel van verse buitenlucht te kunnen voorzien. Eventueel kon de lucht met behulp van refraichirants (waterbekkens), opgenomen in de luchtkanalen ter plaatse van de verwarmingskamers, de lucht worden bevochtigd.²⁷⁶

Voor aanvullende luchtverversing en de aanvoer van frisse lucht in warmere periodes nam Rose een systeem van luchtkokers en kleppen op in de buitengevel. Verse lucht kon in de vertrekken op de begane grond rechtstreeks worden aangevoerd via luchtkokers in de buitengevel, uitmondend vlak onder het plafond, die in verbinding stonden met de holle wendellijsten onder de vensters. Via openingen aan de onderzijde van deze lijsten stonden de kokers rechtstreeks in verbinding met de buitenlucht. Op de eerste, tweede en derde verdieping kon op vergelijkbare wijze met de buitenlucht worden geventileerd. Hier bevonden zich echter zowel uitmondungen onder het plafond als ter hoogte van de plint. In de vertrekken kon de aan- en afvoer van lucht worden geregeld door het open en sluiten van ijzeren kleppen (afbeelding 4.5).²⁷⁷ Een uitzondering vormden de ventilatieopeningen onder het plafond van de derde verdieping: hier monden de luchtkokers niet uit in de buitengevels, maar werd de lucht met behulp van U-vormige luchtkokers afgevoerd naar de zolder (afbeelding 4.6).²⁷⁸ Aanvullend kon in warme periodes gebruik worden gemaakt van dwarsventilatie, door zowel de vensters in de vertrekken als in de corridors te openen. De kans op tocht was hierbij echter groot, door de grote temperatuurverschillen tussen de voor- en achtergevel.²⁷⁹

De kanalen gemerkt met [1-17]L vormden de luchtafvoeren van de privaten P[1-17]. Tevens werd via deze kanalen de warme, bedorven lucht vanuit de vertrekken en de corridors naar buiten afgevoerd.²⁸⁰ Door overdruk stroomde de lucht het privaat in, en door de gecreëerde onderdruk, die door de stijgende beweging van warme lucht in de luchtafvoerkanalen ontstond, werd voorkomen dat luchtjes uit de privaten de gangen en vertrekken in konden stromen.

De schoorsteenkanalen op de bestektekeningen uit

273 Bestek 1859, p. 4, 52 en bijbehorende plattegronden.

274 Bestek 1859, p. 54-55 en bijbehorende plattegronden.

275 Bestek 1859, p. 4, 42-45, 54-55 en bijbehorende plattegronden.

276 Hoewel er koelere lucht door het gebouw kon worden gestuwd en de lucht kon worden bevochtigd, kon het gebouw zelf in principe niet of slechts heel beperkt op deze manier worden gekoeld. De buitentemperatuur was altijd van invloed op de temperatuur in het gebouw. Dit is een duidelijke verschil met de toepassing van airconditioning, waarbij de aangevoerde lucht wel volledig geconditioneerd kon worden. Airconditioning werd echter pas vanaf het begin van de twintigste eeuw toegepast (hoewel de uitvinding al aan het eind van de negentiende eeuw, in de Verenigde Staten, werd gedaan). Zie Ingels 1952.

277 In het gebouw zijn ter plaatse van het plafond twee formaten kleppen toegepast: naast de standaardmaat in een aantal grotere vertrekken, met een groter te ventileren volume ook een bredere ventilatieopening. Zie ook de aanduidingen op de afbeeldingen 4.7 t/m 4.16.

278 Bestek 1859, p. 4, 52 en bijbehorende plattegronden.

279 Bestek 1859, p. 4, 54-55 en bijbehorende plattegronden.

280 In de spouwen bevinden zich daarnaast in lijn met de daarboven lichtende privaten kleine cirkels met een nummer. Dit zijn de ijzeren rioolbuizen van de bij de nummers behorende privaten, en van de hemelwaterafvoeren. Deze werden onder de vloer van de begane grond verzameld in gemetselde rioleringen en naar een vergaarput aan de achterzijde van het gebouw geleid.

1859 gemerkt als S2, S3 en S4, voerden zoals eerder gesteld de rookgassen van de stoommachine en de calorifères af. Schoorsteenkanaal S1 was vermoedelijk aangesloten op een fornuis in de keuken, ruimtenr. 12 op de bestektekening van de begane grond uit 1859. De schoorsteenkanalen S5 tot en met S17, dertien stuks in totaal, kwamen uit in de vertrekken op de hoeken van het gebouw, te weten de vertrekken 20, 21, 25, 26, 30, 31, 36, 42, 51, 57, 63, 72 en 75.²⁸¹ Hoewel het systeem Van Hecke in principe geheel op luchtverwarming is gebaseerd, werden deze schoorsteenkanalen al bij de bouw in de muren opgenomen omdat men vermoedde dat de hoekvertrekken moeilijk te verwarmen waren met alleen luchtverwarming, vanwege de grote afstand die de lucht hiervoor moest overbruggen met het bijbehorende warmteverlies onderweg. Bovendien was hier sprake van aanvullend warmteverlies door de ligging van deze vertrekken aan twee buitengevels. Door de aanleg van rookgasafvoeren bestond hier in ieder geval de mogelijkheid om de vertrekken met

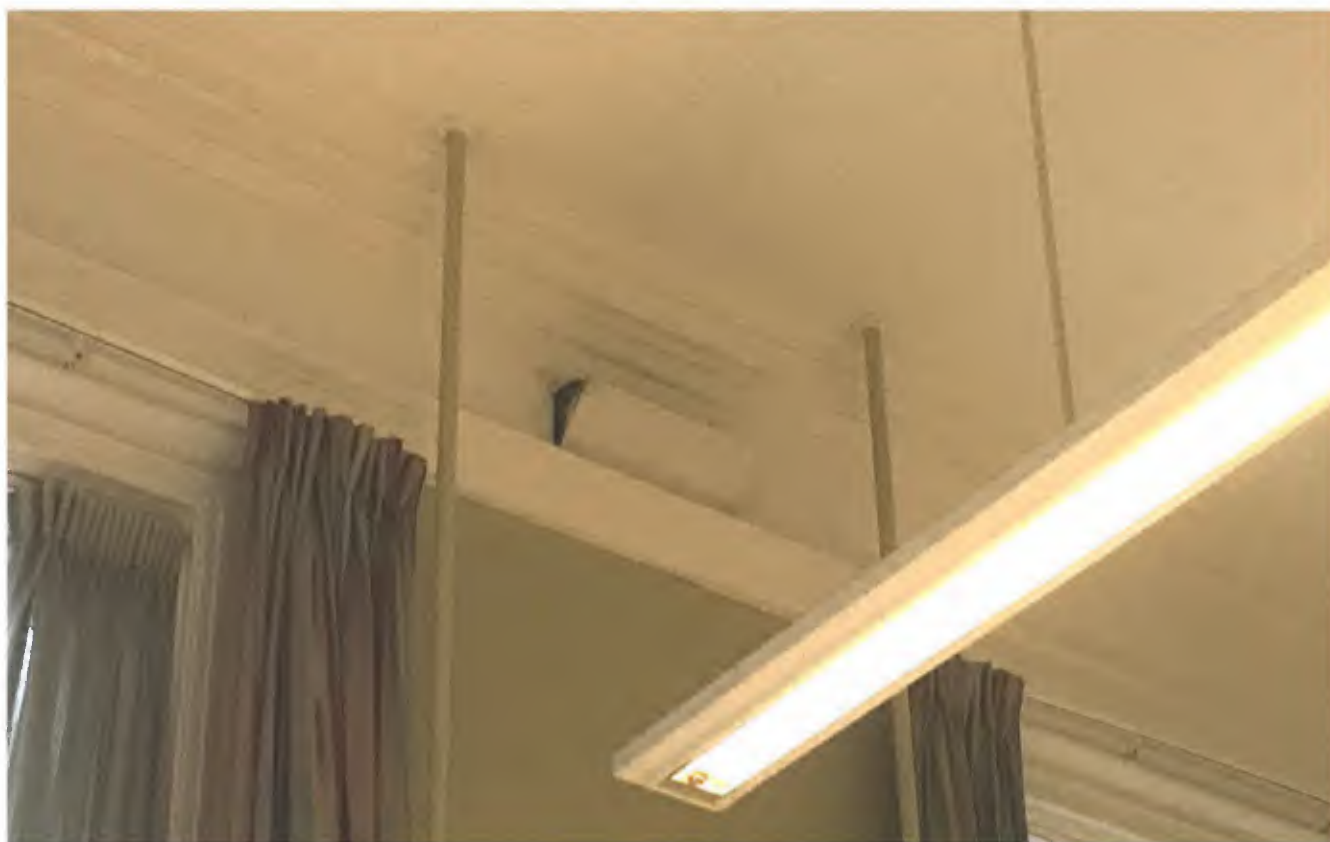
²⁸¹ Bestek 1859, p. 53, 55 en bijbehorende plattegronden.

behulp van kachels aanvullend te verwarmen.²⁸² Of hier ook al direct in 1861 daadwerkelijk kachels op waren aangesloten wordt uit de archieven niet duidelijk. Zowel de kanalen [1-17]L als S[1-17] kwamen bovendaks uit. Doordat de gevel beëindigd werd door een attiek werden de schoorstenen zoveel mogelijk aan het zicht onttrokken (afbeeldingen 4.7 t/m 4.16).²⁸³

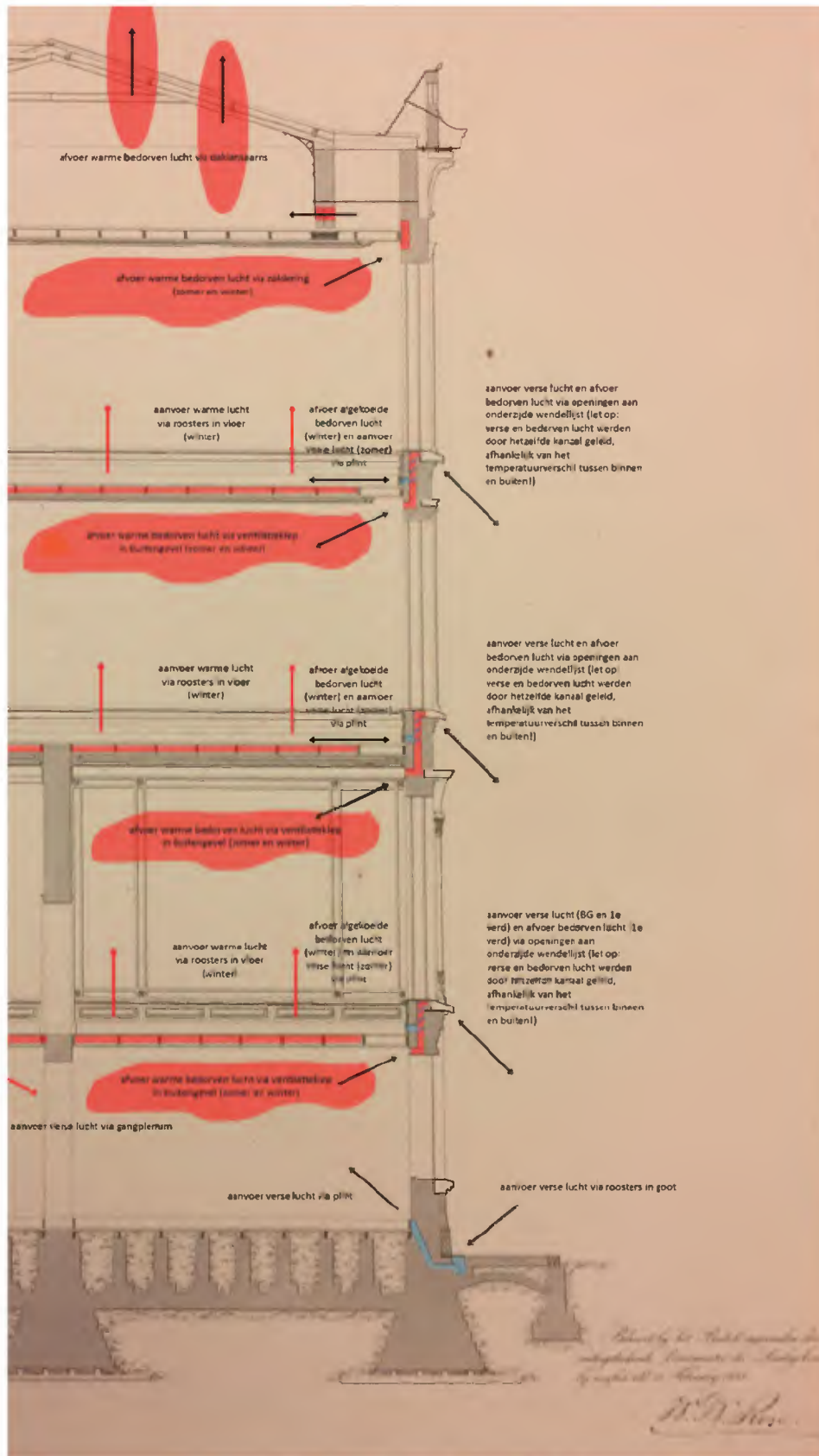
Het kan niet anders of de keuze voor het dubbele raamsysteem was direct gekoppeld aan de keuze voor heteluchtverwarming. Luchtverwarming was zeer kwetsbaar voor verstoringen in de luchtstroming. Koudeval bij de vensters kon de luchtcirculatie ernstig hinderen, en bovendien zorgden kieren en sple-

²⁸² Bestek 1859, p. 54-56 en bijbehorende plattegronden; Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage, 13 november 1861.

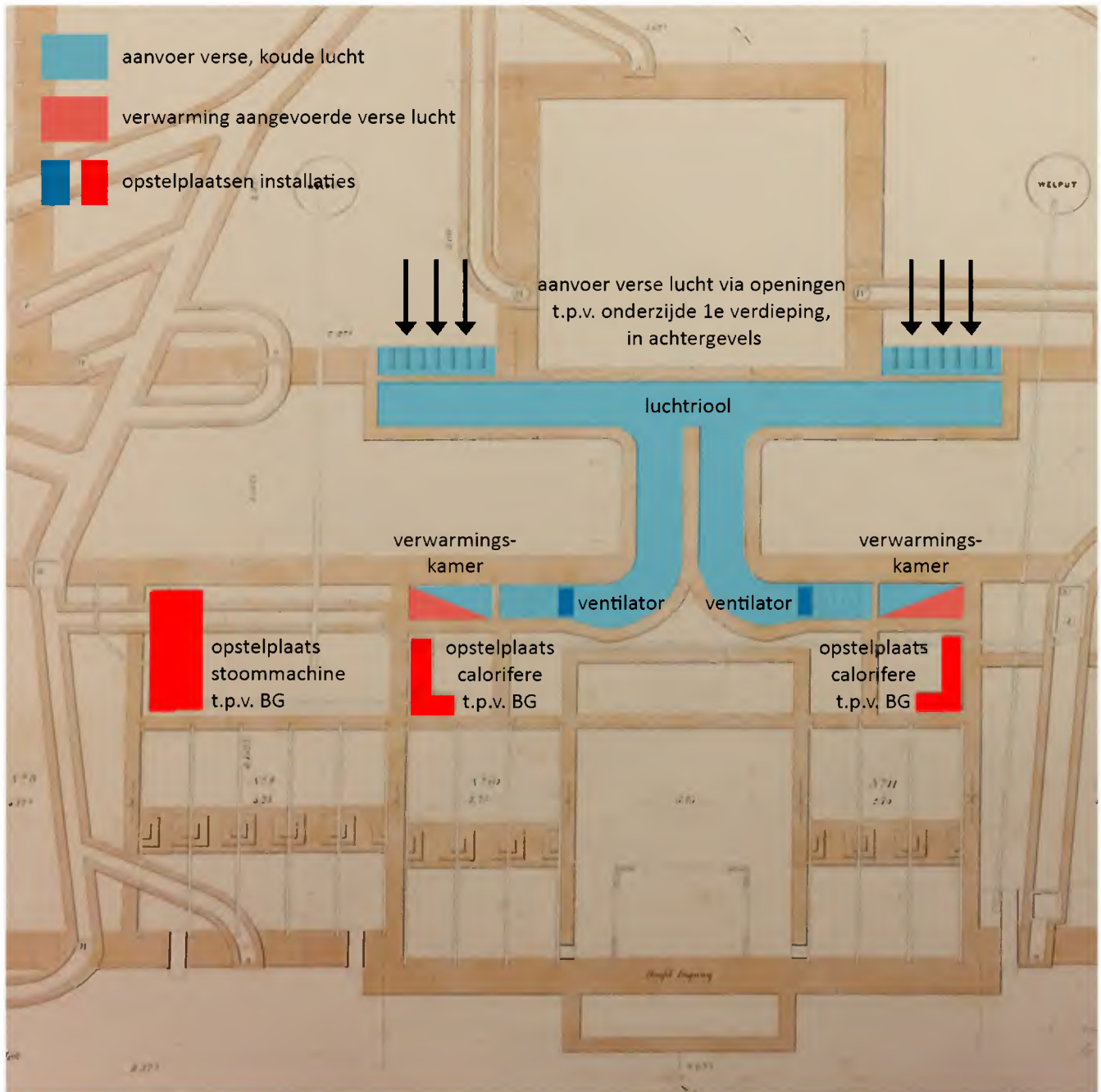
²⁸³ In het bestek uit 1859 wordt op pagina 32 gesproken over '3 fijn gepolijst wit of gekleurd marmeren bekleedingen met lijsten en aanbehooren volgens opgave voor de schoorstenen'. Onduidelijk is echter óf en waar deze vervolgens zijn uitgevoerd, er zijn geen andere aanwijzingen voor de aanwezigheid van haarden en/of schouwen, aangelegd al tijdens de bouw, gevonden.

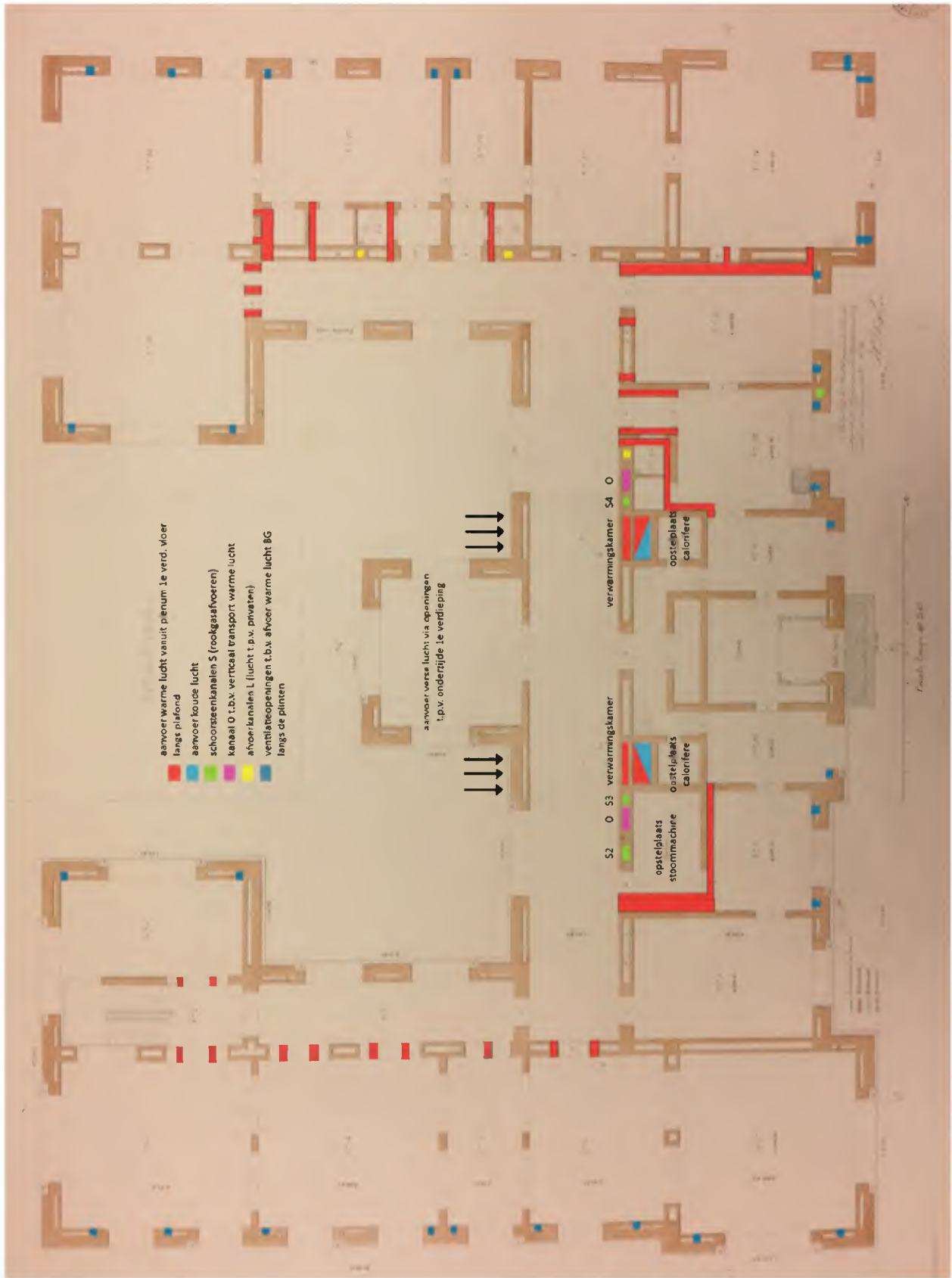
Afbeelding 4.5. Openstaande klep onder het plafond in ruimte ^{10.1 b Web} t.b.v. de afvoer van warme lucht of de aanvoer van verse lucht, afhankelijk van het verschil tussen de binnen- en buitentemperatuur

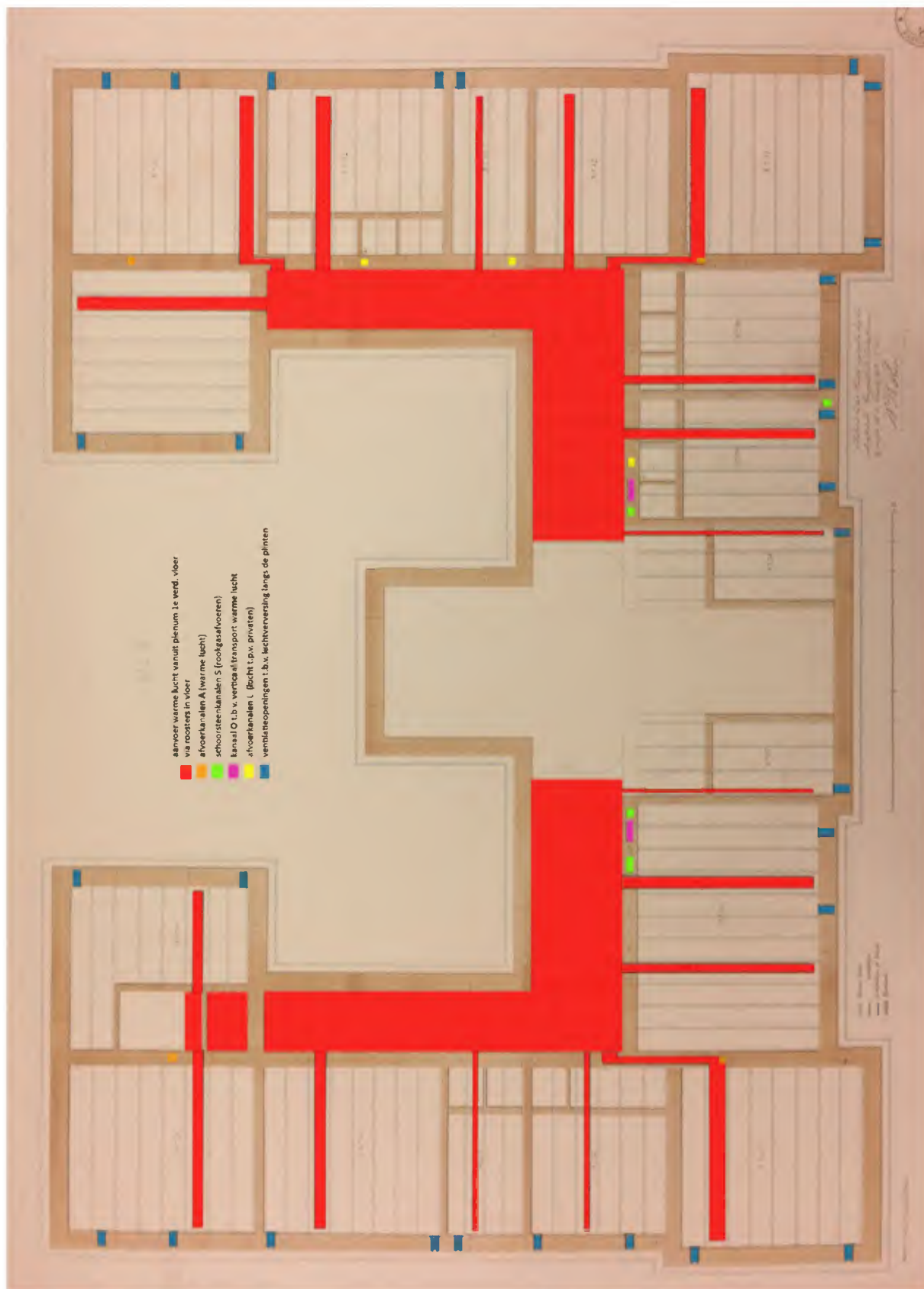
Afbeelding 4.6. Uitsnede uit doorsnede C-D, met aangeduid de aanvoer van verse lucht naar de vertrekken op de derde verdieping de afvoer van warme lucht naar de zolder of rechtstreeks naar buiten (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

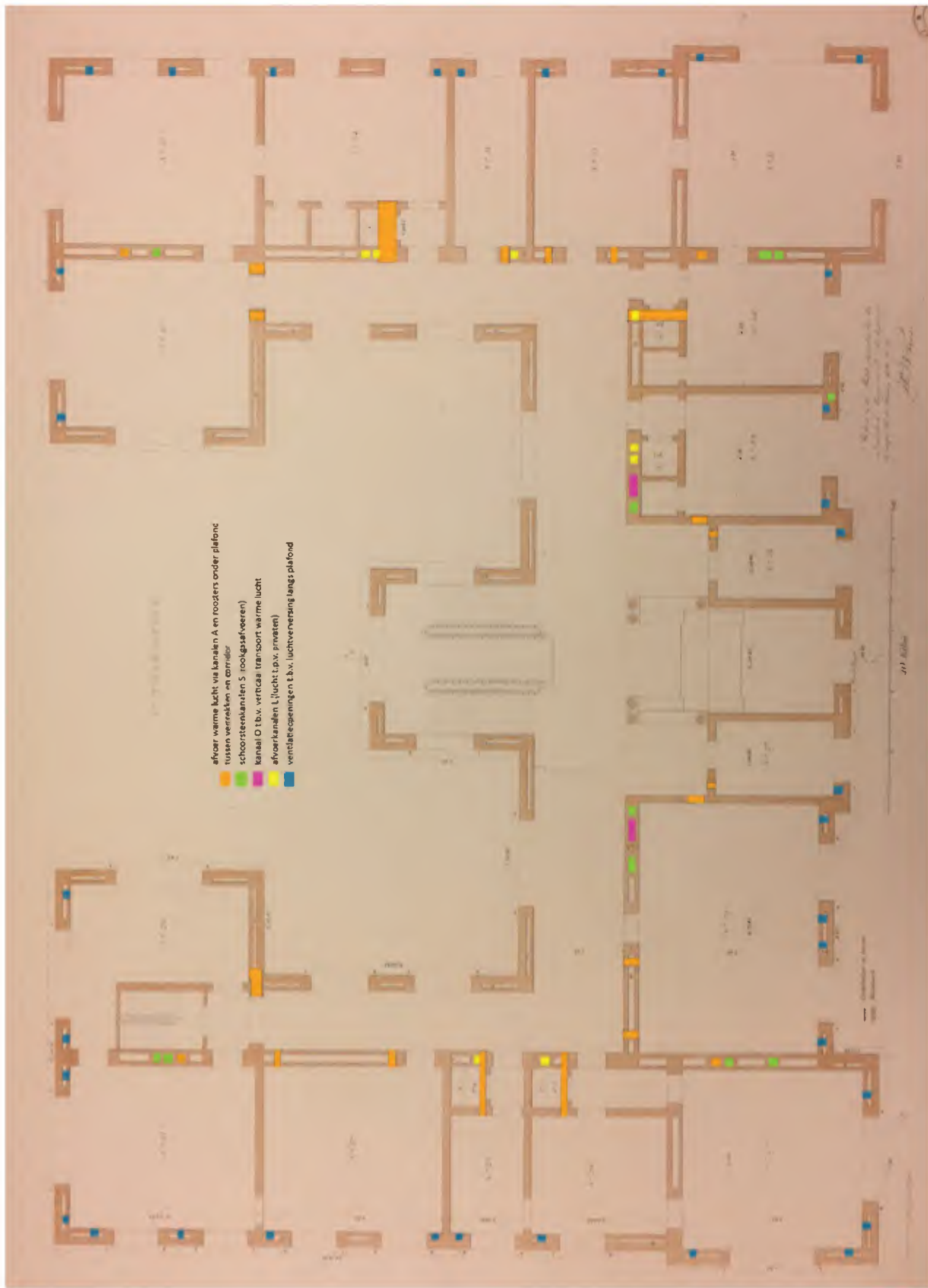
Afbeelding 4.7. Uitsnede uit het vloerplan van de begane grond, met aangeduid de aanvoer van verse lucht naar de verwarmingskamer op de begane grond (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

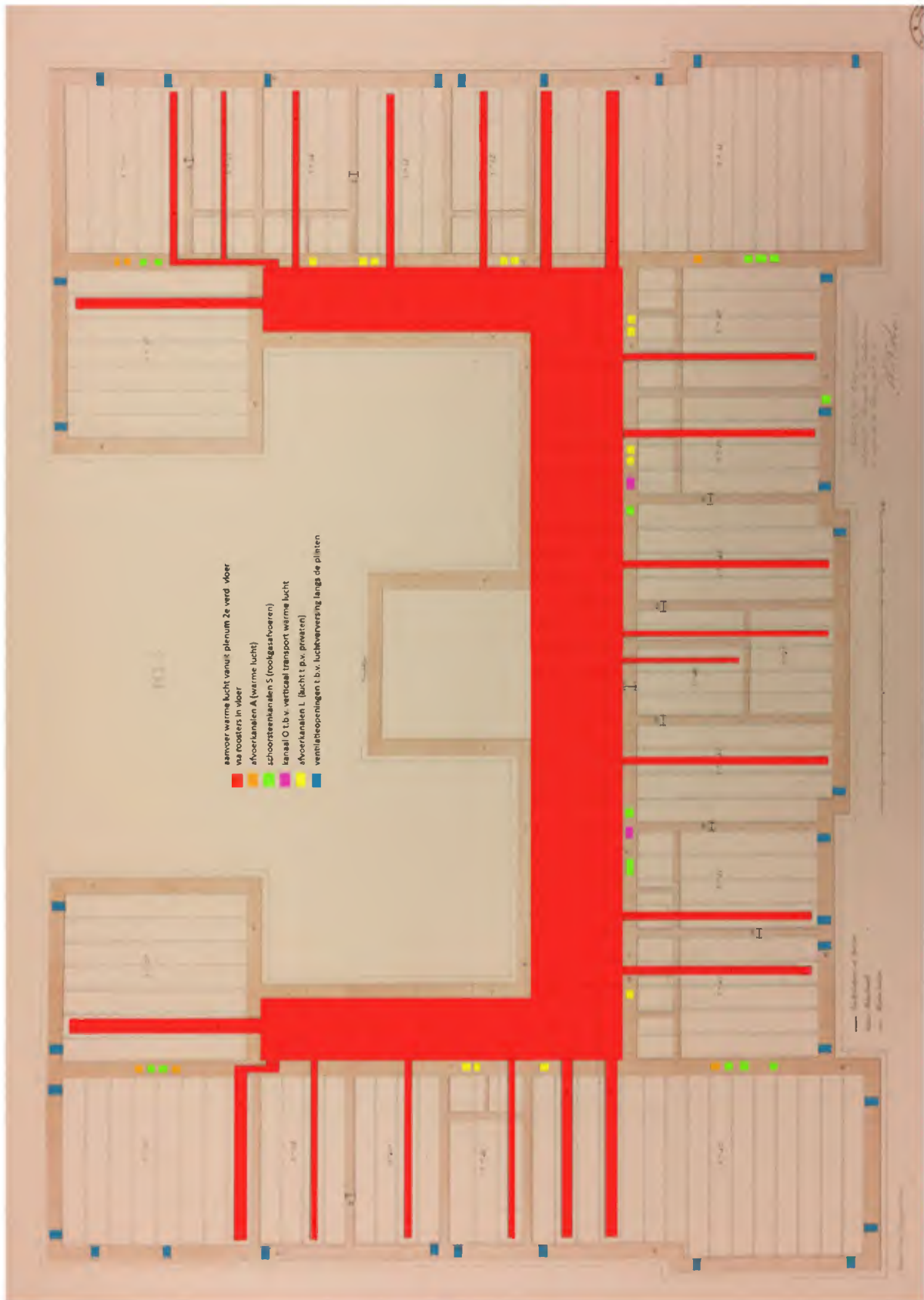
Afbeelding 4.8. Begane grond, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

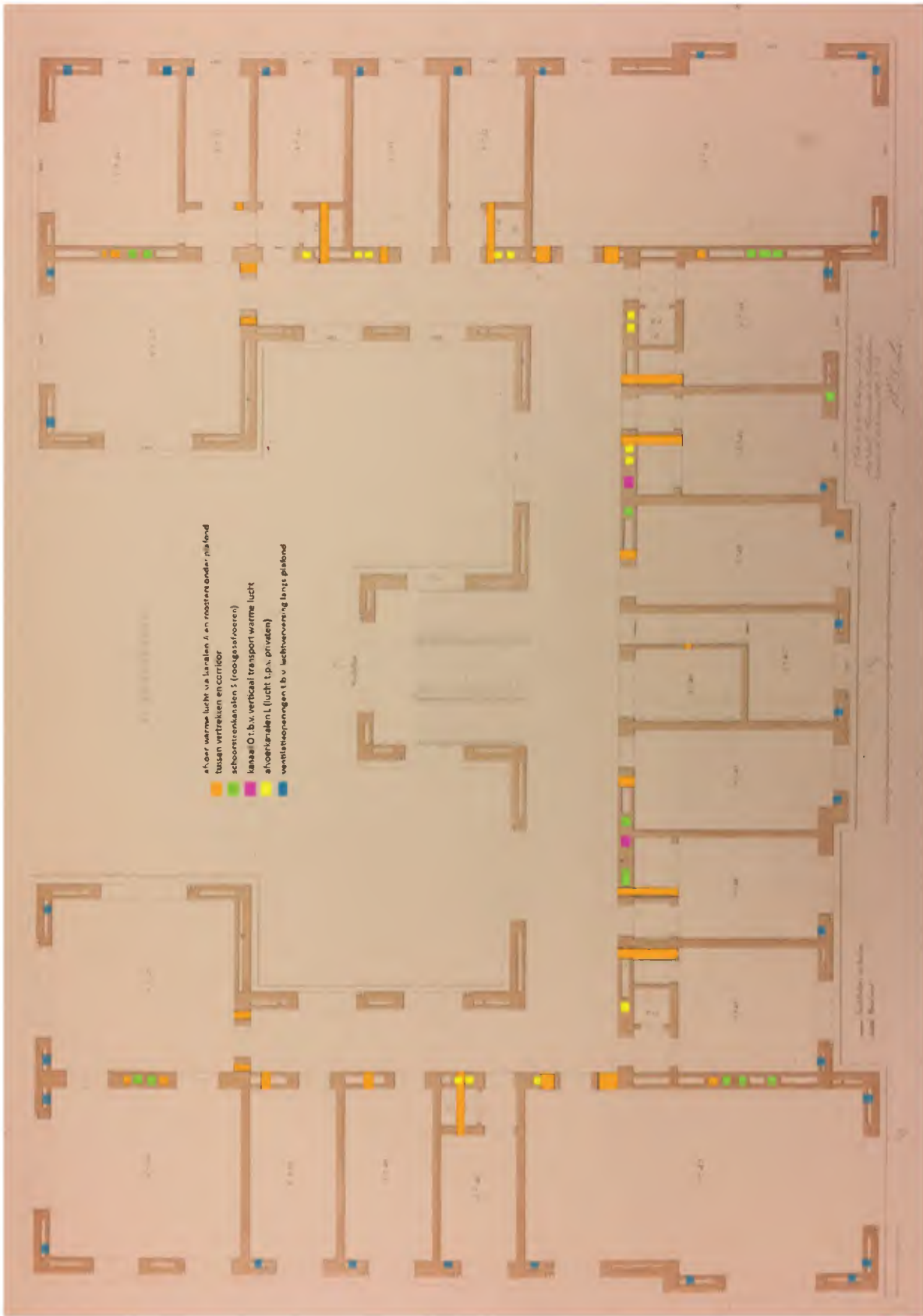
Afbeelding 4.9. Vloerplan van de eerste verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

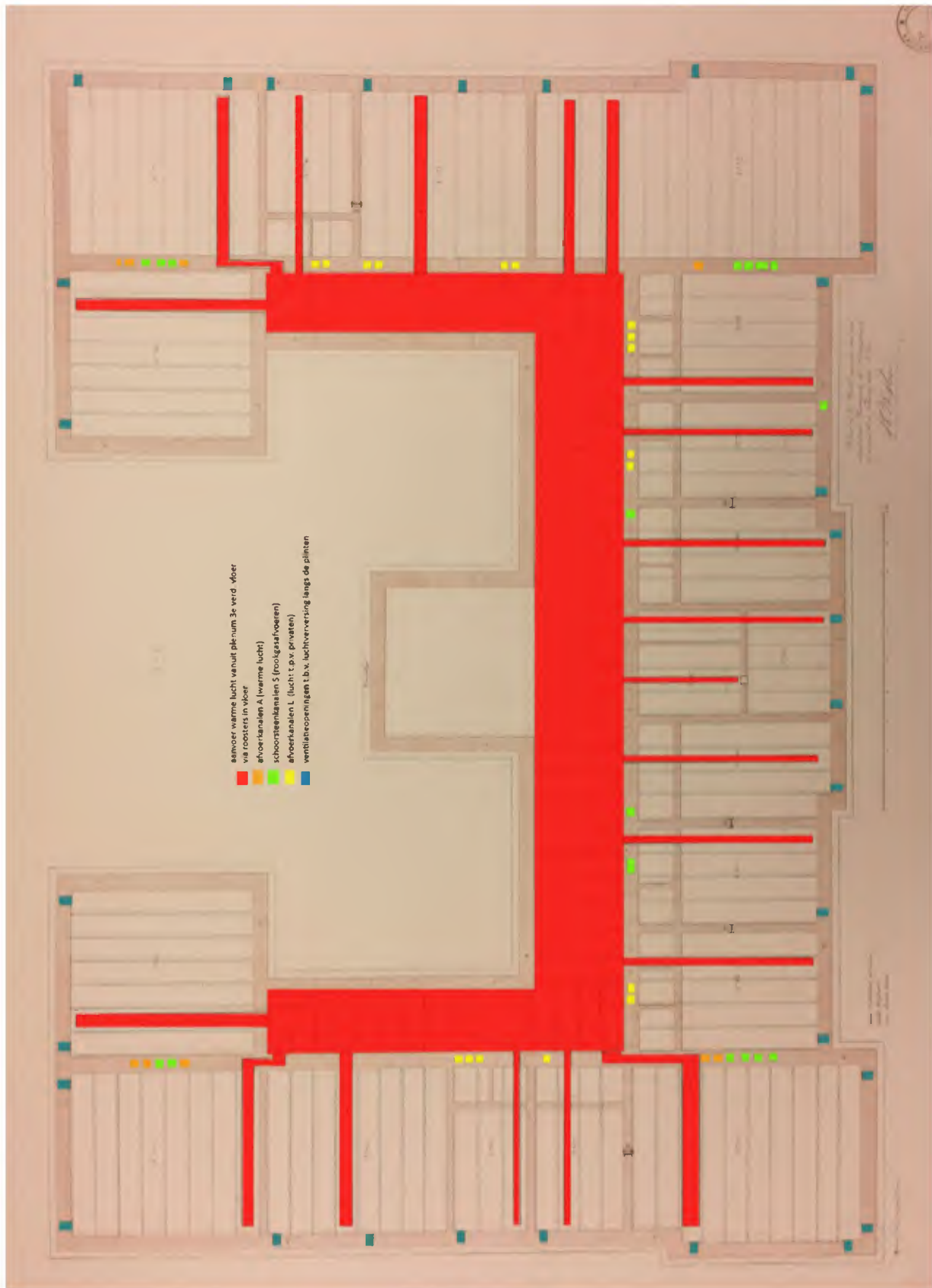
Afbeelding 4.10. Eerste verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

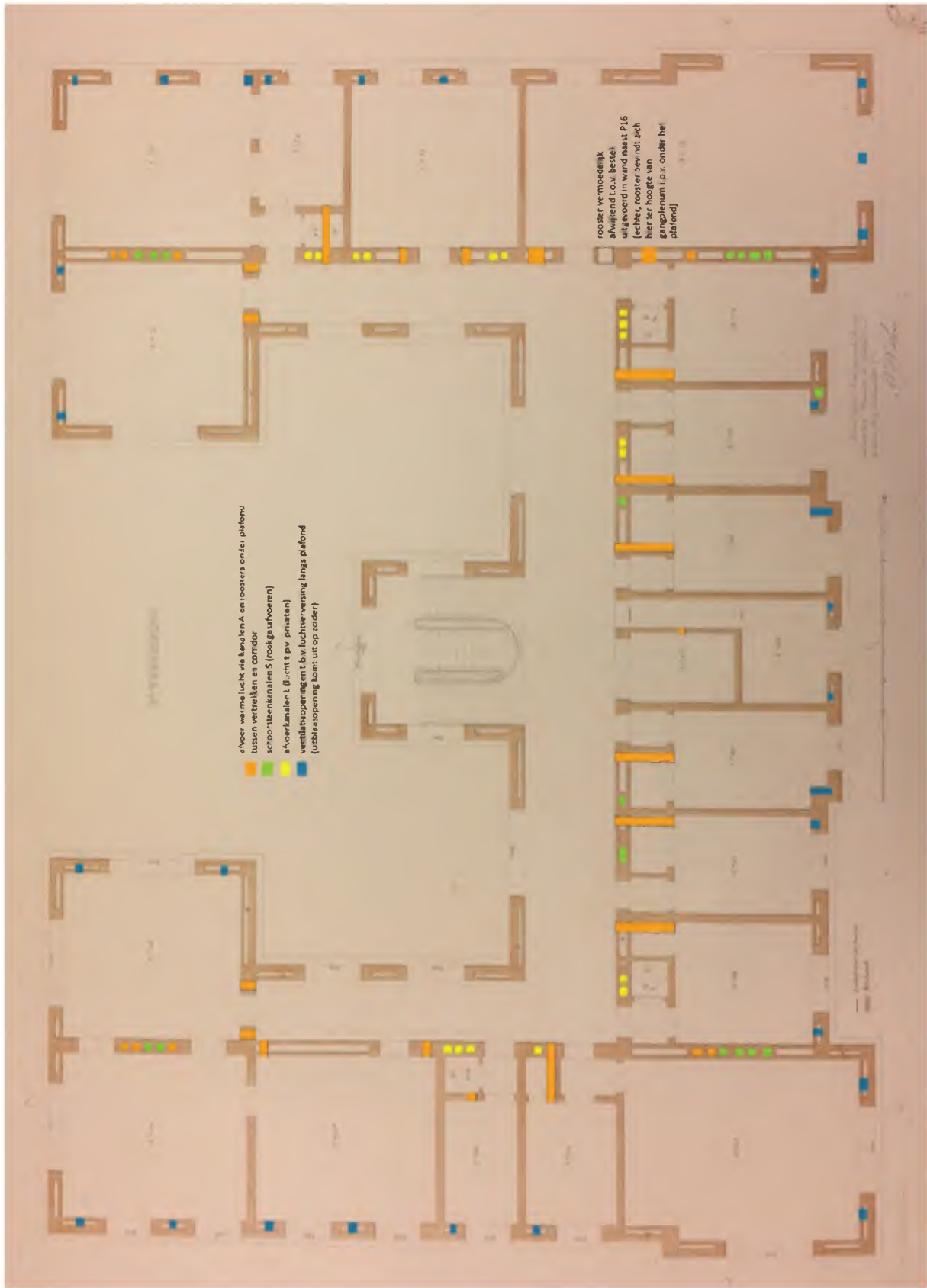
Afbeelding 4.11. Vloerplan van de tweede verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

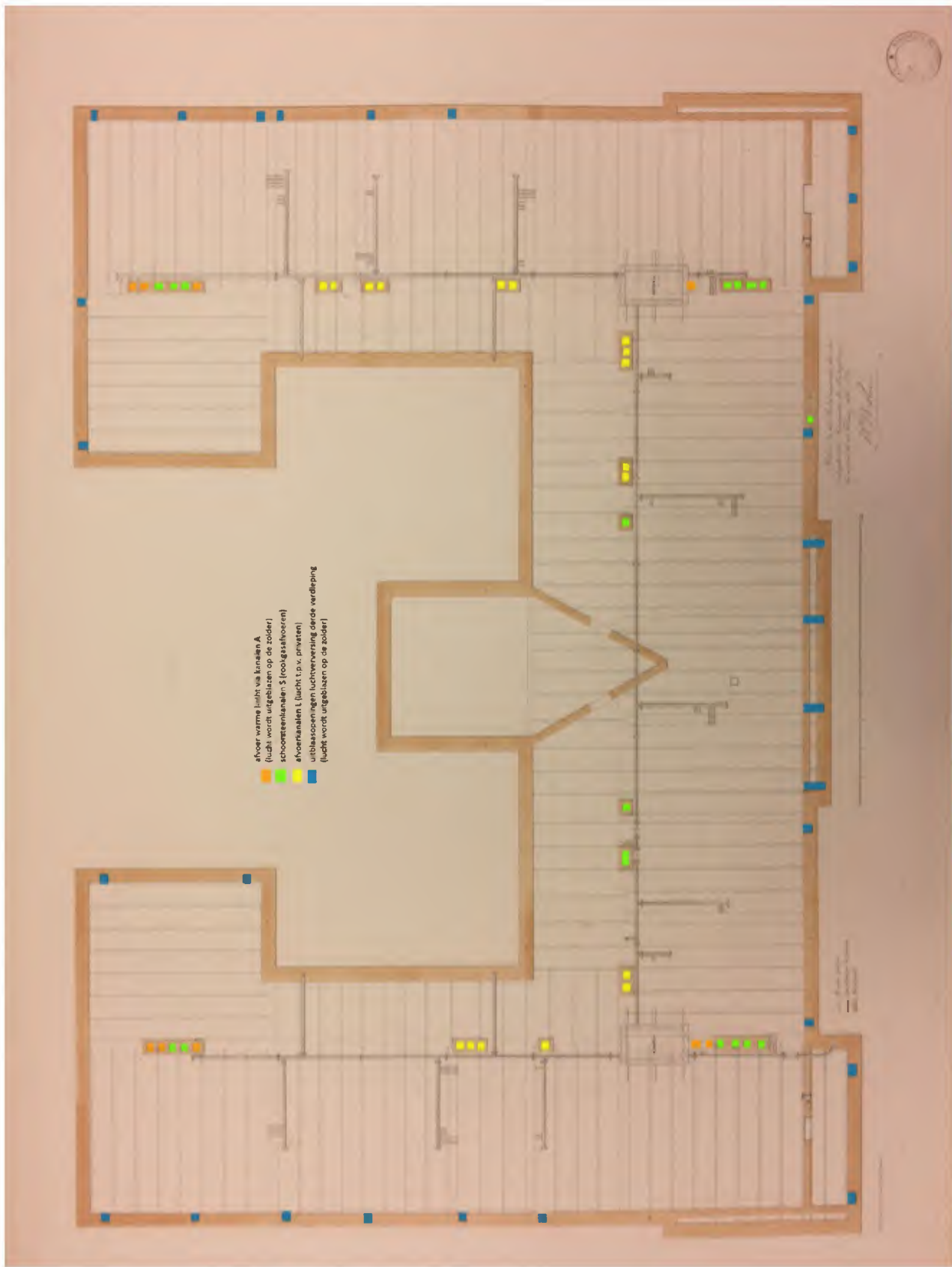
Afbeelding 4.12. Tweede verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

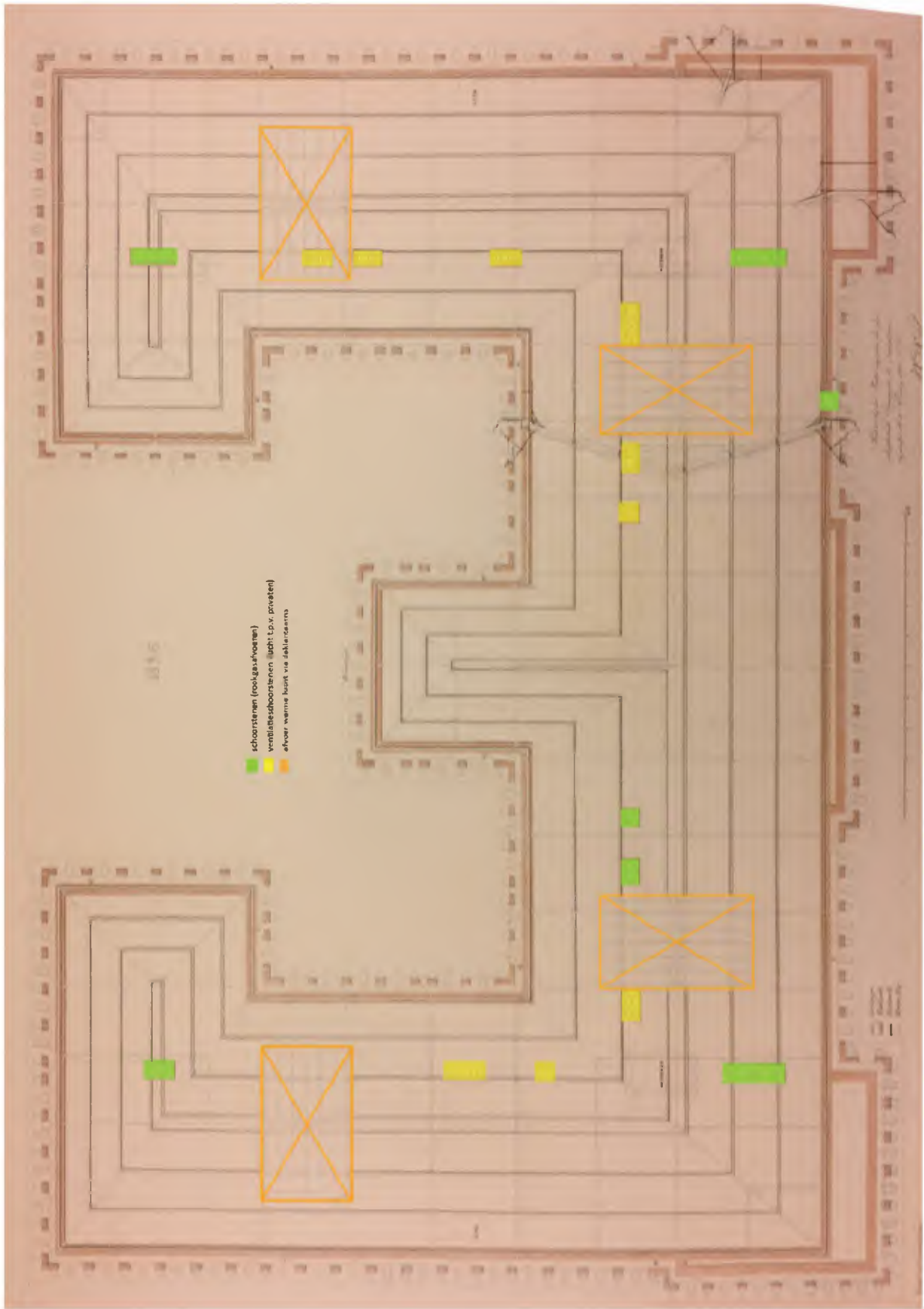
Afbeelding 4.13. Vloerplan van de derde verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

Afbeelding 4.14. Derde verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

Afbeelding 4.15. Vloerplan van de zolderverdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

Afbeelding 4.16. Kapplan, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem en de twee dakvensters (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

ten rondom ramen en deuren eenvoudig voor het ontstaan van tocht. De toepassing van de gietijzeren dubbele vensters voorkwam dit voor een belangrijk deel, en bovendien kon in warme zomermaanden, wanneer het systeem Van Hecke alleen voor ventilatie en niet voor verwarming werd gebruikt, eenvoudig aanvullend worden geventileerd door de buitenste openslaande ramen en het schuifraam aan de binnenzijde te openen. Volgens het bestek uit 1859 kon ook het bovenlicht aan de binnenzijde schuiven. Deze optie werd in de negentiende eeuw vaak gebruikt omdat op die manier eenvoudig kon worden geventileerd zonder hierbij teveel tocht ter hoogte van de bureaus te veroorzaken. Bouwsporen wijzen er echter op dat het bovenlicht in de praktijk als vast raam is uitgevoerd, wat het gebruik ervan als ventilatiemogelijkheid uitsluit.²⁸⁴ Ook het glazen portaal bij de vestibule ter plaatse van de hoofdentree droeg bij aan het voorkomen van de verstoring van luchtstromingen bij het openen van de entreedeuren.²⁸⁵

4.3.4. Overige installaties in het ministerie van Koloniën

Naast het verwarmings- en ventilatiesysteem Van Hecke werd er in het Departement van Koloniën meer 'moderne' installatietechniek toegepast. Het gebouw beschikte over een pomp, aangedreven door de stoommachine, welke water vanuit een welput oppompte naar een van de twee waterbakken op zolder. Door de positie van deze waterbakken kon voldoende waterdruk in de leidingen worden gegarandeerd. Bovendien dienden de waterbakken als reservoir voor de brandblusleidingen, waarbij op elke verdieping in een aansluiting met kraan op de brandblusleiding werd voorzien.²⁸⁶ In het gebouw bevonden zich verschillende koperen kranen en fonteintjes, van water voorzien door een netwerk van loden waterleidingen, hoewel de exacte posities ervan niet kunnen worden opgemaakt uit de bestektekeningen en het geschreven bestek uit 1859.²⁸⁷ Daarnaast stond een handmatig aangedreven pomp opgesteld in de keuken (vertrek nr. 12), aangesloten op een welput.²⁸⁸

284 Hoewel de ijzeren vensters al in 1873 werden vervangen door houten exemplaren, bleven de dubbele vensters gehanteerd. Peters 1891, 125; Rijksgebouwendienst 1996, p. 7-9.

285 Bestek 1859, p. 16 en bijbehorende plattegrond.

286 Bestek 1859, p. 51, 62.

287 Bestek 1859, p. 35.

288 Bestek 1859, p. 62.

De zeventien privaten in het gebouw waren voorzien van doorspoelbare, verglaasde waterclosets met een zwanenhals, waarbij het benodigde water werd aangevoerd vanaf de waterbakken op zolder. Deze waren nog wel op ouderwetse wijze ingebouwd achter gemetselde muurtjes afgewerkt met witte tegels, met een vaste houten zitting en een houten deksel.²⁸⁹ Via ijzeren afvoerenbuizen, opgenomen in (de spouwen van) de binnenwanden en gemetselde riolen onder de begane grondvloer werden fecaliën afgevoerd naar een vergaarput aan de achterzijde van het gebouw. Ook de afvoeren van de fonteintjes en de in de gevels opgenomen ijzeren hemelwaterafvoeren waren hierop aangesloten.²⁹⁰ In de gevels bevonden zich daarnaast ijzeren roosters ten bate van de ventilatie van de spouwmuren, voorzien van een cirkelvormige decoratief patroon en gefabriceerd door de Britse firma Hayward Brothers, Union Street Borough. Geen van deze gevelroosters maakte onderdeel uit van het ventilatiesysteem.²⁹¹

De firma Hayward Brothers werd in 1783 opgericht in Londen door de broers William en Edward Hayward, en richtte zich onder andere op de productie van gietijzeren bouwproducten, zoals wenteltrappen, fornuizen, putdeksels en luiken. De firma stond met name bekend om zijn afdekluisen voor kolenkelders en keldergaten, die konden worden opgenomen in trottoirs. Hierbij werd een gietijzeren raamwerk ingelegd met glazen bouwstenen, waardoor daglicht in kelders kon worden toegelaten.²⁹² Daarnaast produceerde de firma ook ventilatiekleppen van hetzelfde type als deze in het Ministerie van Koloniën werden toegepast langs de plafonds (afbeelding 4.17 en 4.18). Van de gevelroosters met cirkelvormig patroon was al duidelijk dat deze door Hayward Brothers zijn gemaakt. Of ook de ventilatiekleppen onder de plafonds geproduceerd zijn door de firma Hayward Brothers zal tijdens de renovatie moeten blijken, wanneer wellicht een van de kleppen kan worden uitgenomen. Mogelijk staat de naam van de firma aan de achterzijde in het ijzer gedrukt.

289 Bestek 1859, p. 9, 16, 29, 34-35; Hogen 2012, p. 113.

290 Bestek 1859, p. 29; 'De jongsten werken den Rijksbouwmeester' 1861, 1-12.

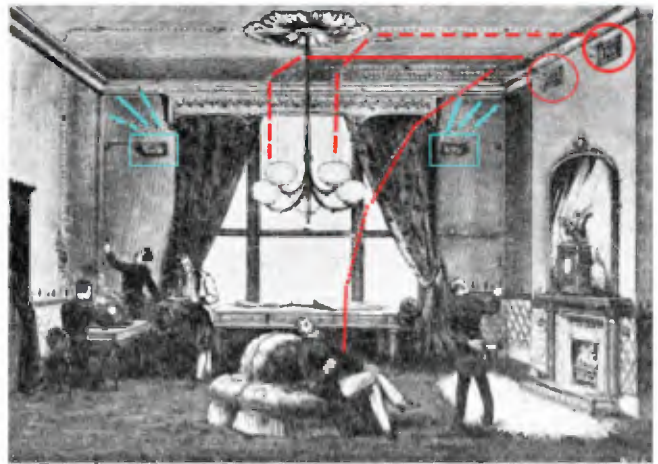
291 Bestek 1859, p. 29.

292 N.n. 1953, p. 1-54.

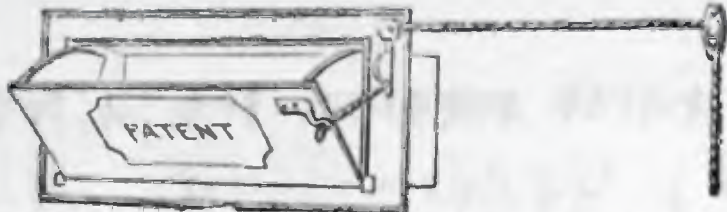
4.4. Problemen met het systeem Van Hecke in het Ministerie van Koloniën

Al kort na oplevering verschenen in de pers kritische berichten over het binnenklimaat in het gebouw van het Ministerie van Koloniën. In 1861 plaatste *De Nederlandsche Spectator* een zeer kritisch artikel van de hand van een naamloze auteur X over 'de jongste werken den Rijksbouwmeester'. Deze auteur deed verslag over zijn bezoek aan het gebouw, vermoedelijk op het moment dat de heteluchtverwarming net in bedrijf was gesteld, en stelde:

Ongemerkt zijn wij, al pratende, weer naar beneden gedaald, en zouden nu, met behoedzaamheid den voortrap afstijgend, het fraaije gebouw kunnen verlaten, indien de portier ons niet vooraf nog de gelegenheid gaf om eene laatste merkwaardigheid te bezigtigen: de stoommachine die den verwarmings- en ventilatie-toestel in beweging brengt. Waar meent gij wel dat die machine geplaatst zij? In alle goede fabrieken wordt, indien 't slechts eenigszins doenlijk is, de stoommachine zoo ver mogelijk van de werkplaatsen, althans van de bureaux, verwijderd gehouden, omdat èn de benauwende warmte èn het eindeloze stampen van de zuiger in de cylinder

Afbeelding 4.17. Ventilatiekleppen van de firma Hayward Brothers (1849), aangebracht links en rechts van het venster, voor de aanvoer van verse lucht. In dit voorbeeld wordt de lucht afgevoerd via roosters onder de plafondlijst, waarbij de afvoerkanalen voor bedorven lucht zich bevinden aan weerszijden van het rookgasafvoerkanaal van de haard (zie hiervoor de lichtere stippellijnen in de afbeeldingen die de luchtstromingen weergeven). Door de aanvullende opwarming van de lucht in de afvoerkanalen werd de luchtcirculatie in het vertrek versterkt (*Years of Reflection* 1953, 32)

SHERINGHAM'S VENTILATOR,
For the Introduction of FRESH AIR
DAY AND NIGHT.

ARNOTT'S CHIMNEY VALVES, FOR CARRYING OFF IMPURE AIR.
HAYWARD BROTHERS,
187, 189, UNION STREET, BOROUGH, LONDON.

Afbeelding 4.18. Advertentie voor ventilatiekleppen van de firma Hayward Brothers uit 1868 (website *Grace's Guide to British Industrial History*)

allerhinderlijkst voor allen niet geheel en al stoffelijken arbeid is. Vele fabrieken hebben zelfs een afzonderlijk machinehuis, waardoor alle last en onaangenaamheid ook voor de gewone arbeiders vermeden wordt. En nu plaatst de bouwheer van Koloniën zijne stoommachine midden in zijn paleis en vlak onder zijne fraaiste vertrekken! – We hebben er meer dan genoeg van, en verlaten het gebouw – met verontwaardiging.²⁹³

Het *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage* berichtte op 2 november 1861:

Men verzekert, dat het Departement van Koloniën een schrijven zou gerigt hebben aan het Departement van Binnenlandsche Zaken, houdende verzoek, dat het oude gebouw van het Departement van Koloniën voorlopig tot geen andere einde worde bestemd, daar het noodzakelijk is, dat het oude gebouw gedurende den aanstaanden winter weder geheel of ten deele voor het Departement van Koloniën worde betrokken. De grond tot dit verzoek is hierin gelegen, dat het nieuwe gebouw onderscheidene gebreken oplevert, en onder anderen door het aangebrachte ventilatietoestel niet op voldoende wijze kan worden verwarmd. Voorts wil men weten, dat er nu in het nieuwe gebouw schoorsteenen zullen worden geplaatst.

*Volgens sommige deskundigen, zou er vijftig duizend gulden noodig zijn, om die vergissingen en misrekeningen, welke bij het bouwen hebben plaats gehad, te verbeteren en het gebouw in bewoonbaren staat te brengen.*²⁹⁴

In een ingezonden stuk in *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, gepubliceerd op 13 november 1861, reageerde ene 'vriend van waarheid' eveneens kritisch:

Mijnheer de Redacteur!

In het Dagblad van den 2 november 1861 lazen wij tot onze groote verwondering, dat het verwarmings- en ventilatietoestel in het nieuwe gebouw van Koloniën niet in staat is, om de verschillende vertrekken te verwarmen; dat het genoemd gebouw verscheidene gebreken oplevert; dat het noodig zal zijn, om de ambtenaren weder eenigen tijd naar het oude

gebouw te doen verhuizen, ten einde in het nieuwe schoorsteenen te maken; dat er f 50.000 zullen noodig zijn, om alle vergissingen en misrekeningen, welke bij het bouwen plaats hebben gehad, te verbeteren, enz., enz. (...)

Dat deze wijze van verwarming [heteluchtverwarming] wel de gezondste is, die men zich voor kan stellen, is zeker; maar is zij voldoende? – dit is de groote vraag, die moeilijk te beantwoorden is. De eene mensch vindt het immers dáár warm, waar een ander het te koud vindt, en zijn de meesten te vreden met 59° a 60° Fahrenheit [15,0-15,6°C], velen geven de voorkeur aan de ondragelijke warmte van 80° Fahrenheit [26,7°C]. Om dus 45 vertrekken door één toestel zoodanig te verwarmen, dat elke bewoner tevreden is, dit zal steeds één der moeilijkste vraagpunten blijven uitmaken. – In de hoekkamers der beide vleugels van het gebouw van Koloniën is slechts eene warmte van 52° tot 56° Fahrenheit [11,1-13,3°C], maar ook dáár waren bij den bouw reeds schoorsteenen aangebragt, omdat het er in te voorzien was, dat de lucht, bij het afleggen van zulk een togt wel eenigszins afgekoeld zoude wezen. In de overige vertrekken is er evenwel eene gemiddelde temperatuur van 60° tot 62° F [15,6-16,7°C]. terwijl in sommige kamers der 3de verdieping de thermometer dikwijls tot 70° F [21,1°C] stijgt. – Is die warmte voldoende? – Zoo niet! – welnu, een te breken van 13 Ned. duimen middellijn is voldoende, eene nisbuis daarin geplaatst, en binnen den tijd van een kwartier uurs kan men zich bij eene geliefkoosde kachelwarmte vergenoegen; - indien eene gezonde warmte wordt afgekeurd – en, naar ik ben ingelicht, zoude er nog geen f 50 benoodigd zijn, om op die wijze alle kamers van eene stookplaats te voorzien; indien zulks verlangd werd. (...)

*O negentiende eeuw! – moet gij dan kenmerken dat al wat nieuws is wordt verworpen, ten einde zich angstvallig aan het oude vast te kleven! – is dat vooruitgang? – is dat verlichting? Is het stoomwerktuig in één jaar tot die volmaking gebragt, als waarin wij nu dat het pronkstuk de mechanica bezitten?... doch ter zake.*²⁹⁵

293 'De jongste werken den Rijksbouwmeester' 1861, p. 10-12. Achter het pseudoniem X verschuilen zich de heren Limburg Brouwer en C. Vosmaer.

294 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 2 november 1861. Het ingezonden stuk werd reeds op 8 november door de redactie ontvangen.

295 *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 2 november 1861. In het artikel wordt gemeld dat in het Ministerie van Koloniën in totaal 45 vertrekken werden verwarmd door middel van de heteluchtverwarming. Volgens het geschreven bestek en de bestektekeningen uit 1859 werden er echter in totaal 72 vertrekken verwarmd (15 vertrekken op de begane grond, 17 op de eerste verdieping, 21 op de tweede verdieping en 19 op de derde verdieping).

Opvallend is dat op het moment van schrijven de heteluchtverwarming waarschijnlijk niet langer dan een half jaar in gebruik was, en zelfs de eerste winter nog moest doorstaan. De arts en hygiënist Logeman sprak in 1864, in een publicatie over het verwarmen en ventileren van scholen zelfs over 'een schitterend "fiasko" – zoals b.v. in zeker publiek gebouw in 's-Gravenhage'. Vermoedelijk doelde ook hij op het Ministerie van Koloniën.²⁹⁶

Een van de oorzaken van het slechte functioneren van de heteluchtverwarming waren wellicht de aanzienlijke bezuinigingen die Rose gedwongen was te maken op het ontwerp. De door hem ingediende begroting bedroeg f 331.000,-, inclusief het verwarmings- en ventilatiesysteem. Hoewel Rose van mening was dat de centrale verwarmingsinstallatie een eigen, aanvullend budget behoefde, meende de Minister van Koloniën echter dat de aanschaf onderdeel moest uitmaken van de bouwsom.²⁹⁷ Het gebouw werd vergund voor een aanbesteed bedrag van f 208.000,-.²⁹⁸ Het ligt voor de hand dat om die reden ook in het ontwerp van de installaties moest worden gesneden. In veel gevallen werd bij de toepassing van het systeem Van Hecke van twee ventilatoren gebruik gemaakt, zowel in de kelder ter aanzuiging van verse lucht, als in een hoofdvluchtkanaal op de zolder, voor de afzuiging van bedorven lucht. Wellicht heeft Rose in eerste instantie ook een tweede set ventilatoren willen toepassen, maar hier onvoldoende budget voor kunnen vinden.²⁹⁹

Daarnaast kunnen er enkele ontwerptechnische aspecten worden genoemd waardoor de heteluchtverwarming niet naar behoren functioneerde. In 1861 verscheen er in de notulen van de vergaderingen van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs een artikel getiteld 'Verwarming en ventilatie', dat ingaat op de kennisstand omtrent

heteluchtverwarming op dat moment. De wijze van verwarmen en ventileren die in het artikel werd beschreven, kende grote overeenkomsten met de situatie in het Departement van Koloniën:

Aanvoer van versche en tot eene gewenschte temperatuur verwarmde lucht, in alle deelen van een gebouw, dat is het schijnbaar eenvoudig en gemakkelijk op te lossen vraagstuk; maar waaraan men zich niet moet wagen zonder met de noodige kennis en ondervinding behoorlijk te zijn toegerust, of mislukking is zeker, omdat men te doen heeft met een vraagstuk, dat in sommige gevallen zelfs voor geen praktische oplossing vatbaar is. Stelde men zich bijvoorbeeld voor, een gebouw met verhitte lucht te verwarmen en te ventileren, waarvan de vertrekken zich in horizontalen en vertikalen zin uitstrekken, en stelde men zich voor dat te doen naar het eenvoudigste systeem, met 1 calorifère, met of zonder hulp van mechanische inrichtingen tot het voortdrijven van de lucht, dan kan men zich van de mislukking verzekerd houden, wanneer dat gebouw niet opzettelijk is aangelegd met het oog op die wijze van verwarming. (...) Het gebouw, dat verwarmd moet worden, is eigenlijk te vergelijken met een schoorsteen; maar met een schoorsteen, die zoo slecht mogelijk is aangelegd, die vernauwingen en verwijdingen, allerlei veranderingen in rigting, allerlei vereeniging van kanalen met grootere ruimten, in één woord allerlei oorzaken van wederstand aanbiedt.

Rekent men er op, dat dit bewegen van de lucht eenvoudig zal geschieden door het verbroken evenwigt, even als bij den schoorsteen, dan maakt men eene misrekening, waarvan de gevolgen grooter woorden, naarmate het gebouw zamengestelder is en de lucht zich meer in horizontale rigting moet voortbewegen, is het gebouw eenvoudig, bestaat het alléén uit vertrekken boven elkander, en nadert het dus weder meer tot den schoorsteen, dan is er kans van wél slagen.³⁰⁰

Uit een eerder citaat bleek al dat de warmte zeer onregelmatig over de verdiepingen werd verdeeld: de warme lucht steeg eenvoudig via de trappenhuisen naar de derde verdieping, aangezien warme lucht van nature een opstijgende beweging maakt. Hierdoor warmde de derde verdieping bovenmatig op. Bovendien waren de vertrekken op de uiterste hoeken van het gebouw, zoals reeds in het voorgaande gesteld, veel lastiger te verwarmen vanwege de beperkte

296 Logeman 1864, p. 211-213.

297 Hermans, Kamphuis en van der Peet 1991, p. 13.

298 De Wijs p. 1878, 170. Zie ook Berens 2001, p. 249. Polderman (2019) geeft in zijn bouwhistorische verkenning aan dat de bezuinigingen voornamelijk ten koste gingen van de ornamentiek van sculpturen en wapenschilden, en de verplaatsing van de hoofdentree van de eerste verdieping naar de begane grond, waarmee de kostbare bordestrap kon vervallen. De Fabryck (2012) geeft in haar demarcatie aan dat ook 'de hypermoderne technische installaties werden vereenvoudigd'. Waar deze stelling op gebaseerd is, is echter niet bekend.

299 Door de sluiting van het Nationaal Archief vanwege de coronamaatregelen was het op het moment van schrijven niet mogelijk om dit vermoeden met archiefmateriaal te onderbouwen.

300 Verwarming en ventilatie' 1861, p. 53-60.

afstand waarover warme lucht horizontaal kan worden vervoerd en het warmteverlies tijdens het transport. Dit ondanks de rationele plattegrond van het gebouw, met twee centraal geplaatste verwarmingskamers en een eigen circuit voor elke vleugel. Daarnaast waren de afmetingen van de twee luchtkanalen O, verantwoordelijk voor het transport van warme lucht van de verwarmingskamers naar de tweede en derde verdieping, relatief klein in relatie tot het totale te verwarmen volume van die verdiepingen.

De kanalen A dienden voor de afvoer van warme, bedorven lucht uit de vertrekken welke niet aan de corridor grenzen. De lucht werd hierbij afgevoerd naar de zolder, alvorens via de dakvensters het gebouw te verlaten. In theorie werd voldoende trek in deze kanalen gegenereerd door een natuurlijk temperatuurverschil tussen de zolderruimte, opgewarmd door de zon, en de lagere temperatuur in het te ventileren vertrek. De dakvensters op de zolder droegen bij aan de opwarming van de zolder. Wanneer de temperatuur op de zolder vervolgens voldoende hoger is dan in het vertrek op de verdiepingen ontstaat een stijgende beweging van de af te voeren lucht. Echter: dit principe werkte in koude periodes niet, omdat de ongeïsoleerde zolder in dit geval een lagere temperatuur had dan het te ventileren vertrek, en de lucht in de kanalen A dus in de praktijk niet circuleerde. Een vergelijkbaar probleem was aan de orde bij de afvoerkanalen L, hoewel deze de lucht direct naar buiten afvoerden. Gedurende een deel van het jaar kon bedorven lucht dus alleen adequaat worden afgevoerd via de kleppen ter plaatse van de plinten in de vertrekken, en de holle wendellijsten in de buitengevel.

Daarnaast werd door middel van diezelfde holle wendellijsten, afhankelijk van het temperatuurverschil tussen binnen en buiten, tegelijkertijd zowel bedorven lucht afgevoerd als verse lucht aangevoerd. Afhankelijk van de buitentemperatuur vond de afvoer plaats via de kleppen onder het plafond in het onderste vertrek, met de aanvoer via kleppen in de plint in het bovengelegen vertrek, of vice versa, waarbij de bedorven lucht werd afgevoerd via dezelfde wendellijst waarmee verse buitenlucht werd aangevoerd. Verse lucht zal zich op die manier ongetwijfeld met bedorven lucht hebben vermengd alvorens in het vertrek te stromen (zie eerder afbeelding 4.6). Dit kwam de kwaliteit van de binnenlucht uiteraard niet ten goede. Op de begane

grond werd de warme, bedorven lucht per definitie afgevoerd via roosters in de plint van de vertrekken. Vanwege de van nature stijgende beweging van warme lucht is het zonder mechanische afzuiging echter nauwelijks mogelijk om warme lucht af te voeren op vloerniveau.

Vanwege alle problemen werd al in november 1861 één van de twee calorifères buiten gebruik gesteld, en werden in verschillende vertrekken 'ouderwetse' kachels geplaatst. Om welke vertrekken dit precies ging en of hiervoor aanvullend schoorsteenkanalen en schoorstenen werden aangelegd wordt uit de archiefstukken niet direct duidelijk. Op de tekeningen uit 1913 beschikt een groot aantal (representatieve) vertrekken op de verdiepingen over schouwen, hoogstwaarschijnlijk bestemd voor het plaatsen van kachels. Vermoedelijk zijn deze echter al kort na 1861 aangelegd. In de huidige situatie zijn nog een aantal schouwen aanwezig die vermoedelijk nog uit deze fase stammen. Deze staan opgesteld in de huidige vertrekken **10.1.b Wob** (afbeelding 4.19). In maart 1862 werd de stoommachine alleen nog maar gebruikt voor het oppersen van water.³⁰¹ De stoommachine, ventilatoren en calorifères van het Ministerie van Koloniën werden dan ook al in 1862 overgebracht naar het Tehuis voor Oud-Militairen Bronbeek nabij Arnhem (1860-1862), een gebouw eveneens naar ontwerp van Rose. Hier functioneerde het systeem naar behoren.³⁰² Voor het oppompen van water in het Ministerie van Koloniën kwam een perspomp in de plaats.

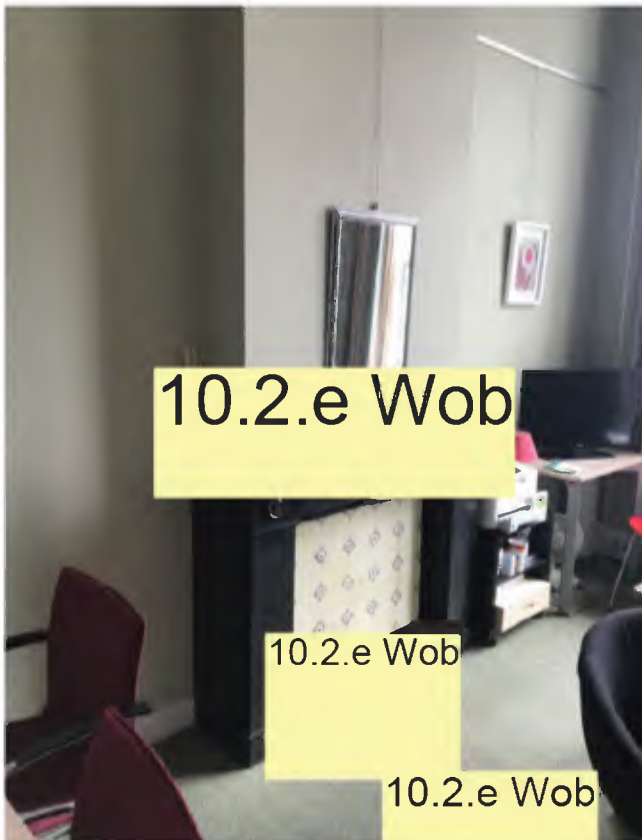
301 Polderman 2019, p. 113; ARA Min BZ afd. Waterstaat inv. nr. 2936, 2934 (brief van Rose aan min. van BiZa d.d. 23 november 1861), inv. nr. 2935 (brief van min. van Kol. Aan min. van BiZa d.d. 17 maart 1862). Er zijn van deze aanpassingen geen bouwtekeningen in de archieven aanwezig in de archieven. Polderman (2019) geeft op pagina 11 van zijn bouwhistorische verkenning aan dat door de aanleg van kachels het aantal schoorstenen duidelijk toenam. Echter, op de in het rapport opgenomen archiefphoto uit 1911 zijn alleen de schoorstenen zichtbaar zoals deze reeds in 1859 zijn aangebracht (afbeelding 4.20 en 4.21). Onduidelijk blijft in exact welke vertrekken kachels zijn toegepast, en of het nodig was om hiervoor nieuwe rookgasafvoeren aan te brengen of gebruik kon worden gemaakt van inmiddels in onbruik geraakte kanalen.

302 Hermans, Kamphuis en Van der Peet 1991, p. 13-14. Volgens Berens 2001 (en Polderman 2019 met een verwijzing naar Berens 2001) is de installatie pas in 1867 overgeplaatst van het Ministerie van Koloniën naar Bronbeek, maar dit komt niet overeen met inhoud van de correspondentie tussen het Ministerie van Binnenlandse Zaken en het Ministerie van Koloniën uit 1861-1862 over de plaatsing van het systeem op Bronbeek.

4.5. Overige toepassingen van het systeem Van Hecke door Rose

Rose paste het systeem Van Hecke rond 1860 niet alleen toe in het Ministerie van Koloniën en op Bronbeek, maar ook in de grote zaal van de Studentensociëteit van Leiden. Tijdens de zevende algemene vergadering van de Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden te Amsterdam op 4 juli 1862, deelde Rose de aanwezigen mede:

...dat de zaal der Studentensociëteit is voorzien met een ventilatietoestel naar het systeem van dr. VAN HECKE. Deze zaal is zeer lang en smal, bij een hoogte van 13 voet (bijna -1 el) en heeft een inhoud van 700 kub. el. Er worden somtijds 400 sigaren gelijktijdig gerookt, waarvan de rook zonder togt moet geëvacueerd worden. Daartoe moeten per minuut 300 kub. el verse lucht worden aangevoerd (18000 kub. el per uur), zoodat in ruim 2 minuten al de zaallucht vernieuwd wordt. De verse lucht wordt ingedreven door een kanaal, in het midden van

10.2.e Wob

10.2.e Wob

10.2.e Wob

Afbeelding 4.19. Een van de schouwen, geplaatst in vertrek ^{10.1.b Wob} die oorspronkelijk plaats bood aan een gietijzeren kachel. De schouw en het rookkanaal werden geplaatst nadat het verwarmings- en ventilatiesysteem Von Hecke in 1861 buiten gebruik was gesteld

Afbeelding 4.20. Het Ministerie van Koloniën, gezien vanaf het Plein, in 1864. Alle schoorstenen op het dak behoren tot de oorspronkelijke situatie en waren reeds ingetekend op de bestektekeningen uit 1859 (Haags Gemeentearchief, documentnummer 056453)

Afbeelding 4.21. Het Ministerie van Koloniën, gezien vanaf de overzijde van het Plein, omstreeks 1917. Ook hier behoren alle schoorstenen op het dak tot de oorspronkelijke situatie. Deze waren reeds ingetekend op de bestektekeningen uit 1859 (Haags Gemeentearchief, documentnummer 056207)

den vloer uitmondende; zij wordt des winters vooraf verwarmd; men kan den meerderen of minderen toevoer regelen door het stellen van eene verplaatsbare klep, en bovendien plotseling en naar welgevallen koude of verwarmde lucht afwisselend invoeren. De beweegkracht wordt voortgebracht door een man die eene kruk omdraait.³⁰³

In de zaal stroomde de warme lucht in met een temperatuur van 40°C. De zaal zelf kon op die manier op een temperatuur van 16-18°C worden gehouden.³⁰⁴ Over de kwaliteit van het binnenklimaat in de zaal van de sociëteit werd in vakliteratuur positief bericht.³⁰⁵ De zaal van de Tweede Kamer der Staten-Generaal in Den Haag werd vanaf 1859 op vergelijkbare wijze verwarmd en geventileerd: 'de zittingen duren in den regel 5 uren en al die tijd moet den ronddraaiing van den krukarm worden volgehouden'.³⁰⁶

Ook voor het gebouw van de Hoge Raad stelde Rose het systeem Van Hecke voor. Echter, vanwege het 'noodlottige' functioneren van het systeem in het Ministerie van Koloniën wilde de Hoge Raad eerst met behulp van een proefopstelling de garantie verkrijgen dat het systeem hier wél adequaat zou functioneren, alvorens het gebouw werd opgeleverd en in gebruik genomen. Een van Rose's argumenten voor luchtverwarming was dat de toepassing van ouderwetse kachels de grote zalen zou ontsieren. Dat argument werd door de Hoge Raad gedeeld, maar uiteindelijk werd er desalniettemin tijdens de aanleg van het gebouw besloten om af te zien de toepassing van het systeem Van Hecke en werden kachels geplaatst.³⁰⁷

303 'Verslag der werkzaamheden van de zevende algemeene vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden te Amsterdam den 4 Julij 1862', p. 130-131.

304 'Over verwarming en luchtversching volgens het stelsel van Van Hecke' 1858, p. 97.

305 Godefroy 1860, p. 222.

306 'Verslag der werkzaamheden van de zevende algemeene vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden te Amsterdam den 4 Julij 1862', p. 131-132. Zie ook NA Min BZ afd. Waterstaat inv.nr. 2932, 10-1-1859; Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage, 2 november 1861.

4.6. Sporen van het oorspronkelijke klimaatsysteem in het ministerie van Koloniën

Vanwege het slechte functioneren werd het door Rose ontworpen klimaatsysteem al kort na ingebruikname van het gebouw verlaten. Veel onderdelen van het systeem zijn in de decennia die volgden verwijderd, te beginnen bij de stoommachine, calorifères en ventilatoren, die al in 1862 een tweede leven kregen op Bronbeek. De ruimtes waar deze aanvankelijk stonden opgesteld zijn op enig moment, in ieder geval in 1931, aangepast en uiteindelijk bij de vertrekken aan weerszijden van de entree getrokken. Bij het vervangen van de begane grondvloer ter plaatse van de hoofdentree door een betonnen vloer in 1931 zijn de luchtriolen waarschijnlijk gesloopt. Toch zijn de aanvoeropeningen voor verse lucht in de achtergevels in de huidige situatie nog grotendeels aanwezig, en zeer vermoedelijk ook de kanalen in de spouwen (afbeelding 4.22 en 4.23). Dit geldt ook voor de luchtkanalen op de bestektekeningen uit 1859 gemarkeerd met O, A, L en S, op die plekken waar de oorspronkelijke bouwmuren nog aanwezig zijn en niet verstoord door latere ingrepen (afbeelding 4.24). Alleen op de kapverdieping zijn vermoedelijk rond 1988 de schoorstenen gesloopt om ruimte te creëren voor de moderne installaties die hier nu zijn opgesteld. Ook alle schoorstenen op het dak zijn toen verwijderd. De dakvensters die oorspronkelijk gebruikt werden om de kap te ventileren en van licht te voorzien zijn inmiddels eveneens verdwenen. Aan de voorzijde van het gebouw werd bovendien in 1988 een nieuwe dakopbouw gerealiseerd.

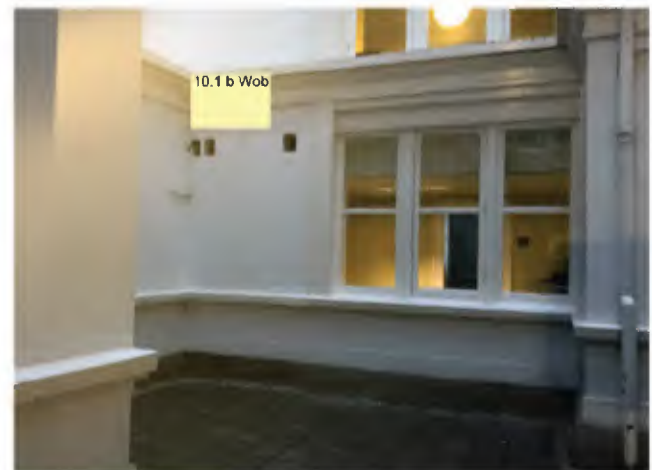
307 Berens 2001, p. 251, 261. Rose paste daarnaast met enige regelmaat, met name bij de verbouw van bestaande gebouwen, het systeem van A. Longbottom op basis van warm water toe, dat feitelijk een verbeterende versie was van het systeem voor heetwaterverwarming van Perkins. Proeven met het systeem Longbottom werden gedaan in enkele ruimten van de Landsgebouw. Rose experimenteerde met het systeem Perkins in het Rijksarchief, wat geen succes was aangezien de waterleidingen van het systeem hier sprongen. Bovendien werd in *De Nederlandsche Spectator* ook hier kritisch over bericht: Van verwarmings-toestellen gesproken, bezoek 's winters eens het Rijks-archief en beproef of gij 't in een aantal vertrekken tusschen het alternatief van hitte en togt kunt uithouden zonder of hoofdpijn of oorpijn te krijgen. Die toestel is er mede tegen groote kosten door den heer Rose gebracht. En in een heel klein lokaaltje (het telegraafbureau) moet nu ook zulk eene fraaijgheid komen (De jongste werken den Rijksbouwmeester 1861, p. 12 (noot 1)). Zie ook *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 2 november 1861; Hermans, Kamphuis en van der Peet 1991, p. 13.

De holle wendellijsten in de gevel zijn vermoedelijk in 1958-1959 vervangen door betonnen lijsten, op het moment dat ook de waarschijnlijk eveneens ijzeren kroonlijsten rond de kozijnen en de gietijzeren kolommetjes langs de vensters op de bel-etage werden verwijderd. Hiermee verloren de ventilatiekokers in de buitengevels hun functie, hoewel deze zich vermoedelijk nog wel achter de wandafwerkingen, in het binnenblad van de buitengevels bevinden. Of de ventilatieopeningen en bijbehorende kleppen in de plinten ter plaatse van de buitengevels nog aanwezig zijn is onduidelijk, gezien de plinten bijna overal verborgen gaan achter moderne plintgoten. In een groot aantal vertrekken zijn nog wel de ventilatieopeningen langs de plafonds, grenzend aan de buitengevel, terug te vinden (afbeelding 4.25).³⁰⁸ Dit geldt in principe niet voor de vertrekken waar na 1859 het plafond is vervangen, met name de representatieve ruimten. De U-vormige ventilatiekokers in de buitengevels ter plaatse van de zoldervloer, evenals de ventilatieopeningen langs de plafonds van de derde verdieping en de ventilatieroosters in de plint ter plaatse van de kapverdieping, zijn voor het overgrote deel nog aanwezig (afbeelding 4.26). Vermoedelijk zijn ook de horizontale aanvoerkanalen voor warme lucht in de verdiepingvloeren van de eerste, tweede en derde verdieping nog aanwezig. Deels zijn deze nog zichtbaar op doorsnedetekeningen uit 1931. Omdat deze kanalen alleen verwijderd konden worden door vloerdelen of plafonds te verwijderen heeft men vermoedelijk nooit de moeite genomen om deze kanalen af te voeren, ook al waren ze niet meer in gebruik. Een gedeelte van een van deze kanalen is zichtbaar in een recentelijke installatieruimte, aangebracht in een voormalige spouw, grenzend aan de corridor ^{10.1.b Wob} naast het huidige vertrek ^{10.1.b Wob} op de eerste verdieping (ruimtenummer 24 op de bestektekening uit 1859). Hier is voor de doorvoer van moderne installaties een doorbraak gemaakt in een horizontaal ijzeren kanaal in de eerste verdiepingvloer, dat diende om warme lucht vanuit het plenum onder de eerste verdiepingvloer te leiden naar het huidige vertrek ^{10.1.b Wob} (ruimtenummer 25 op de bestektekening uit 1859) (afbeelding 4.27). Van de roosters die zich oorspronkelijk in de binnenwanden, onder de plafonds, tussen de vertrekken en de corridors bevonden, is alleen nog een rooster teruggevonden op

308 Op een drietal plaatsen bevindt zich naast de oorspronkelijke ventilatiekleppen nog een tweede ventilatieklep. Wanneer deze zijn aangebracht en waarom is niet duidelijk. De posities van deze kleppen zijn aangegeven op de plattegronden met bouwsporen.

Afbeelding 4.22. De oorspronkelijke aanvoeropeningen voor verse lucht in de noordoostgevel van de noordelijke binnenhof

Afbeelding 4.23. De oorspronkelijke aanvoeropeningen voor verse lucht in de noordoostgevel van de zuidelijke binnenhof. Van de oorspronkelijke acht aanvoeropeningen zijn er op enig moment vijf openingen dichtgezet

Afbeelding 4.24. Oorspronkelijke luchtkanalen, n.a.v. destructief onderzoek, gezien vanaf de zoldervloer (foto WDJA/10.2.e Wob)

Afbeelding 4.27. Doorbraak door een van de oorspronkelijke ijzeren aanvoerkanalen voor verse lucht in een recent aangebrachte installatiekast grenzend aan de corridor ^{10.1.b Wob} (foto WDJA/10.2.e Wob)

Afbeelding 4.25. Ventilatieklep voor de afvoer van warme, bedorven lucht of de aanvoer van verse lucht, van en naar de holle wendellijst in de buitengevel, in vertrek ^{10.1.b Wob}

Afbeelding 4.28. Horizontaal kanaal voor de afvoer van warme lucht (van vertrek naar corridor) boven het voormalige privaat P4, ^{10.1.b Wob}

Afbeelding 4.26. Ventilatioerooster voor de afvoer van warme, bedorven lucht naar de zolderverdieping

de derde etage, in vertrek ^{10.1.b Wob}. De hoogte waarop dit rooster geplaatst is wijkt echter af van wat men op basis van de bestektekeningen zou verwachten (dit rooster bevindt zich ter hoogte van het gangplenum, en niet onder de plafondhoogte van de gang).

Een inventarisatie van alle overgebleven en (vermoedelijk) verdwenen onderdelen is terug te vinden op de afbeeldingen 4.32 t/m 4.41. Als basis voor deze inventarisatie zijn de bestektekeningen uit 1859 gebruikt (waarbij de op dit moment gehanteerde ruimtenummers aan de plattegronden zijn toegevoegd, ter verduidelijking). De bestektekeningen geven bij uitstek de mogelijkheid om ook van onzichtbare onderdelen, zoals horizontale en verticale kanalen, duidelijk aan te geven óf en waar deze zich in dit geval nog bevinden.

Overige bouwsporen

In de buitengevels bevinden zich in de huidige situatie een groot aantal roosters in de gevels. Deels behoren deze nog tot de oorspronkelijke situatie uit 1859. Het betreft in dit geval de met een cirkelvormig patroon gedecoreerde roosters, welke tot doel hadden om de spouwen van voldoende ventilatie te voorzien (afbeelding 4.42). Dit zijn hetzelfde type roosters als die in het gebouw zijn aangebracht tussen de vertrekken en de corridors. Later zijn ter verbetering van de ventilatie van de spouwmuren vermoedelijk, op verschillende momenten aangezien er verschillende typen roosters zijn gebruikt, een aanzienlijk aantal nieuwe roosters bijgeplaatst. Uit de archieven blijkt echter niet wanneer dit precies is gebeurd. De sparingen in de gevel waarmee de oorspronkelijke holle wendellijsten in verbinding stonden met de buitenlucht zijn nog wel aanwezig onder de (inmiddels vervangen) wendellijsten (afbeelding 4.43). Of de roosters in deze openingen uit de bouwtijd stammen of later zijn toegevoegd wordt uit de archiefstukken niet duidelijk.

In vertrek ^{10.1.b Wob} bevindt zich in de wand tussen het vertrek en de corridor een rooster, opgenomen in een nis. Dit rooster is vermoedelijk samen met de nis aangebracht na 1859, aangezien deze niet worden omschreven in het bestek uit 1859. Beide hebben hoogstwaarschijnlijk dan ook geen relatie met het oorspronkelijke klimaatstelsel. De afgeschuinde dagkanten van de nis doen vermoeden dat de opening is aangebracht met het oog op de toetreding van daglicht, en niet op die van lucht (afbeelding 4.44).

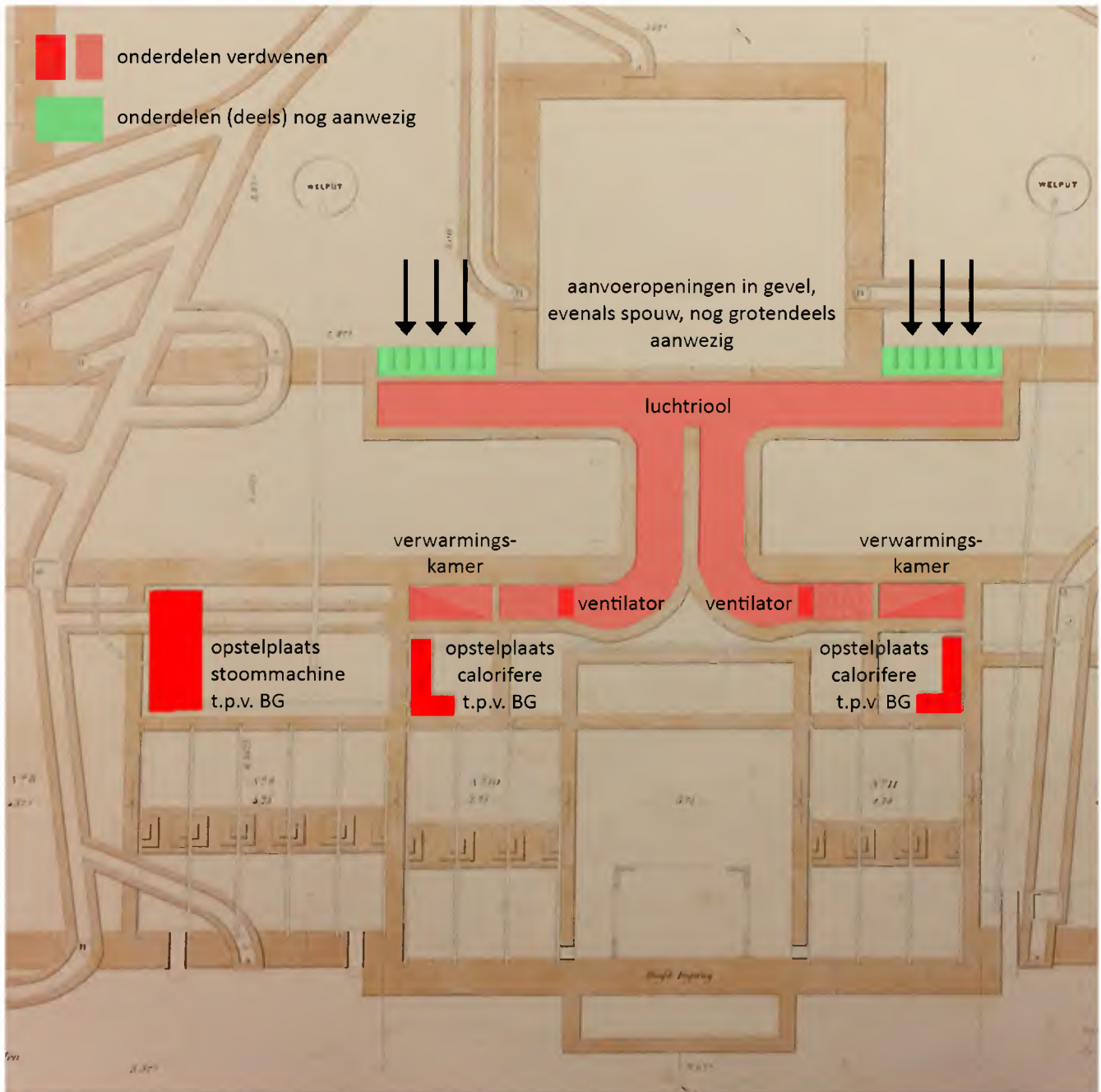
Afbeelding 4.29. De aftekening van een inmiddels dichtgezette doorvoer voor het oorspronkelijke horizontale luchtkanaal tussen vertrek en corridor ter plaatse van het huidige vertrek ^{10.1.b Wob}

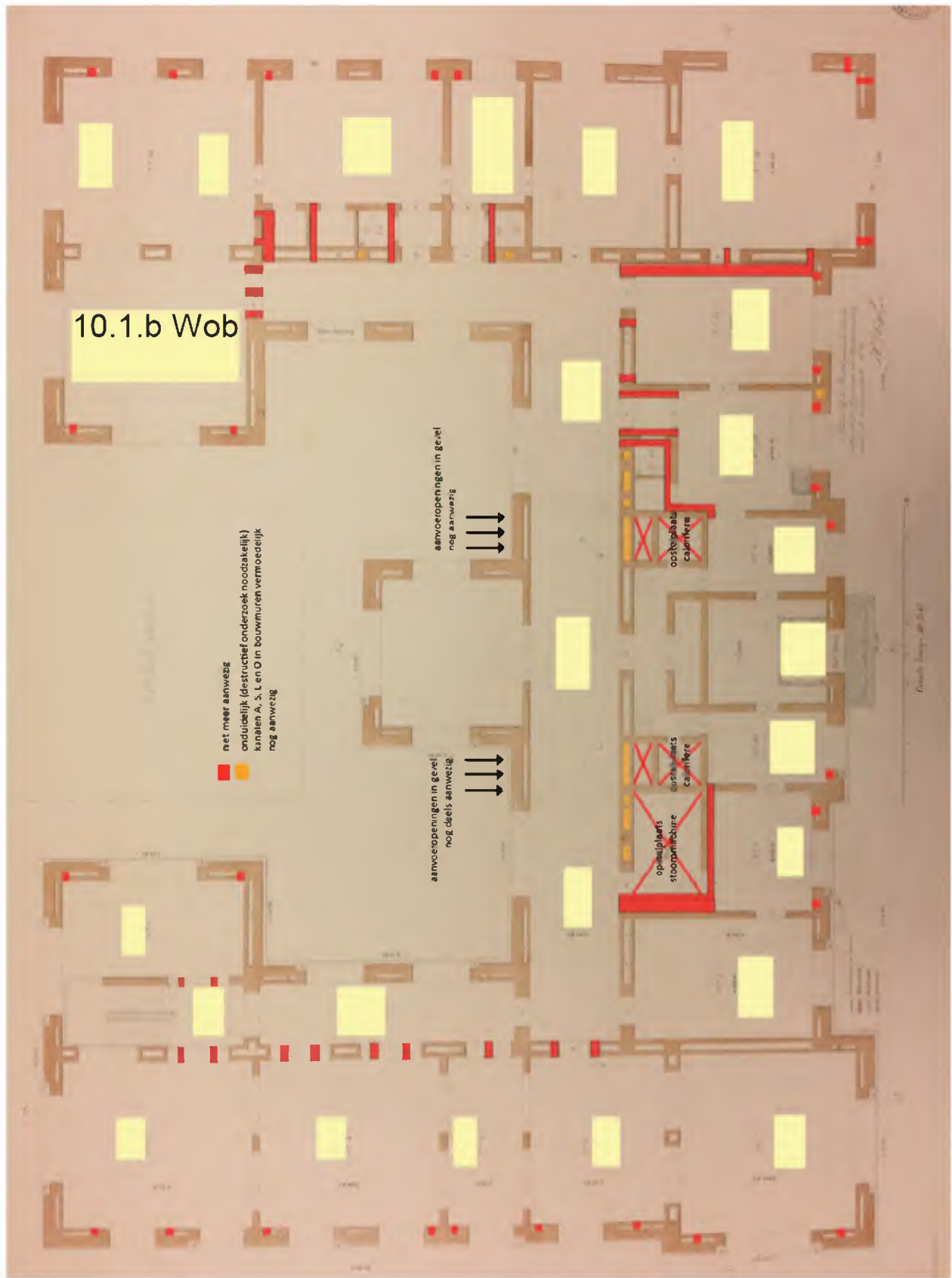
Afbeelding 4.30. Ventilatieklep nog aanwezig boven het plafond van de huidige herentoiletten op de eerste verdieping, op de bestektekening uit 1859 ruimtenummer 36. Vermoedelijk is deze ooit vervangen, omdat de vormgeving van de klep afwijkt van ventilatiekleppen elders in het gebouw

Afbeelding 4.31. Ventilatiestrooster uit 1859 tussen het huidige vertrek ^{10.1.b Wob} en de naastgelegen gang, uitkomend in het gangplenum

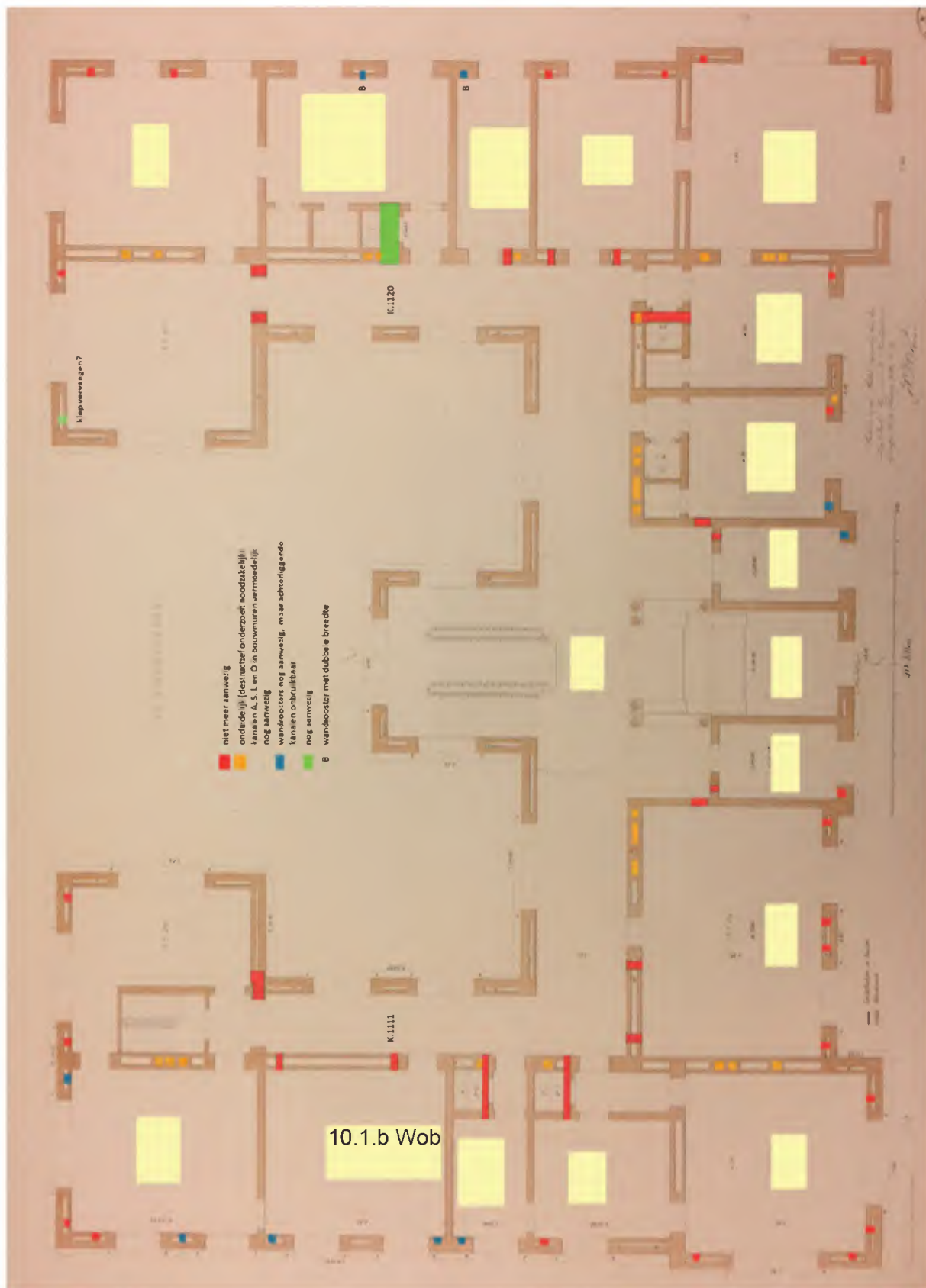
Afbeelding 4.32. Fragment van het vloerplan van de begane grond, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door [10.2.e Wob](#))

Afbeelding 4.33. Begane grond, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

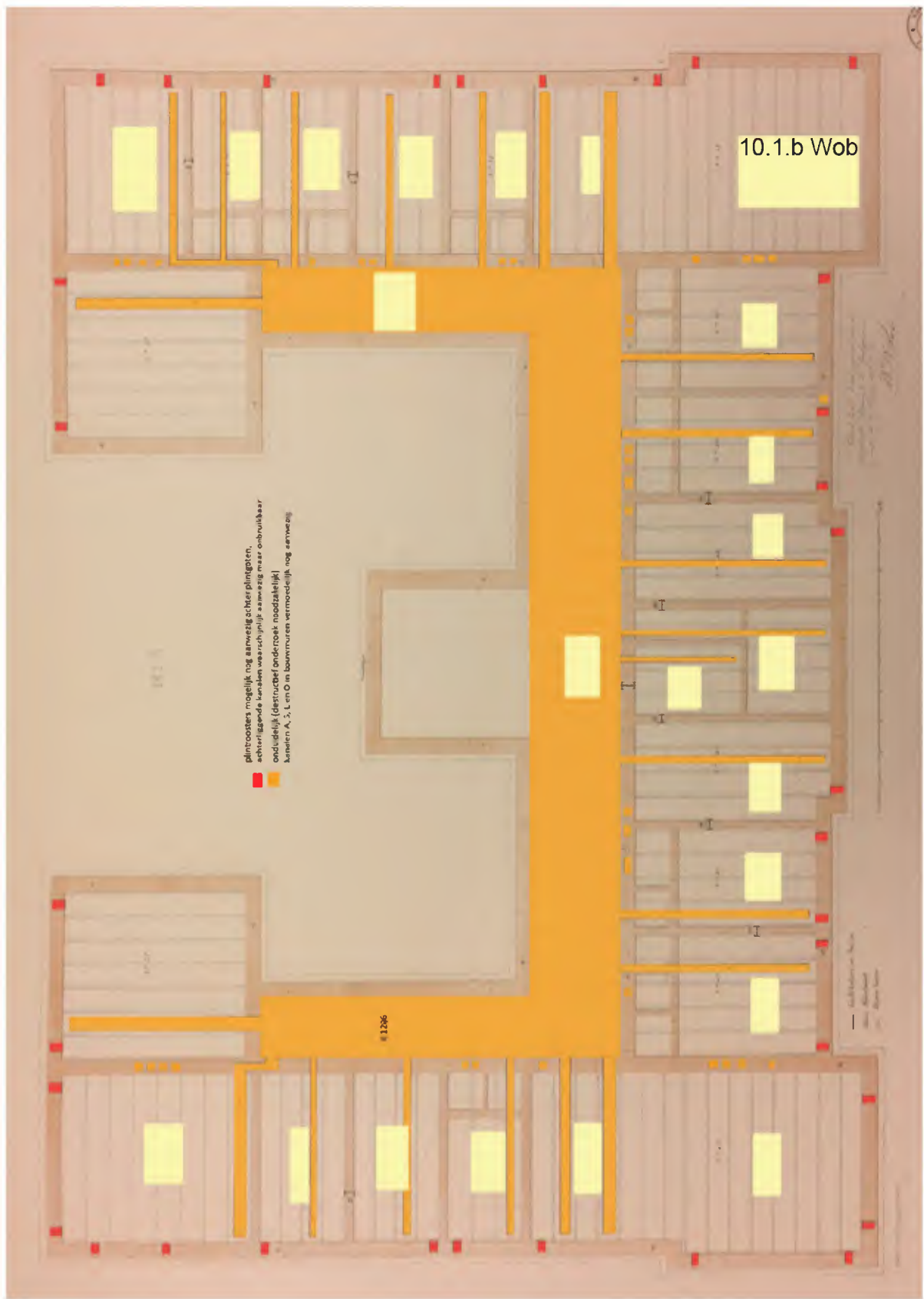

Afbeelding 4.34. Vloerplan van de eerste verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

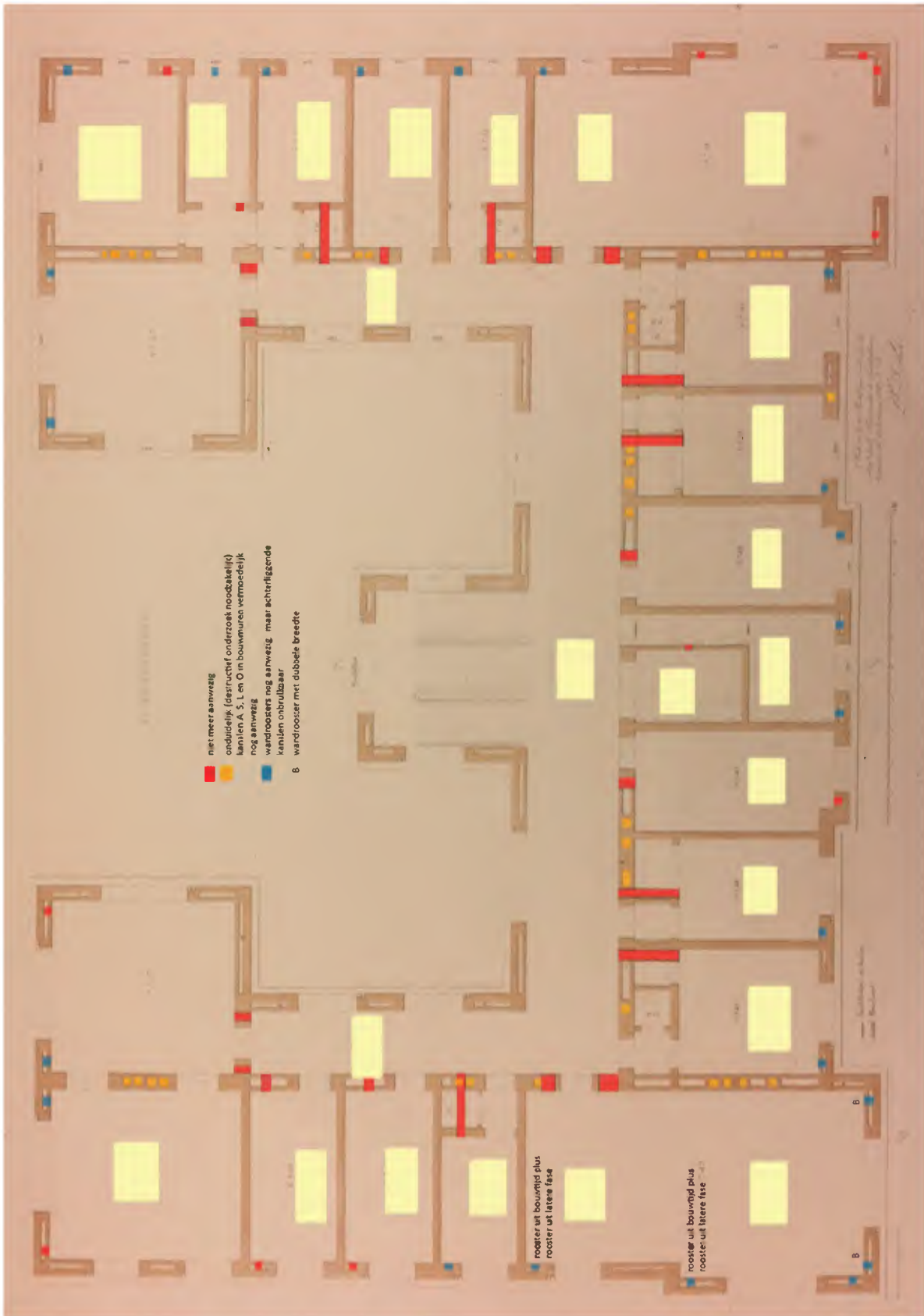

10.1.b Wob

Afbeelding 4.35. Eerste verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

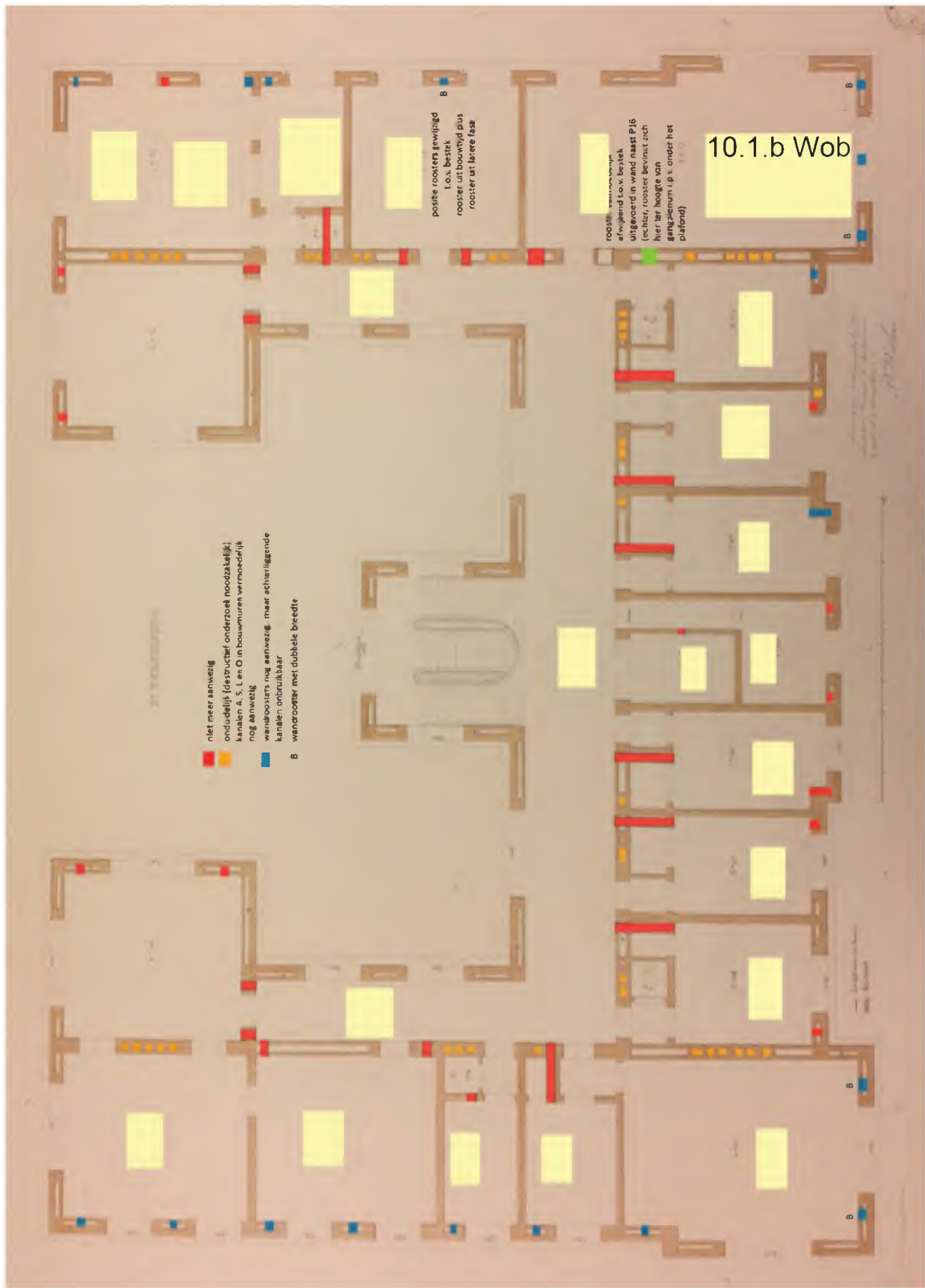
Afbeelding 4.36. Vloerplan van de tweede verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

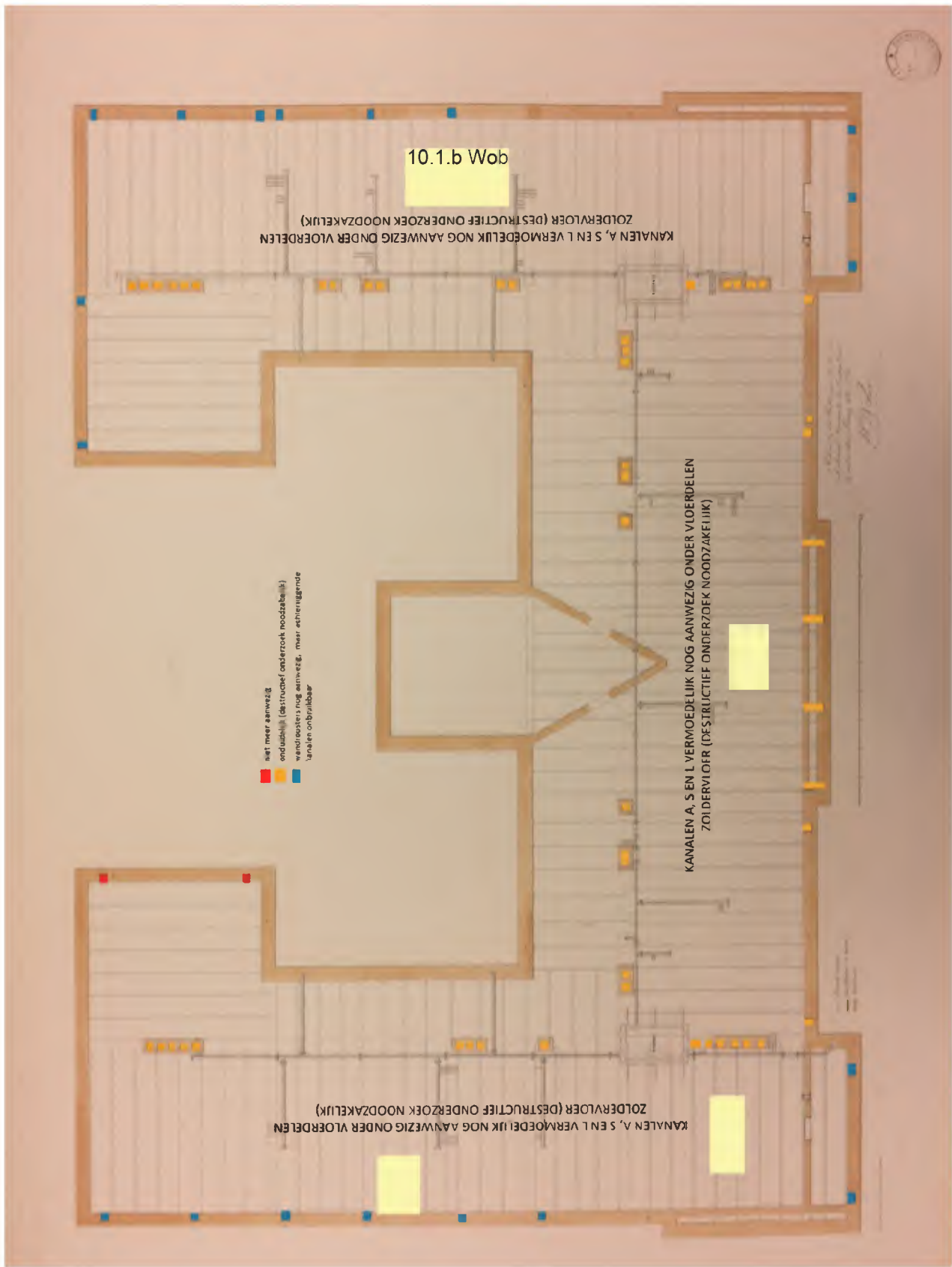
Afbeelding 4.37. Tweede verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

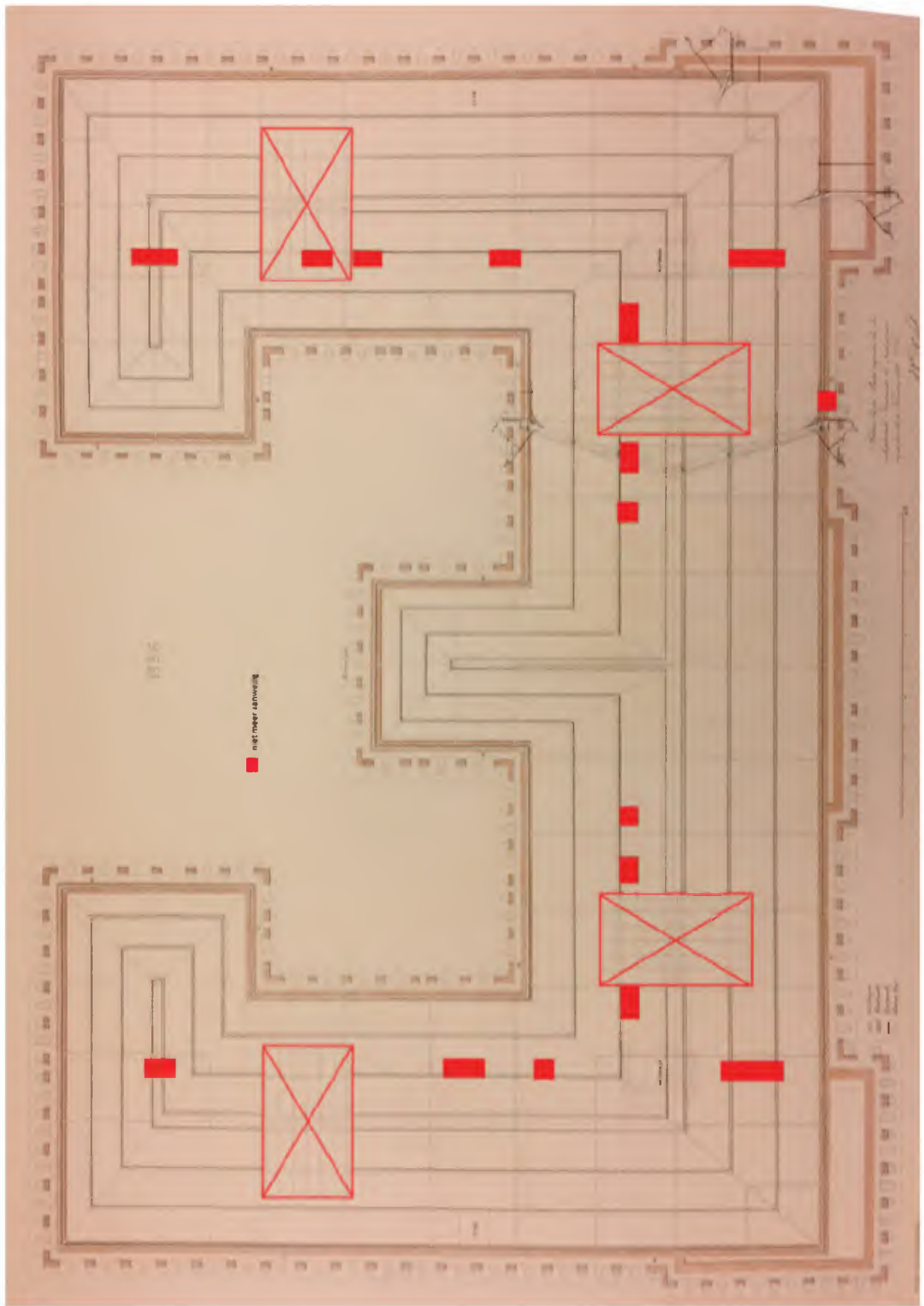
Afbeelding 4.38. Vloerplan van de derde verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

Afbeelding 4.39. Derde verdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

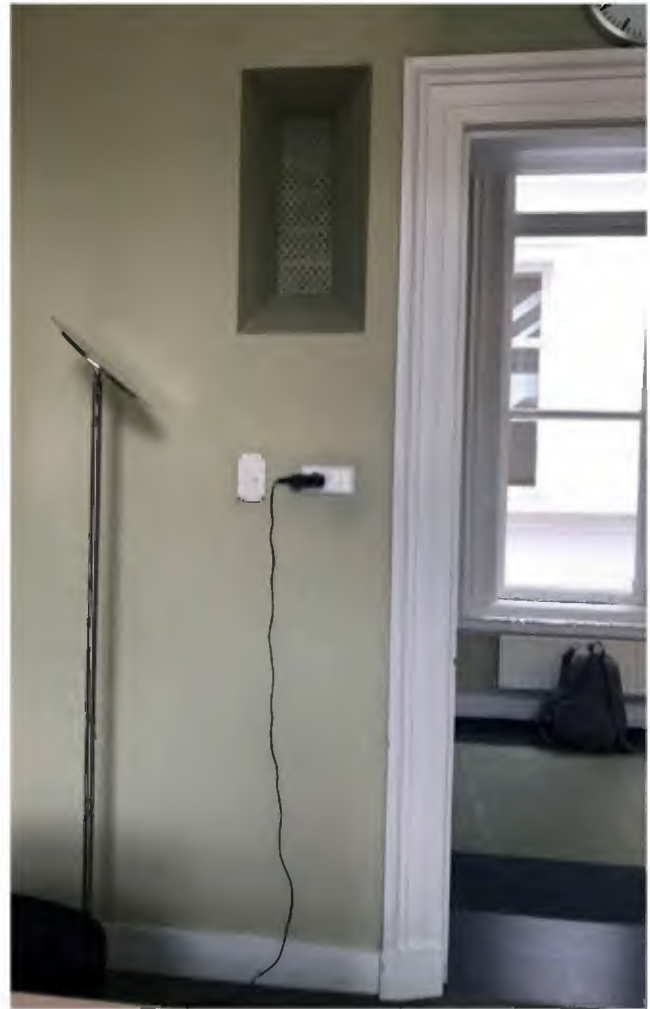
Afbeelding 4.40. Vloerplan van de zolderverdieping, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

Afbeelding 4.41. Kapplan, met aangeduid de verschillende onderdelen van het verwarmings- en ventilatiesysteem in de huidige situatie (bestektekening 1859, bewerkt door 10.2.e Wob)

4.7. De waardering van het oorspronkelijke klimaatsysteem in het ministerie van Koloniën

De werking van het oorspronkelijke klimaatsysteem in het ministerie van Koloniën kon in dit onderzoek bijzonder goed getraceerd worden aan de hand van de overgebleven onderdelen in het gebouw zelf, de bestekstukken en overige archiefstukken, en artikelen uit de bouwtijd in kranten en tijdschriften. Dit zeker ook in vergelijking tot veel andere gebouwen uit de negentiende eeuw. Met name de kritische artikelen over het functioneren van het systeem verschaffen informatie over de wijze waarop deze 'moderne' techniek halverwege de negentiende eeuw werd ontvangen, en in hoeverre de beschikbare kennis en ervaring op dat moment voldoende was om daadwerkelijk een comfortabel en gezond binnenklimaat te realiseren. Ondanks dat het systeem in het Departement van Koloniën niet naar behoren functioneerde, was het klimaatontwerp voor de ontwikkeling van nieuwe kennis wel degelijk van groot belang, waar in latere projecten zowel door Rose zelf als door andere architecten en ingenieurs van geprofiteerd kon worden. Samen met het Rotterdamse Coolsingelziekenhuis en Militair Tehuis Bronbeek bij Arnhem, eveneens naar ontwerp van Rose, is het ministerie van Koloniën dan ook een voor de Nederlandse praktijk vroeg en daar-

Afbeelding 4.42. Rooster uit 1859 t.p.v. de ventilatie van de spouw op de eerste verdieping (Rijksgebouwendienst/Bureau Rijksbouwmeester 1996, 35)

Afbeelding 4.44. Nis met rooster tussen de corridor en vertrek
10 1 b Wob

Afbeelding 4.43. Overzicht en datering van de verschillende ventilatieroosters in een gedeelte van de noordwestgevel, bouwdeel 1859. Voor de overige gevels van het oorspronkelijke bouwdeel gelden dezelfde principes

mee belangrijk voorbeeld van een klimaatsysteem waarin geprobeerd werd om verwarming en ventilatie in een centraal werkende installatie te integreren. Deze ontwikkeling vond in Nederland pas op grotere schaal plaats vanaf omstreeks 1880, in tegenstelling tot met name Groot-Brittannië en Frankrijk, waar dergelijke klimaatinstallaties reeds vanaf 1840 op relatief grote schaal in (semi-)publieke gebouwen werden toegepast.³⁰⁹ Dit geeft ook aan welke belangrijke rol Rose heeft gespeeld bij de introductie van nieuwe technieken op het gebied van het binnenklimaat in Nederland.

Voor wie nu het voormalige ministerie van Koloniën bezoekt is echter nog weinig van deze geschiedenis zichtbaar. Eigenlijk zijn alleen de ventilatiekleppen onder de plafonds, de aanvoeropeningen in de huidige binnenhoven en de sparingen onder de wendellijsten nog overgebleven als tastbare onderdelen van het oorspronkelijke klimaatsysteem, hoewel naast de kanalen in de oorspronkelijke bouwmuren vermoedelijk ook tussen vloeren en plafonds nog veel onzichtbare kanalen aanwezig zijn. Historische installaties zijn per definitie kwetsbaar, omdat deze door de voortschrijding van de techniek en steeds hogere eisen aan het binnenklimaat in de afgelopen twee eeuwen met grote regelmaat werden vervangen. Met name zichtbare onderdelen van historische installaties worden daarom steeds vaker hoog gewaardeerd, wat vanwege het belang van deze specifieke installatie voor de geschiedenis van de techniek in Nederland ook voor het Ministerie van Koloniën gepast zou zijn. Ook de oorspronkelijke gevelroosters t.b.v. de ventilatie van de spouwmuren worden om die reden hoog gewaardeerd.

Met onzichtbare elementen wordt vaak pragmatischer omgegaan. Dit past ook bij de eveneens pragmatische wijze waarop men al in de negentiende eeuw met onderdelen als bouwkundige kanalen omging wanneer installaties werden vervangen. In sommige gevallen beschikken historische kanalen, met name wanneer het gaat om luchtkanalen, over een naar huidige maatstaven aanzienlijke overmaat, vanwege de hoge ventilatiesnelheden die in de negentiende eeuw werden gehanteerd. Dit maakt dat dergelijke kanalen zich soms goed lenen voor hergebruik, om moderne

installaties doorheen te leiden of piekbelastingen op te vangen. Nu is dat in het Ministerie waarschijnlijk minder het geval: hier was een van de problemen juist de beperkte capaciteit van de aan- en afvoerkanalen voor verse en bedorven lucht. Of hergebruik om die reden mogelijk is zullen technische berekeningen door een installatieadviseur moeten uitwijzen. Uit destructief onderzoek zal het vermoeden van de aanwezigheid van veel luchtkanalen bovendien nog moeten worden bevestigd. Hergebruik van de oorspronkelijke logistiek van het klimaatsysteem wordt vanwege de positieve monumentwaarden van deze onderdelen in ieder geval aangemoedigd.

³⁰⁹ Deze stellingen zijn gebaseerd op onderzoek dat door **10.2.e Wob** is verricht in het kader van haar proefschrift over het verwarmen en ventileren van gebouwen in Nederland in de periode 1840-1920. Naar verwachting verdedigt zij dit proefschrift in het vierde kwartaal van 2021.

Hfd. 5 Waardenstelling

5.1. Algemene uitleg van waardenstellingen

5.1.1. Waardenstellingen volgens de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek

Bouwhistorie is een relatief jonge discipline, die zich nog altijd sterk aan het ontwikkelen is. Met name de afgelopen decennia zijn er vele slagen gemaakt. Een zeer belangrijke hiervan was het opstellen van de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek door de Rijksdienst van Cultureel Erfgoed (RCE) e.a. in 2000. Deze richtlijnen geven aan waaruit een bouwhistorisch onderzoek dient te bestaan. In 2009 heeft een ingrijpende actualisatie en uitbreiding van deze Richtlijnen plaatsgevonden, waarin *'nieuwe inzichten op het gebied van methodologie, waardenstelling en procesmatige inbedding van bouwhistorisch onderzoek in het bouwproces'* zijn verwerkt.' Bureau Bouwtijd werkt volgens deze laatste richtlijnen, die voorschrijven een bruikbare waardenstelling te maken die gebaseerd is op deskundig onderzoek.

5.1.2. Waardenstellingen zijn veranderlijk

Een punt wat belangrijk is om te beseffen is dat waardenstellingen zelf veranderlijk zijn in de tijd. Zoals in de Richtlijnen Bouwhistorisch Onderzoek 2009 staat: *'Een waardestelling heeft een beperkte geldigheidsduur. Immers, vergelijkingen met referentie-objecten, vergelijkingen met resultaten uit eerder onderzoek, en maatschappelijke ontwikkelingen beïnvloeden de waardenstelling. (...) Daarnaast vindt er ook ontwikkeling plaats binnen het vakgebied, waardoor eerder toegekende waarden soms anders gewogen worden.'* Dit betekent dat waarderings die op dit moment aan (onderdelen van) een object worden toegekend, af zouden kunnen wijken van de waarderings die er in de toekomst aan worden toegekend.

5.1.3. De waardenstelling is een toetsingsinstrument

Goed om te weten is dat het niet de bouwhistoricus is die een beslissing neemt over het wel of niet mogen wijzigen van een monument. Een bouwhistoricus doet een onafhankelijk onderzoek naar de monumentale waarden en legt deze vast in een waardenstelling. De waardenstelling is vervolgens een belangrijk toetsingsinstrument voor de vergunningverlenende instantie bij het vergunningsproces betreffende de voorgestel-

de ingrepen aan het monument. De vergunningverlenende instantie is meestal de gemeente en soms ook de Rijksdienst voor Cultureel Erfgoed. Zij zijn het die uiteindelijk beslissen over het wel of niet verlenen van een vergunning tot wijziging van het monument.

5.1.4. Contextuele en interne waardenstelling

Een complete waardenstelling bestaat uit twee delen: een contextuele waardenstelling en een interne waardenstelling. Beide zullen hieronder worden toegelicht.

5.1.4.1. Contextuele waardenstelling: hoe waardevol is dit gebouw ten opzichte van andere gebouwen?

'Bij een contextuele waardestelling vergelijkt de bouw-historicus de cultuurhistorische waarden van een bouwwerk of structuur met soortgelijke gebouwen op landelijk, regionaal of plaatselijk niveau.'

Op basis van deze vergelijking met andere gebouwen kan de bouwhistoricus vaststellen in hoeverre nu juist dít gebouw algemene historische waarden, ensemble of stedenbouwkundige waarden, architectuur- of bouwhistorische waarden of waarden vanuit de gebruikshistorie heeft.

In principe heeft bij een object dat reeds tot monument is benoemd al een contextuele waardenstelling plaatsgevonden. De benoeming is namelijk voortgekomen uit het feit dat men het object in vergelijking met andere objecten bijzonder vond en de moeite om het te beschermen waard. De bijbehorende contextuele waardenstelling van het object is dan ook op de redengevende omschrijving terug te vinden. Een nader bouw- en/of cultuurhistorisch onderzoek van het object biedt dan de gelegenheid tot verificatie van de bestaande contextuele waardenstelling.

Echter, in sommige gevallen is er nog geen formele contextuele waardenstelling gemaakt. Dit betreft de gebouwen die in de jaren '60 en '70 al tot monument benoemd zijn. In die tijd was de benoemingsmethode namelijk anders. Bij een dergelijk monument dient n.a.v. het bouw- en/of cultuurhistorisch onderzoek alsnog een contextuele waardenstelling van het object te worden geformuleerd.

5.1.4.2 Interne waardenstelling: hoe waardevol is een onderdeel ten opzichte van een ander onderdeel?

‘Bij een interne waardenstelling bepaalt de bouwhistoricus het relatieve belang van onderdelen en aspecten van een bouwwerk of structuur door ze te benoemen als hoge, positieve of indifferente monumentwaarden. Hij vergelijkt deze dan vooral binnen de context van het object van onderzoek.’

Bij een interne waardenstelling kijkt de bouwhistoricus dus welke onderdelen in meerdere en mindere mate de waarden uit de contextuele waardenstelling vertegenwoordigen, en welke onderdelen in mindere mate. Dit is het zogenaamde ‘relatieve belang’ van een onderdeel, oftewel: Hoe waardevol is dit onderdeel ten opzichte van een ander onderdeel? Denk hierbij bijvoorbeeld aan een zorgvuldig gedetailleerde 17e-eeuwse schouw versus een 20e-eeuwse standaard radiator, welke best samen in één gebouw aanwezig kunnen zijn. Aannemelijk vertegenwoordigt de 17e-eeuwse schouw meer waarden uit de contextuele waardenstelling dan de 20e-eeuwse radiator en zal hij daarom een hogere waardering krijgen.

Soms kan een onderdeel echter slecht één waarde uit de contextuele waardenstelling vertegenwoordigen en toch een hoge waardering krijgen, omdat die ene vertegenwoordigde waarde van zwaarwegend belang is. Denk bijvoorbeeld aan een architectonisch slechts eenvoudige werkkamer van een persoon die historisch van zeer groot belang is geweest. De waarde vanuit de gebruikshistorie kan dan zo groot zijn, dat er toch sprake is van hoge monumentale waarden.

5.1.5 Waarderingsklassen

Om een begrijpelijke en bruikbare interne waardenstelling te maken zijn er in de waarderingsmethodiek vanuit Richtlijnen drie waarderingsklassen geformuleerd: ‘hoog monumentaal’, ‘positief monumentaal’ en ‘indifferent’. Deze waarderingsklassen worden zowel in schrift als in tekeningen vastgelegd. Dit laatste gebeurt met een vaste kleurcodering: blauw voor ‘hoog monumentaal’, groen voor ‘positief monumentaal’ en geel voor ‘indifferent’ (zie de tabel hieronder). Benadrukt wordt dat de teksten en tekeningen van de waardenstelling complementair aan elkaar zijn. Sommige waarden kan men namelijk alleen in tekst uitdrukken, en andere alleen in tekening. De tekeningen van de waardenstelling (vaak ‘waardenkaarten’ genoemd, zie 6.4.2) kunnen dan ook nooit los gebruikt worden van de tekst van de waardenstelling (zie 6.3 en 6.4.1).

Ten slotte dient te worden opgemerkt, dat een onderdeel dat gewaardeerd is als ‘hoog monumentaal’ of ‘positief monumentaal’ niet per definitie onaantastbaar is voor toekomstige wijzigingen. Vaak is een object of onderdeel zelfs in een gewijzigde toestand tot ons gekomen, omdat er in de loop van de eeuwen diverse veranderingen aan zijn uitgevoerd. Wel zal een ingreep aan een hoog of positief monumentaal onderdeel zorgvuldig bedacht en ontworpen moeten worden, om te zorgen dat er geen bestaande monumentale waarden verloren gaan. De beoordeling hiervan ligt bij de vergunningverlenende instantie. Ook bij de uitvoering moet zorgvuldig om worden gegaan met de bestaande monumentale waarden. Hierop wordt toegezien door bouwinspecteurs.

Kleurcode	Waarderingsklassen	Toelichting
Blauw	Hoge monumentwaarde; Deze onderdelen zijn van cruciaal belang voor de structuur en/of de betekenis van het object.	(Onzorgvuldige) ingrepen aan deze onderdelen kunnen tot vermindering van de monumentale waarde leiden.
Groen	Positieve monumentwaarde; Deze onderdelen zijn van belang voor de structuur en/of de betekenis van het object.	(Onzorgvuldige) ingrepen aan deze onderdelen kunnen tot enige vermindering van de monumentale waarde leiden.
Geel	Indifferente monumentwaarde; Deze onderdelen zijn van relatief weinig [of geen, red.] belang voor de structuur en/of de betekenis van het object.	Ingrepen aan deze onderdelen zouden tot weinig of geen vermindering van de monumentale waarde van het object leiden.

5.2. De contextuele waardenstelling van het voormalige ministerie van Koloniën

Het voormalige Ministerie van Koloniën is beschermd als rijksmonument (monumentnummer 17880), maar in de redengevende omschrijving is geen contextuele waardenstelling opgenomen, omdat het gebouw tot monument is benoemd in een tijd waarin de waarderingsmethodiek nog anders was. Daarom wordt hieronder alsnog een contextuele waardering van het gebouw gegeven.

5.2.1. Algemeen historische waarden

1a. vanwege het belang van het object als uitdrukking van culturele en bestuurlijke ontwikkelingen

Discussies over en nieuwe perspectieven op het koloniaal verleden van Nederland komen steeds meer voor. Het voormalige ministerie van Koloniën maakt vanwege zijn historisch gebruik als het centrum van het koloniale bestuur een belangrijk deel uit van het, inmiddels omstreden, koloniale verleden van ons land. Het gebouw functioneert als een fysieke herinnering aan hoe ons land vroeger tegenover sommige exotische culturen en volkeren stond, namelijk als uitbater. Hierdoor valt het gebouw in feite onder wat men tegenwoordig ‘fout erfgoed’ noemt.¹ Fout erfgoed is (net als ‘goed erfgoed’) belangrijk: Het dwingt ons, door het slechte voorbeeld uit het verleden te geven, te reflecteren over onze hedendaagse normen en waarden. Het gebouw heeft daarom als fout erfgoed een hoog monumentale waarde.²

1b. vanwege het belang van het object als uitdrukking van typologische ontwikkelingen

Rose’s ministerie van Koloniën betrof een gebouw dat daadwerkelijk als ministerie was ontworpen, wat een zeer nieuw bouwtype was. Het gebouw kende

1 De precieze betekenis van gebouw K als ‘fout erfgoed’ is een zeer ingewikkelde kwestie. Het valt daarom buiten dit cultuurhistorisch onderzoek, wat in feite voornamelijk een gebouwhistorisch onderzoek betreft. De waarde van ‘gebouw K’ als ‘fout erfgoed’ zou als onderdeel van een hedendaagse cultuur- en maatschappijstudie rondom de veranderde visie op kolonialisme verder uitgezocht kunnen worden.

2 Vgl. de interne waardenstelling: Zowel het oorspronkelijke gebouw van Rose als de uitbreidingen uit 1883 en 1895 hebben deze hoog monumentale waarde als fout erfgoed.

een voor die tijd erg moderne indeling met vernieuwende aspecten zoals de grotere mate van flexibiliteit, de zeer ruime lichtinval, werkvertrekken voor het gewone kantoorpersoneel en een ontsluiting via een grote gang aan de achterzijde.³ Rose’s ministerie van Koloniën is daarom van hoog monumentaal belang als een nieuw bouwtype uit het midden van de 19e eeuw.⁴

1c. vanwege het belang van het object als uitdrukking van technologische ontwikkelingen

Rose sprong in zijn ontwerp voor het ministerie van Koloniën in op diverse bouwtechnologieën die in die tijd net beschikbaar kwamen en door andere architecten nog vrijwel niet werden gebruikt. Zo koos hij in het ministerie voor een ongekend breedchalige toepassing van een behoorlijk nieuw bouw materiaal: gietijzer. Daarnaast paste hij voor isolatie en tegen regendoorslag spouwmuren toe, wat in die tijd nog uitzonderlijk was. Ten slotte implementeerde hij een zeer nieuw verwarmings- en ventilatiesysteem in het gebouw, waarvan de afvoerbuizen ook in zijn moderne spouwmuren werden weggewerkt.⁵ Rose’s ministerie van Koloniën is hiermee een voorbeeld van een midden 19e-eeuws gebouw dat technisch gezien zéér avant garde was en heeft daarom een hoog monumentale waarde.⁶

1d. vanwege zijn pionierwaarde en innovatieve karakter

Rose paste in het gebouw zijn nieuwe ontwerp voor dubbele gietijzeren vensters met schuivende en draaiende delen toe. Helaas onderschatte hij het gewicht van het gietijzer in relatie tot het gebruiksgemak van de vensters, maar qua klimaatbeheersing, alsook wat betreft duurzaamheid en brandwerendheid van de

3 Berens 2001, p. 258.

4 Vgl. de interne waardenstelling: De uitbreidingen uit 1883 en 1895 borduren voort op Rose’s indeling en vernieuwingen. Zelf zijn ze niet vernieuwend. Ze zijn daarom op dit aspect slechts van positief monumentale waarde.

5 Berens 2001, p. 258.

6 Vgl. de interne waardenstelling: De uitbreidingen uit 1883 resp. 1895 zijn daarentegen gewoon weer op zeer traditionele wijze geconstrueerd en gematerialiseerd. Zo werden in plaats van gietijzeren balken en kasspannen gewoon de traditionele houten varianten aangebracht. Spouwmuren werden niet toegepast en qua verwarmingssysteem ging men direct uit van de traditionele manier van verwarmen: met schouwen en schoorstenen. De beide uitbreidingen hebben daarom géén voorbeeldfunctie als uitdrukking van technologische ontwikkelingen en hebben daarom op dit aspect slechts een indifferente waarde.

vensters, was dit een zeer innovatieve stap. Ook zijn implementatie van het klimaatsysteem Von Hecke, dat helaas niet goed bleek te functioneren, was een stap richting de moderne wereld waarin gebouwen voorzien worden van klimaatbeheersingsystemen.

Hoewel Rose's innovaties in gebouw K niet allemaal positief uitpakten, getuigt de toepassing ervan wel van zijn moed om nieuwe dingen te proberen, vanuit zijn visie om de bouwkunst door te ontwikkelen en te verenigen met alle nieuwe technische mogelijkheden uit die tijd. Dit is iets wat zelfs vandaag de dag nog steeds niet makkelijk is; innovaties in de 'trage' bouwsector zijn vaak moeilijk door te voeren. Het gezegde is niet voor niets: 'De bouw is conservatief'. Rose's gebouw voor het nieuwe ministerie van Koloniën, het huidige 'gebouw K', is dan ook monumentaal zeer waardevol vanwege zijn pionierswaarde en innovatieve karakter.⁷

5.2.2. Ensemblewaarden (samenhang) en stedenbouwkundige waarden

2a. als essentieel onderdeel van een groter geheel dat cultuurhistorisch van (inter)nationale betekenis is

Het voormalige ministeriegebouw inclusief de uitbreidingen maakt al ca. anderhalve eeuw onderdeel uit van hét politieke centrum van ons land, het zeer bekende 'Binnenhof' in Den Haag.

2b. wegens de situering, verbonden met de ontwikkeling/uitbreiding van de wijk

Rose's gebouw voor het nieuwe ministerie van Koloniën was het eerste gebouw van de stedelijke wand die het Plein in de 19e eeuw aan de westzijde kreeg. Ook vormde het een nieuwe, stedelijke wand tegenover het Mauritshuis. Dit geeft het oorspronkelijke gebouw een hoog monumentale waarde. De uitbreiding van 1883 heeft hier geen invloed op gehad en is dus van indifferente waarde. De uitbreiding uit 1895 leverde a.h.w. een voltooiing op van de stedelijke wand tegenover het Mauritshuis en heeft dus een positieve waarde.

De voortdurende groei van het aantal ambtenaren van het ministerie in de tweede helft van de 19e en in de eerste helft van de 20e eeuw betekende een con-

⁷ Vgl. de interne waardenstelling: De uitbreidingen uit 1883 en 1895 zijn traditioneel geconstrueerd en verwarmd en hebben op dit aspect dus een indifferente waarde.

stante vraag naar meer ruimte. Dit had een belangrijke invloed op de ruimtelijke ontwikkeling van het Binnenhof, waar telkens weer een uitbreiding voor het ministerie van Koloniën werd gerealiseerd.⁸

5.2.3. Architectuurhistorische waarden

3a. vanwege het belang voor de geschiedenis van de architectuur

Het oorspronkelijke gebouw van Rose voor het ministerie van Koloniën vormt architectuurhistorisch een interessant voorbeeld van een midden 19e-eeuws technisch zeer vooruitstrevend gebouw. Daarnaast bezit het een uitzonderlijke vormgeving, waarin Rose niet alleen heeft geprobeerd om een evenwicht te zoeken tussen een klassieke en een moderne architectonische vormtaal, maar ook tussen een sober en toch een voornaam karakter, met de slechts spaarzame middelen die hem ter beschikking stonden.⁹ Deze bijzondere combinaties geven het oorspronkelijke gebouw een hoge monumentale waarde.¹⁰

3b. voor het oeuvre van een architect

Gebouw K vormt niet alleen Rose's markantste Haagse gebouw,¹¹ het is bovendien een van de weinige nog bestaande gebouwen van Rose. Hierdoor heeft het gebouw zeldzaamheidswaarde.¹²

⁸ Vgl. de interne waardenstelling: De uitbreiding uit 1883 sloot het ministerie in ruimtelijke zin juist af van het achtergelegen Binnenhof, door de open achterplaats dicht te zetten. Deze uitbreiding heeft op dit aspect dus een indifferente waarde. De uitbreiding van 1895 daarentegen 'heropende' de achterkant van het ministerie richting het Binnenhof, door de oorspronkelijke E-vorm gedeeltelijk te herstellen. Deze uitbreiding heeft op dit aspect dus een positief monumentale waarde.

⁹ Berens 2001, p. 256.

¹⁰ Vgl. de interne waardenstelling: Bij de uitbreidingen uit 1883 en 1895 is Rose's vormgeving overgenomen, waardoor deze uitbreidingen op dit aspect een positief monumentale waarde hebben.

¹¹ Berens 2001, p. 258.

¹² Vgl. de interne waardenstelling: De uitbreidingen uit 1883 en 1895 zijn, in ieder geval, niet met zekerheid toe te schrijven aan een architect. Bovendien is er bij de uitbreidingen geen sprake van nieuwe ontwerpcreaties, maar voortzetting in de vormgeving van Rose, zonder de technologische nieuwigheden. De uitbreidingen hebben dus een indifferente waarde wat betreft het oeuvre van een architect.

3c. wegens de interieurafwerking

De inrichting van de Regentenkamer (10.1.b Wob) (die niet van Rose's hand blijkt te zijn, maar in 1898 compleet is gerenoveerd ter gelegenheid van de inhuldiging van koningin Wilhelmina), is architectuurhistorisch van hoge kwaliteit. Behalve de afgebeelde onderwerpen, blijkt ook de *reden* van de inrichting van deze ruimte cultuurhistorisch belang te zijn, omdat deze uitdrukking geeft aan de historische koloniale relaties. De interieurafwerking (inclusief meubilair) bezit hiermee een hoog monumentale waarde.

5.2.4. Bouwhistorische waarden

4a. vanwege het belang voor de geschiedenis van de bouwtechniek

Het oorspronkelijke gebouw van Rose is van grote waarde voor de geschiedenis van de bouwtechniek. Het maken van spouwmuuren, niet alleen voor isolatie en tegen regendoorslag, maar ook nog eens voor het wegwerken van de afvoerbuizen van zijn klimaatstelsel, is een zeer belangrijke stap geweest in de vereniging van (klassieke) architectuur met nieuwe technieken.

Zijn keuze voor het implementeren van het Von Hecke systeem was een moderne stap in een poging het binnenklimaat in werkgebouwen te verbeteren. Vermoedelijk zijn, juist door het mislukken van het systeem in dit gebouw, hier leerrijke lessen uitgetrokken.^{13 14}

4b. vanwege het materiaalgebruik

Rose's uitgebreide toepassing van het destijds nieuwe bouw materiaal gietijzer is bouwhistorisch van belang, omdat het heeft laten zien welke mogelijkheden dit nieuwe materiaal bood (bijv. het construeren van kappantjes). Ook heeft het aangetoond wat de (gebruiks-) grenzen zijn van het materiaal. Denk hierbij bijvoorbeeld aan het te grote gewicht van de schuifvensters.

13 Vanwege de archiefsluitingen i.v.m. de lockdown in het voorjaar van 2021 vanwege de coronagebouwemie kon helaas Rose's correspondentie hierover niet onderzocht worden. Zie hfd. 4. Klimaatinstallaties.

14 De uitbreidingen uit 1883 en 1895 hebben door hun traditionele constructies en verwarmingsmethodes geen betekenis gehad voor de ontwikkeling van de bouwtechniek en daarom op dit aspect een indifferente waarde.

5.2.5. Waarden vanuit de gebruikshistorie

5a. wegens de ordening en inrichting van ruimten, passend bij een historische functie

Rose's oorspronkelijke ministeriegebouw heeft een inrichting en een interieurafwerking die afgestemd was op de specifieke gebruikers van de ruimtes. Zo hadden de minister en de sg de chicste kamers, de hoge ambtenaren net iets minder chique kamers, en de lagere ambtenaren de eenvoudigste kamers. Niet alleen tussen de vertrekken, maar ook tussen de verschillende verdiepingen was en is deze gebruikershierarchy afleesbaar aan de toegepaste niveaus van interieurafwerking. Hierdoor heeft Rose's oorspronkelijke gebouw op het aspect van de gebruikshistorie een hoog monumentale waarde.¹⁵

5b. als herinnering aan een prominente gebruiker

Het gebouw fungeert als object van herinnering aan het inmiddels niet meer bestaande ministerie van Koloniën, dat veel invloed heeft gehad op de geschiedenis van ons land en die van andere landen (m.n. voor de laatsten ook in negatieve zin: zie 1a. vanwege het belang van het object als uitdrukking van culturele en bestuurlijke ontwikkelingen).

15 Vgl. de interne waardenstelling: De respectievelijke interieurafwerking van de uitbreidingen uit 1883 en 1895 heeft niet zo'n duidelijke, hiërarchische relatie tot de verschillende gebruikers van de ruimtes. Ze hebben op dit aspect dus een indifferente waarde.

5.3. De interne waardenstelling van het voormalige ministerie van Koloniën

5.3.1 Motivering waardering

In de *contextuele* waardenstelling zijn de waarden van het gebouw besproken in vergelijking met *andere gebouwen*. Zoals gezegd wordt in een *interne* waardenstelling gekeken welke *onderdelen* van het gebouw in meerdere en welke in mindere mate de waarden uit de contextuele waardenstelling vertegenwoordigen.

Overduidelijk kan in ieder geval gesteld worden dat onderdelen uit het oorspronkelijke gebouw van Rose (1861, bouwfase 1) een waardering als hoog monumentaal hebben. Zij vertegenwoordigen alle waarden die bij de contextuele waardenstelling onder punt 1 t/m 5 genoemd zijn (zie tabel hiernaast).¹⁶ Voorbeelden zijn de oorspronkelijke constructie-onderdelen (zoals muren, kaspanten, gietijzeren kolommen etc.), maar ook interieurafwerkingen zoals de lambriseringen, stucplafonds etc. Wanneer onderdelen uit bouwfase 1 echter zo sterk gewijzigd zijn dat er nog maar weinig sprake is van herkenbare oorspronkelijkheid, valt de waardering soms lager uit, nl. positief monumentaal.

Onderdelen uit bouwfase 2 t/m 11 vertellen ook het verhaal van het gebouw, maar zijn niet allen van even groot belang. Afhankelijk van hoeveel waarden uit de contextuele waardenstelling zij vertegenwoordigen en in welke mate zij dit doen, hebben deze onderdelen een hoog monumentale, positieve of indifferente waarde. Vooral onderdelen uit de jongere bouwfases (bouwfase 8 t/m 11) hebben in het algemeen een indifferente waardering, omdat ze weinig of zelfs geen waarden uit de contextuele waardenstelling vertegenwoordigen.

5.3.2. Het oorspronkelijke gebouw vs. de uitbreidingen

De bouwfases die na de bouw de grootste invloed op het gebouw hebben gehad zijn de uitbreidingen uit 1883 (bouwfase 3) resp. 1895 (bouwfase 4). Hun

waardering zal daarom uitgebreider worden behandeld dan die van met name de jongere bouwfases.

In een aantal voetnoten bij de contextuele waardenstelling zijn al de verschillen tussen het oorspronkelijke gebouw van Rose en de uitbreidingen uit 1883 en 1895 benoemd. Deze verschillen zorgen ervoor dat de de beide uitbreidingen minder waarden uit de contextuele waardenstelling vertegenwoordigen dan het oorspronkelijke gebouw. Hierdoor hebben ze op bepaalde aspecten een lagere monumentale waardering (positief of indifferent). In de naastgelegen tabel, waarin de drie belangrijkste bouwdelen/bouwfases zijn opgenomen, is duidelijk te zien dat het relatieve belang van het oorspronkelijke gebouw van Rose (bouwfase 1) véél groter is dan dat van de uitbreidingen uit 1883 (bouwfase 3) en 1895 (bouwfase 4).

Vermeld dient daarbij wel te worden dat een overkoepelende waardenstelling nooit een exacte opsomming der delen is. Men kan niet simpelweg onderaan de tabel een streep zetten en de conclusie trekken dat de uitbreidingen uit 1883 een indifferente waarde hebben. De waarde van de uitbreidingen op de aspecten 1a, 2a en 5b weegt nl. zwaar en geeft ze monumentale waarde. Daarentegen is het wel duidelijk dat de uitbreidingen niet van gelijk waardeniveau zijn als het oorspronkelijke gebouw. De uitbreidingen worden daarom als totaal positief monumentaal gewaardeerd (zie de waardentekeningen).

5.3.3. Overige opmerkingen

Soms kunnen slechts één of twee waarden zo zwaar wegen dat ze zelfs bepalend zijn voor de waardering van dat onderdeel. Zo heeft het interieur van de Regentenkamer uit 1898 (bouwfase 5) een speciale cultuurhistorische betekenis en bijzondere architectuurhistorische kwaliteiten. Hierdoor heeft het een hoog monumentale waardering, ondanks dat het niet oorspronkelijk is en slechts enkele van de waarden van de contextuele waardenstelling vertegenwoordigt. Het doet dat namelijk in een dergelijke mate, dat deze doorslaggevend is.

Hetzelfde geldt voor (delen van de) vestibule die in 1931 (bouwfase 7) is aangebracht. Vanwege de fraaie materialisering en zorgvuldige vormgeving van de marmeren vloerplaten en (delen van) de lambrisering, alsook het draaiportiek incl. de deuren, is hier sprake

¹⁶ Voor het overzicht zijn de waarden van de drie belangrijkste bouwdelen (het oorspronkelijke bouwdeel uit 1861 en de twee uitbreidingen uit 1883 resp. 1895) naast elkaar gezet in een tabel. De onderdelen uit de overige bouwfases vertegenwoordigen zo weinig van de punten uit de contextuele waardenstelling dat het niet voor de hand lag om ze in de tabel op te nemen. Zie voor de waardering van deze onderdelen de waardenkaarten.

van hoog monumentale waarden, ondanks dat deze onderdelen niet van de hand van Rose zijn. Overigens zijn sommige delen van de marmeren lambriserings minder fraai afgewerkt en zijn er twijfels omtrent de datering van deze, waardoor op sommige plekken de waardering lager uitvalt, namelijk een positief monumentale waarde.

Ten slotte dient nog vermeld te worden dat sommige onderdelen nader onderzoek vragen om gewaardeerd te kunnen worden. Zo zijn bijvoorbeeld een aantal vroegere deuropeningen in het gebouw dichtgezet, waarbij het niet bekend is of de historische deuren nog wel achter de moderne afwerkingen aanwezig zijn. Zulke gevallen zijn in de waardenkaarten met de kleur zwart ('waarde onbekend') aangeduid. Een ander voorbeeld

is de onzeker datering van (delen) van de marmerlambriserings in de vestibule, en stucrozetten waaromtrent nog onduidelijkheden zijn. Om de waarde van deze onderdelen goed te kunnen bepalen dient eerst nader deskundig onderzoek te worden uitgevoerd.

5.3.4 Waardenkaarten

Hierbij wordt nogmaals benadrukt dat de hiernavolgende waardentekeningen (waardenkaarten) nooit los gezien of gebruikt kunnen worden van het tekstuele deel van de waardenstelling.

Om de waardenkaarten leesbaar te houden is er besloten niet, zoals gewoonlijk, slechts één waardenkaart per verdieping te maken, waarin zowel constructie-onderdelen, plafonds, wand- en vloerafwerkingen worden aangeduid. In plaats daarvan is een splitsing gemaakt in verschillende waardenkaarten per verdieping:

1. Algemene waardenkaarten

met daarin aangegeven welke waarden de constructie-onderdelen (en enkele overige separate elementen, zoals schouwen) hebben.

2. Waardenkaarten plafonds

met daarin aangegeven welke waarden de plafonds van een bepaald vertrek als geheel hebben, maar ook een waardering van specifieke onderdelen van het plafond: perklijsten en rozetten.

3. Waardenkaarten wand- en vloerafwerking

met daarin aangegeven welke waarden de wanden en vloeren van een bepaald vertrek hebben. Hierbij zijn i.v.m. tijdsbeperking slechts beperkte onderdelen opgenomen, te weten:

- de op dit moment bekende hoog en positief monumentaal gewaardeerde vloeren. Op veel plekken was het niet mogelijk de oorspronkelijke vloerafwerking te onderzoeken en waarden. Houd dus bij een ontmanteling rekening met eventuele onverwacht waardevolle vloervondsten en ontmantel daarom altijd met voorzichtigheid.

- alleen specifieke wandonderdelen, namelijk de lambriserings. Waar geen waardering is gegeven aan de wandafwerking kan men uitgaan van een indifferente waarde, met de kanttekening dat er bij ontmanteling altijd onverwacht waardevolle elementen ontdekt kunnen worden en men dus altijd voorzichtig te werk moet gaan.

Overzicht interne waardenstelling van de drie bouwdeelen	Bouwdeel		
	A. oorspronkelijk gebouw uit 1861 (bouwphase 1)	B. uitbreiding van 1883 (bouwphase 3)	C. uitbreiding van 1895 (bouwphase 4)
1. Algemeen historische waarden			
1a. als uitdrukking van culturele en bestuurlijke ontwikkelingen	hoog	hoog	hoog
1b. als uitdrukking van typologische ontwikkelingen	hoog	positief	positief
1c. als uitdrukking van technische ontwikkelingen	hoog	indifferent	indifferent
1d. vanwege zijn pionierwaarde en innovatieve karakter	hoog	indifferent	indifferent
2. Ensemble- (samenhang) en stedenbouwkundige waarden			
2a. als onderdeel van een geheel van cultuurhistorisch (inter-)nationale betekenis	hoog	hoog	hoog
2b. wegens de situering en verbondenheid met de ontwikkeling van het Plein	hoog	indifferent	positief
2c. wegens de verbondenheid met de ontwikkeling/uitbreiding van de wijk (Binnenhof)	hoog	indifferent	positief
3. Architectuurhistorische waarden			
3a. vanwege het belang voor de geschiedenis van de architectuur	hoog	indifferent	indifferent
3b. voor het oeuvre van een architect	hoog	indifferent	indifferent
3c. wegens de interieurafwerking	Regentenkamer en onderdelen vestibule: hoog	indifferent	indifferent
4. Bouwhistorische waarden			
4a. geschiedenis van de bouwtechniek	hoog	indifferent	indifferent
4b. vanwege het materiaalgebruik	hoog	indifferent	indifferent
5. Waarden vanuit de gebruikshistorie			
5a. wegens de ordening en inrichting van ruimten, passend bij een historische functie	hoog	indifferent	positief
5b. als herinnering aan een prominente gebruiker	hoog	hoog	hoog

5.3.4.1 Waardenkaarten: Algemeen

Waardenkaart

Algemeen

Bouwlaag

Begane grond

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

Waardenkaart

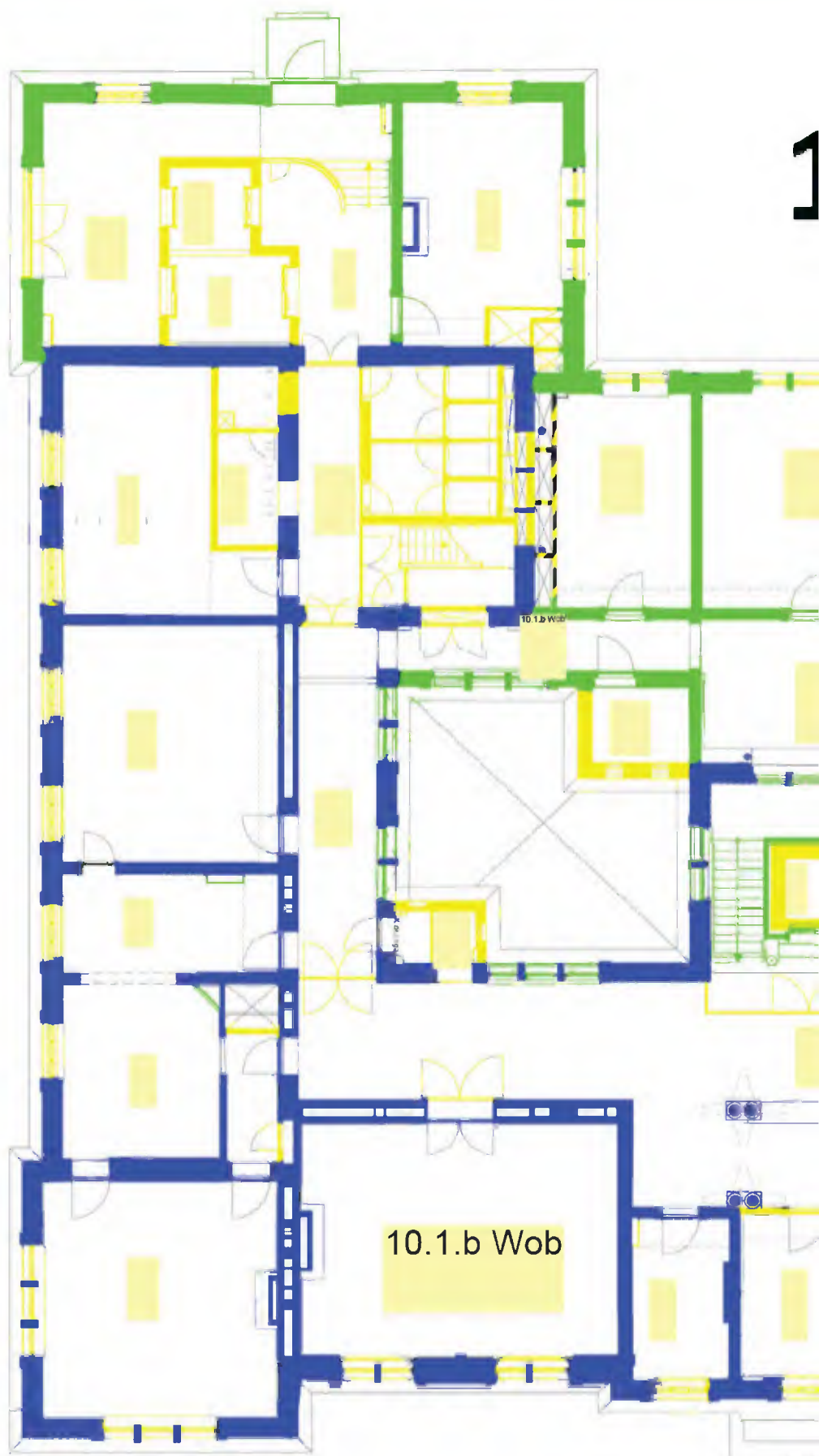
Algemeen

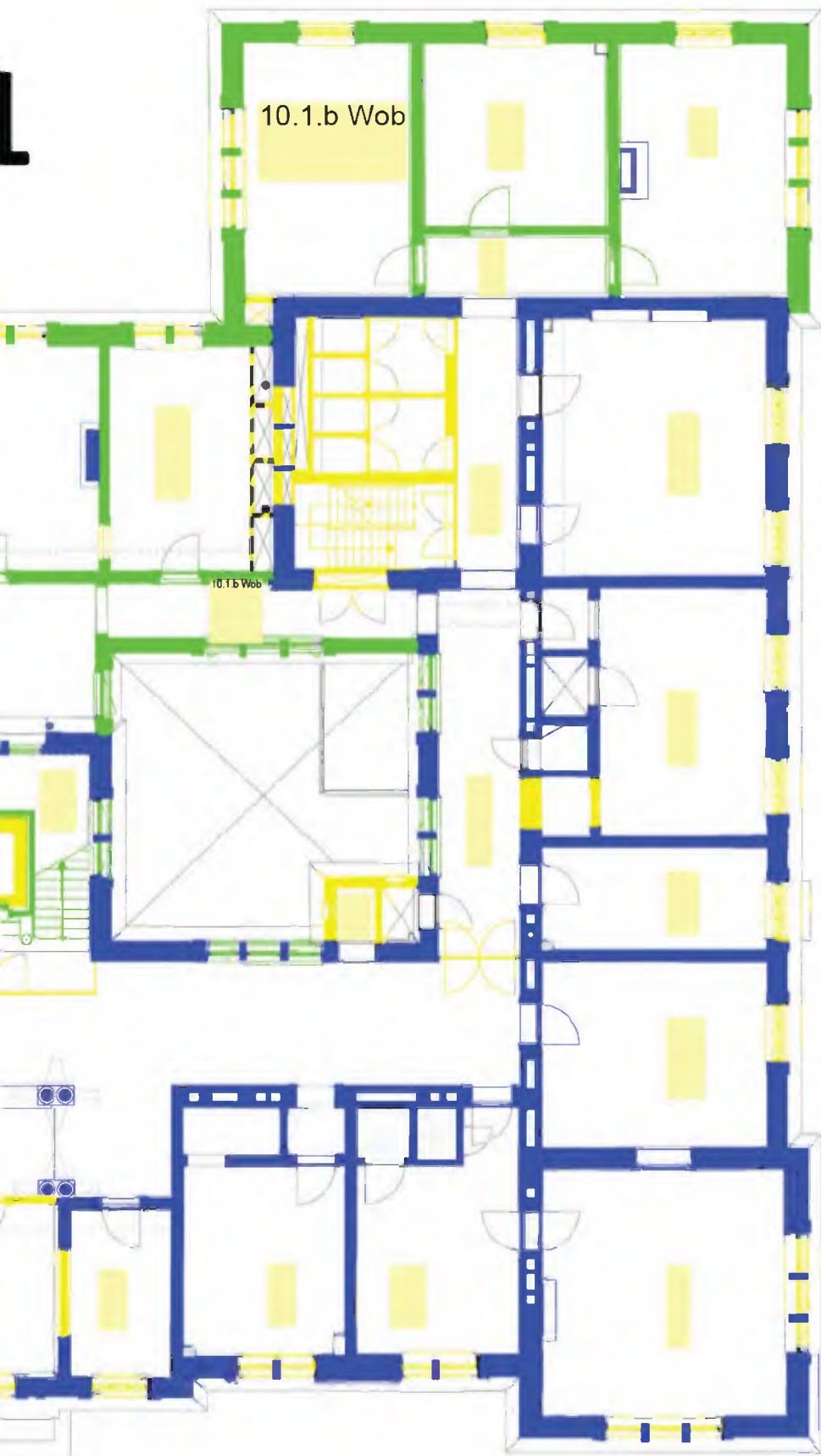
Bouwlaag

1e Verdieping

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

Waardenkaart

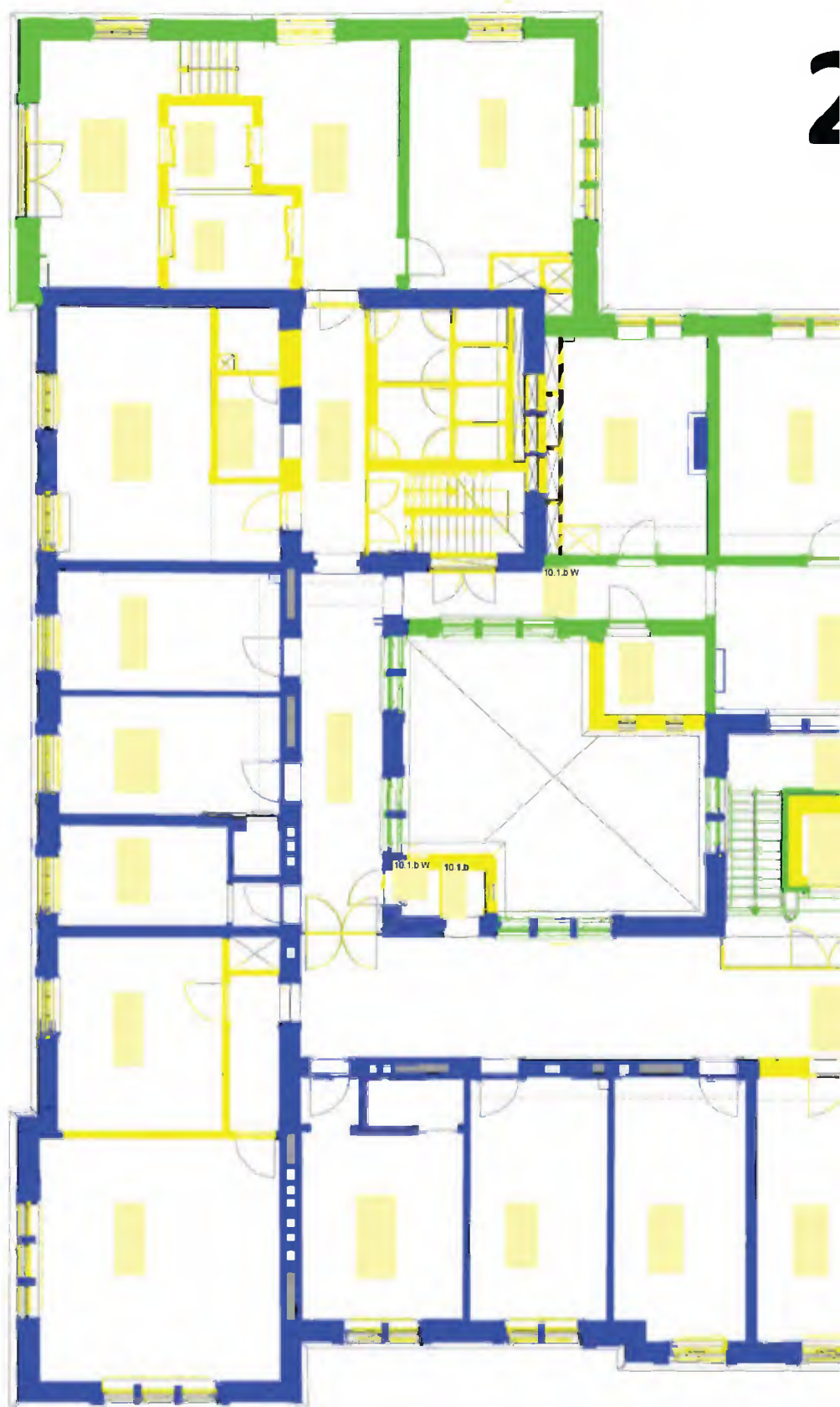
Algemeen

Bouwlaag

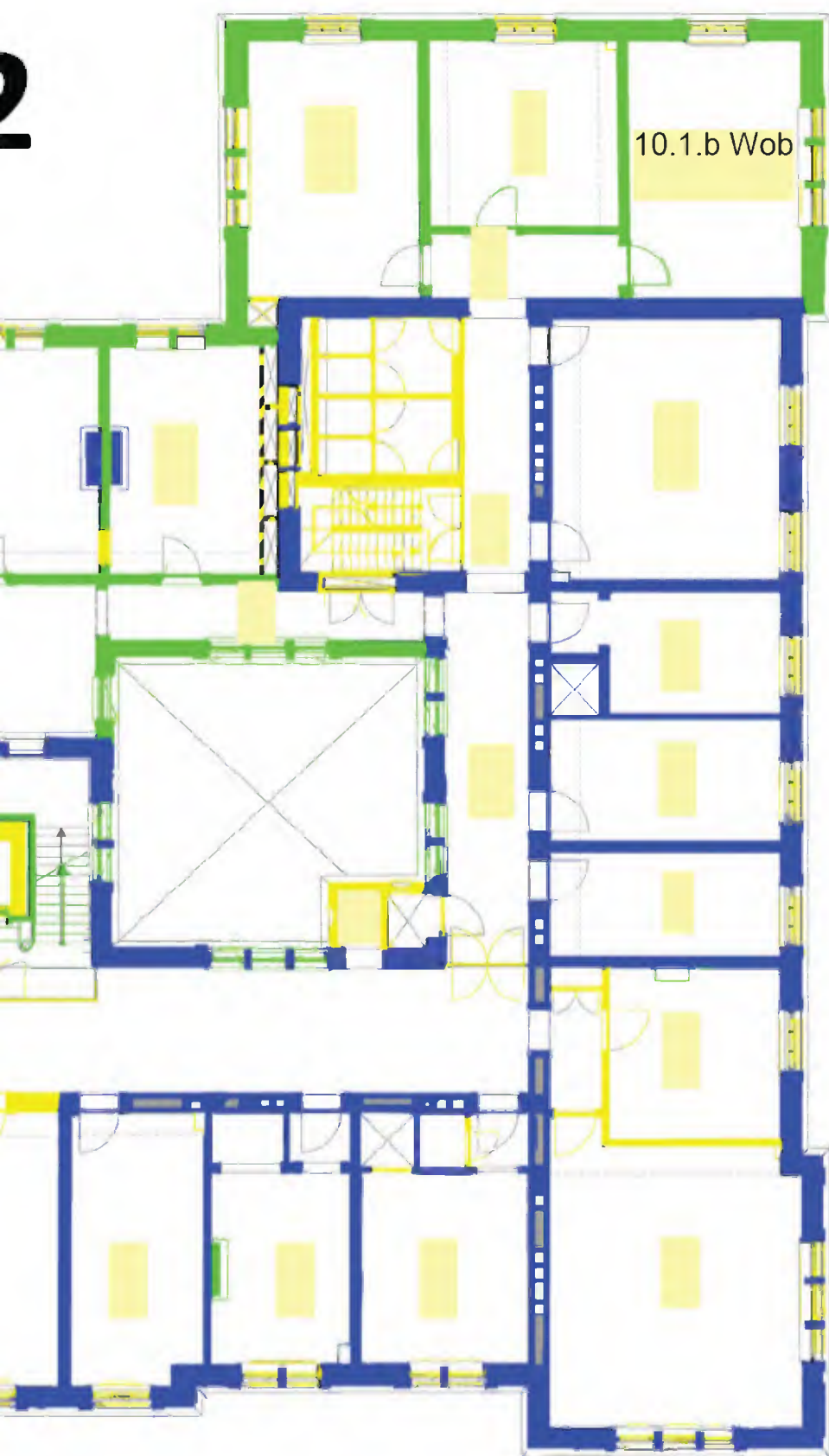
2e Verdieping

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indiffernt

2

Waardenkaart

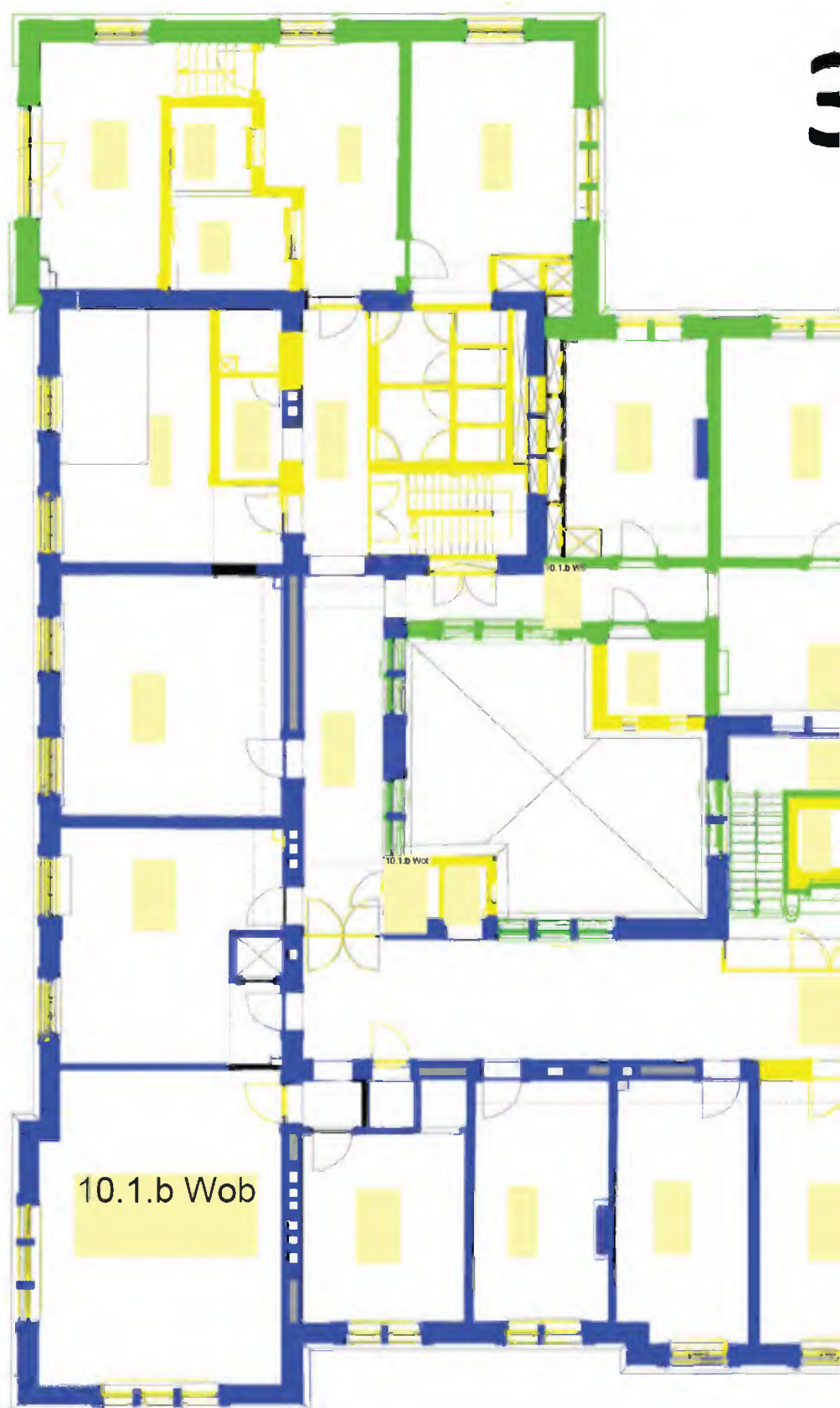
Algemeen

Bouwlaag

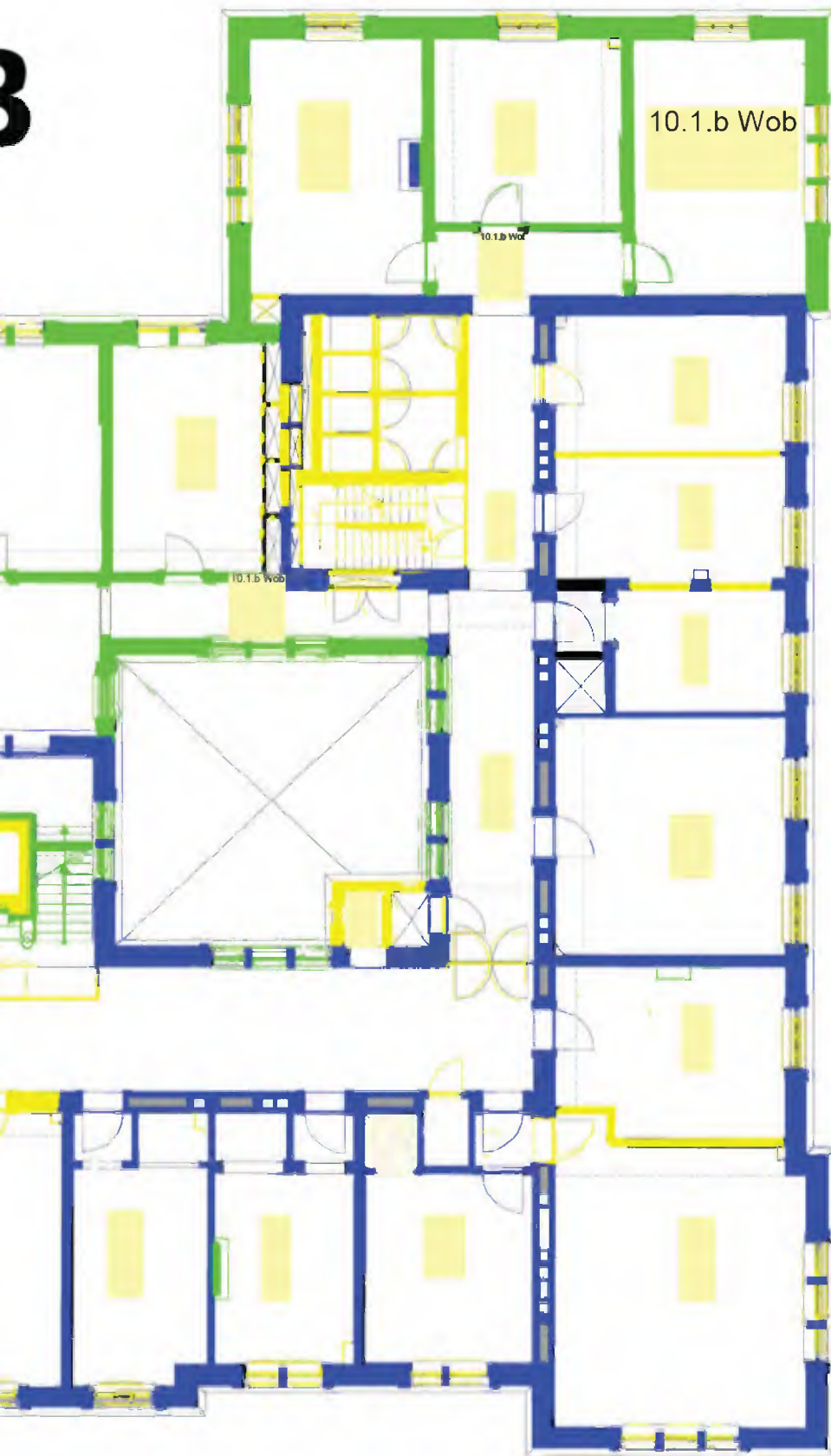
3e Verdieping

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indiffernt

3

Waardenkaart

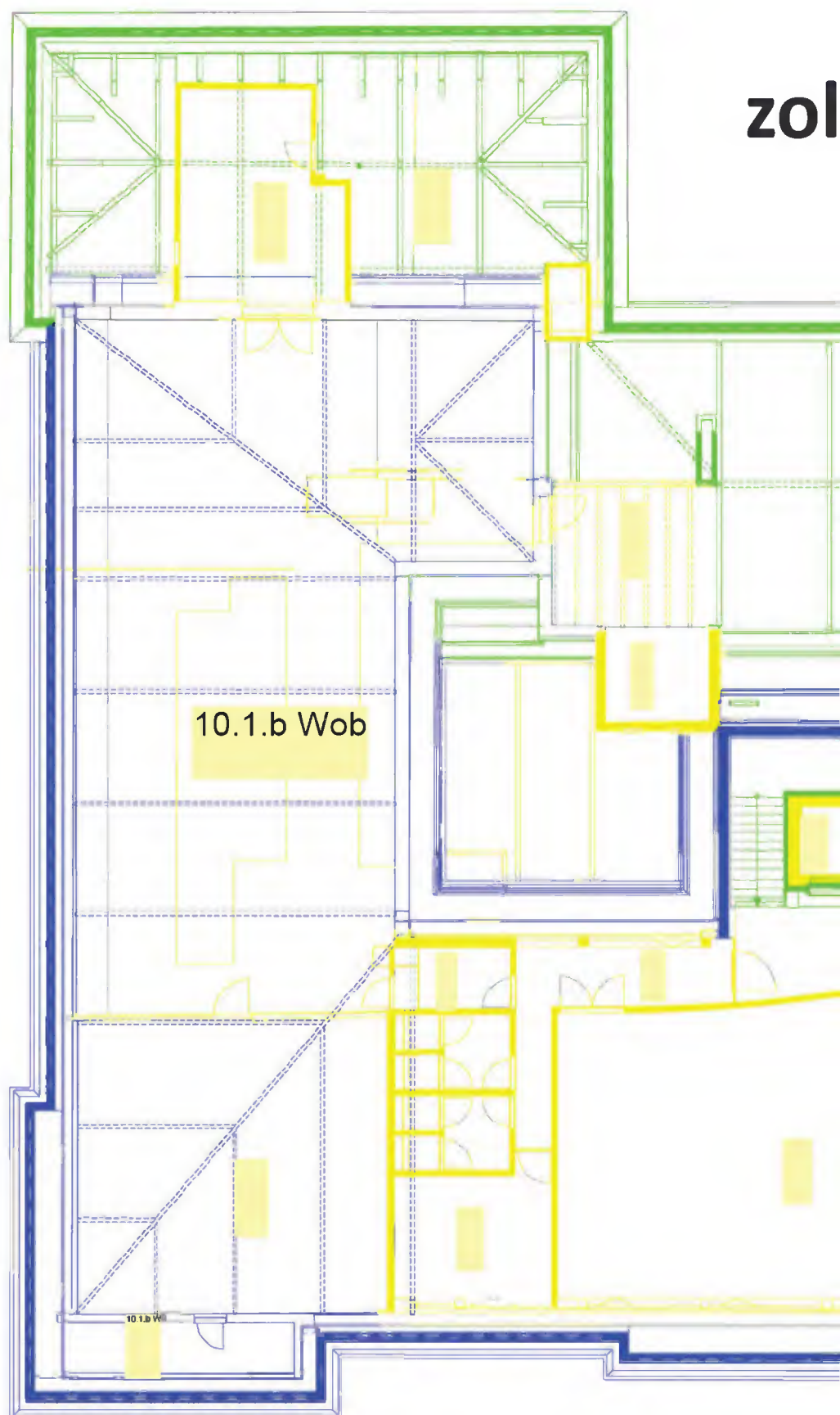
Algemeen

Bouwlaag

Zolder

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

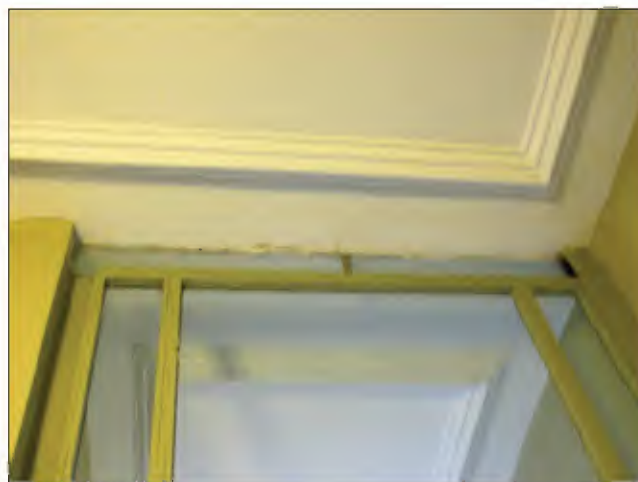

zolder

der

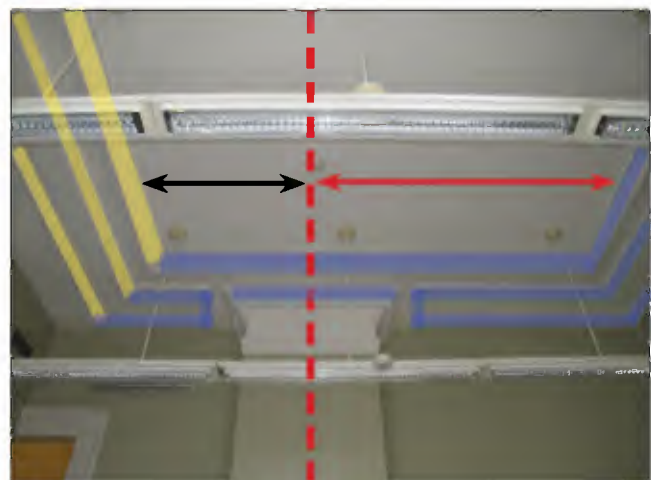
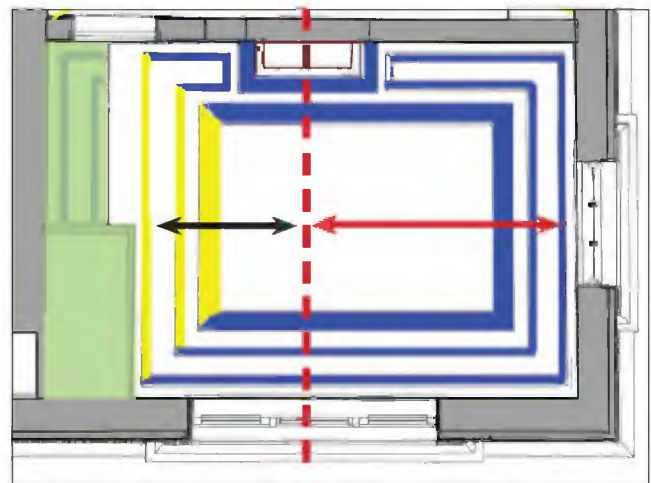
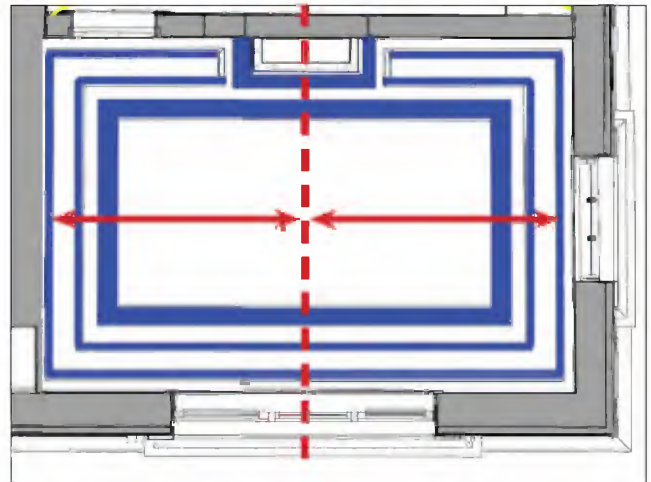

5.3.4.2 Waardenkaarten: Plafonds

*Extra toelichting op de waardering van bepaalde
plafonddetails*

In 1997 werd het huidige klimaatsysteem aangebracht. Hiervoor werden in de kantoorkamers aan de gangzijde grote koven aangebracht, dikwijls dwars door oude perklijsten heen. Om de esthetische schade enigzins te temperen werden stukken oude perklijst nagemaakt en vóór de koven aangebracht. Hoewel het hierdoor voor de onoplettende kijker in eerste instantie lijkt alsof de plafonds geen geweld is aangedaan, is de symmetrie in vele kamers aangetast. Met name in de kamers waar zich een schouw keurig in het midden van de ruimte bevindt, werkt de huidige a-symmetrische plafondindeling storend.

Waardenkaart

Plafonds

Bouwlaag

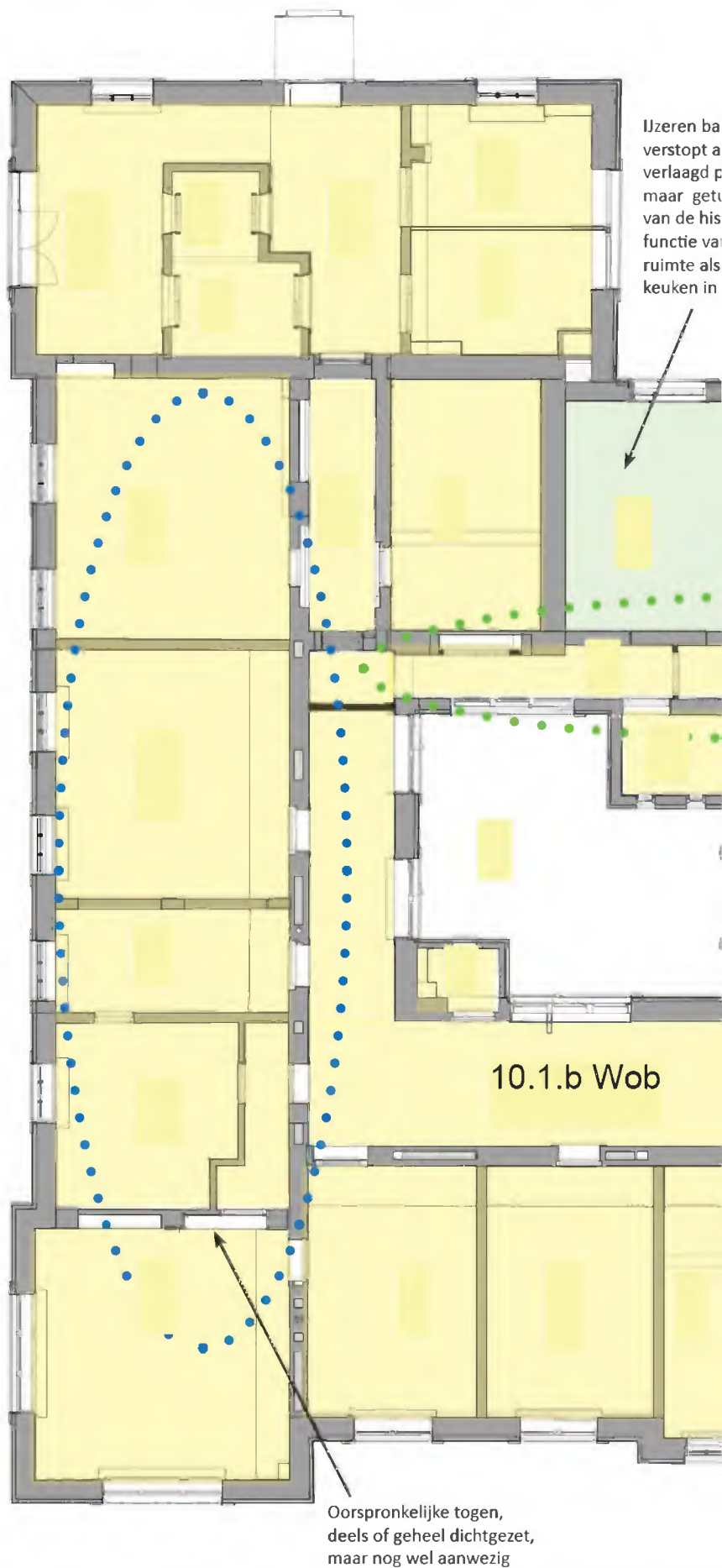
Begane Grond

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indiffernt

Leeswijzer

- plafond als geheel hoog monumentaal
- perklijst hoog monumentaal
- togen hoog monumentaal
- plafond als geheel positief monumentaal
- perklijst positief monumentaal
- togen positief monumentaal
- plafond als geheel indiffernt
- perklijst indiffernt
- togen indiffernt
- extra toelichting op het onderdeel of de waardering ervan

ken,
achter
plafond,
uigen
torische
n deze
vuur-
1883

O

Perklijst
getuigt van
de historische
representative
functie van
deze ruimtes
uit 1883 als
nieuwe
achteringang

Geen perklijsten meer gevonden,
plafond uit 1883 verwijderd of
verstopt?

Oorspronkelijke togen,
deels of geheel dichtgezet,
maar nog wel aanwezig

Togen uit 1883, sommige
deels dichtgezet, maar
nog wel aanwezig

Het plaatselijke hoogtever-
schil in het plafond is an sich
niet verfraaid, maar getuigt
wel van de oorspronkelijke
achteringang

Oorspronkelijke plafonds,
maar zonder enige versiering
(vlak) en sterk afgebladderd

10.1.b Wob

Representatief plafond van
de vestibule uit 1931 met
zorgvuldige perklijsten

Waardenkaart

Plafonds

Bouwlaag

1e Verdieping

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

Leeswijzer

- plafond als geheel hoog monumentaal
- perklijst hoog monumentaal
- rozet hoog monumentaal
- plafond als geheel positief monumentaal
- perklijst positief monumentaal
- rozet positief monumentaal
- plafond als geheel indifferent
- perklijst indifferent
- rozet indifferent
- extra toelichting op het onderdeel of de waardering ervan

Toen deze schoorstenen verwijderd werden, zijn de perklijsten aangeheeld alsof de schoorstenen er nooit geweest zijn. De nieuwe stukken verhullen dus het verhaal van hoe de ruimtes er vroeger uitzagen (met fraaie schouwmantel) en verwarmd werden. Daarom worden deze nieuwe stukken perklijst indifferet gewaardeerd.

Waardenkaart

Plafonds

Bouwlaag

2e Verdieping

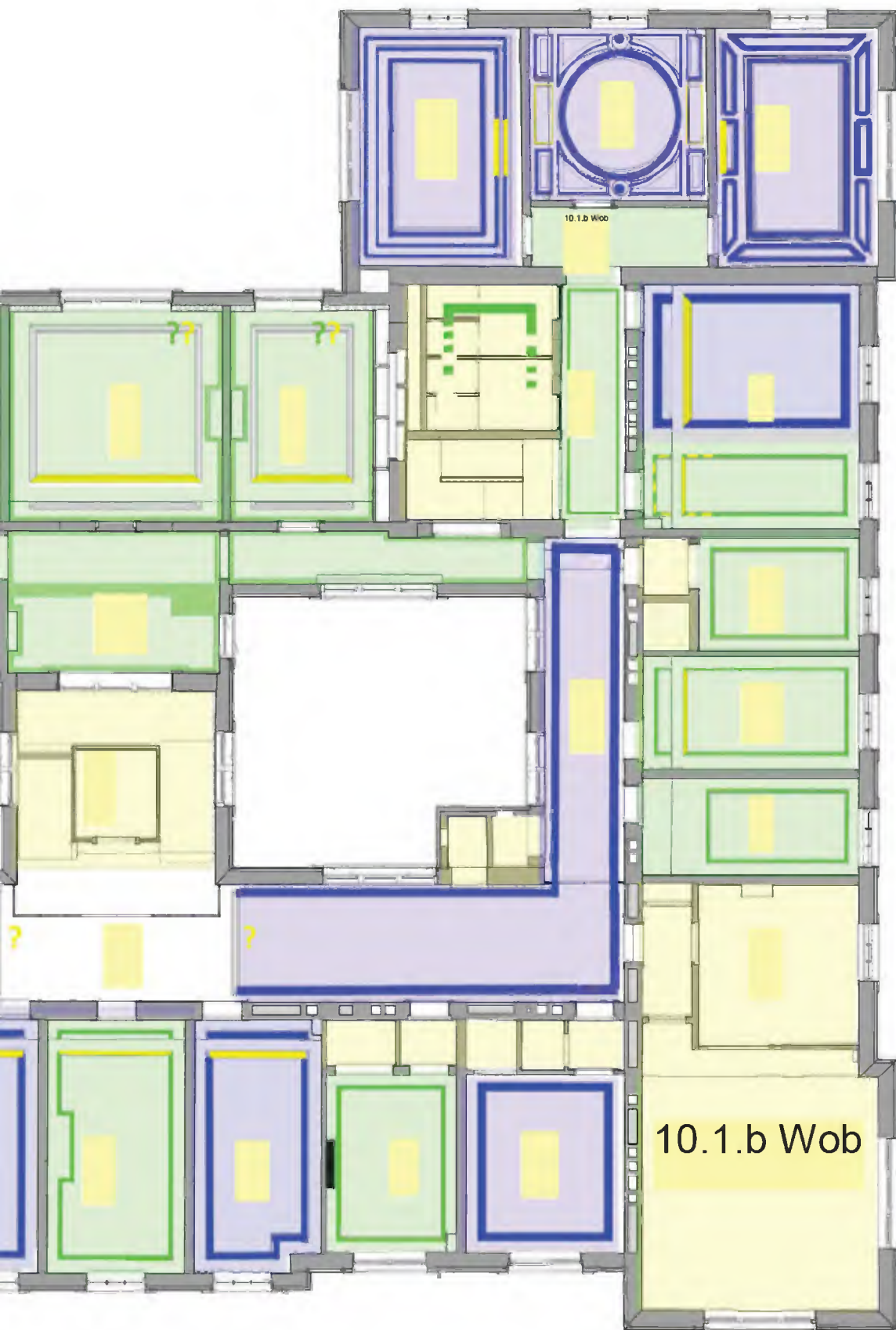
Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

Leeswijzer

- plafond als geheel hoog monumentaal
- perklijst hoog monumentaal
- rozet hoog monumentaal
- plafond als geheel positief monumentaal
- perklijst positief monumentaal
- rozet positief monumentaal
- plafond als geheel indifferent
- perklijst indifferent
- rozet indifferent
- extra toelichting op het onderdeel of de waardering ervan

Waardenkaart

Plafonds

Bouwlaag

3e Verdieping

Waarderingsklassen

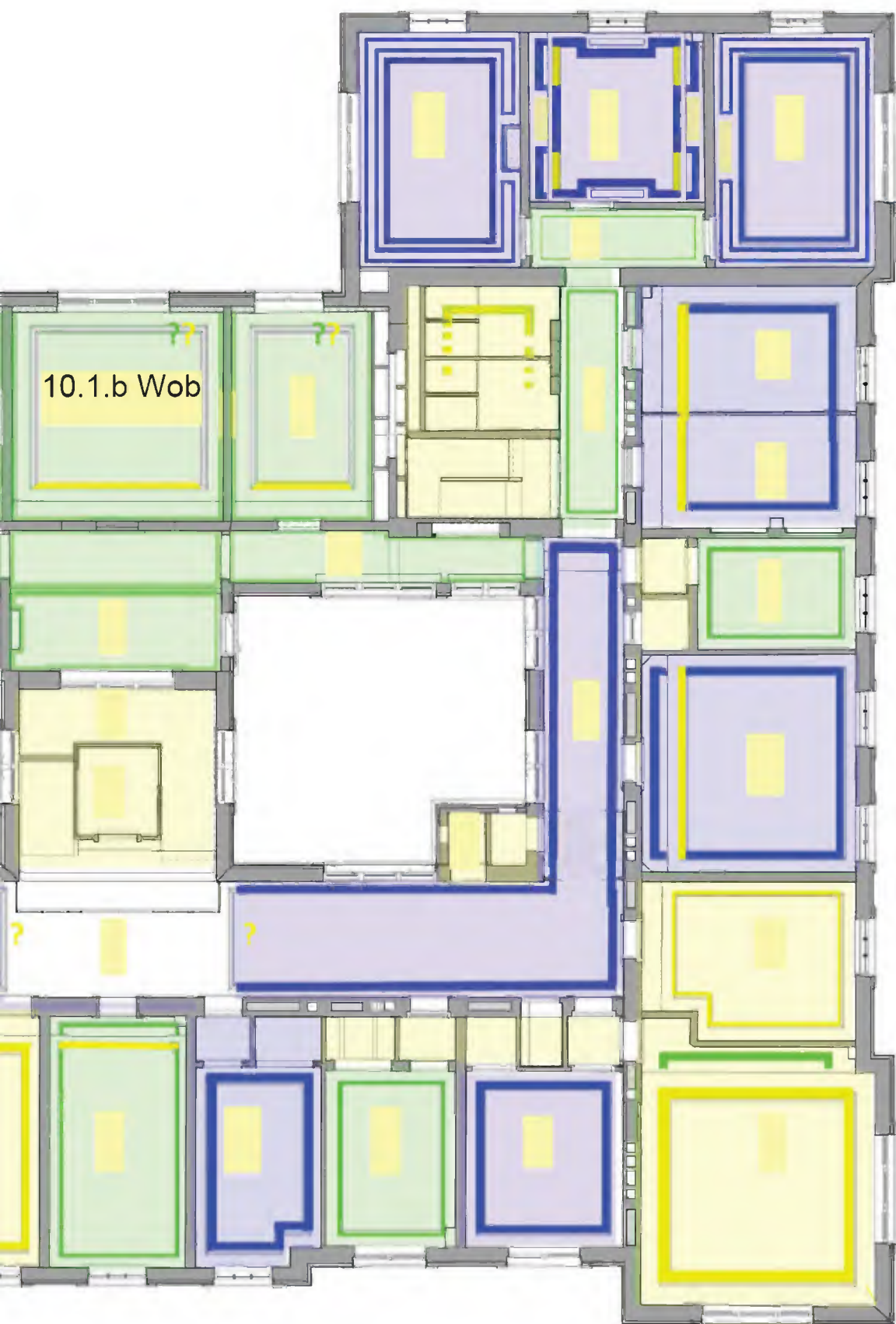
- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

Leeswijzer

- plafond als geheel hoog monumentaal
- perklijst hoog monumentaal
- rozet hoog monumentaal
- plafond als geheel positief monumentaal
- perklijst positief monumentaal
- rozet positief monumentaal
- plafond als geheel indifferent
- perklijst indifferent
- rozet indifferent

- extra toelichting op het onderdeel of de waardering ervan

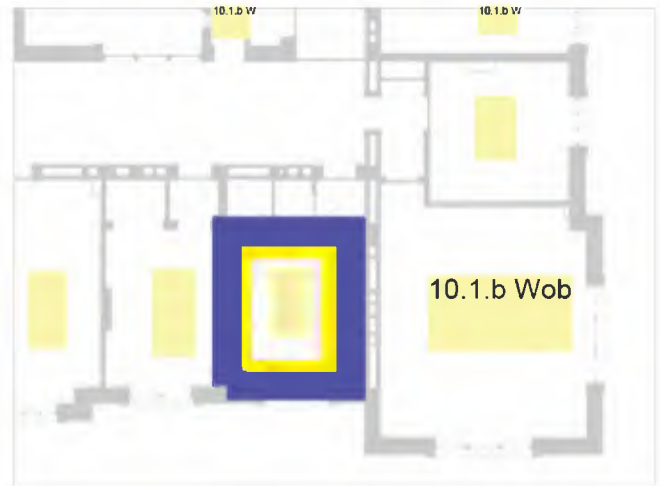
10.1.b Wob

5.3.4.3 Waardenkaarten: Wand- en vloerafwerkingen

Extra toelichting op de waardering van lambriseringen

Diverse lambriseringen in het gebouw zijn in de loop der tijd voorzien van strakke afwerkplaten. Hierdoor is de oorspronkelijke paneel- of strokenindeling niet meer zichtbaar, wat ook nog eens de oorspronkelijke hiërarchie slechter afleesbaar maakt. Terwijl de historische lambriseringen veelal een hoog monumentale of positief monumentale waardering hebben, hebben de afwerkplaten een indifferente waarde. Dit is in de waardenkaarten aangegeven door een gele lijn (indifferente waarde) te plaatsen vóór de debetreffende lambriseringen, die een blauwe of groene kleur hebben gekregen (hoog monumentale of positief monumentale waarde). Men dient zich bij de ontmanteling dus goed bewust te zijn van de waardevolle historische lambriseringen achter de afwerkplaten en dus voorzichtig te werk te gaan.

Waardenkaart

Wanden en vloeren

Bouwlaag

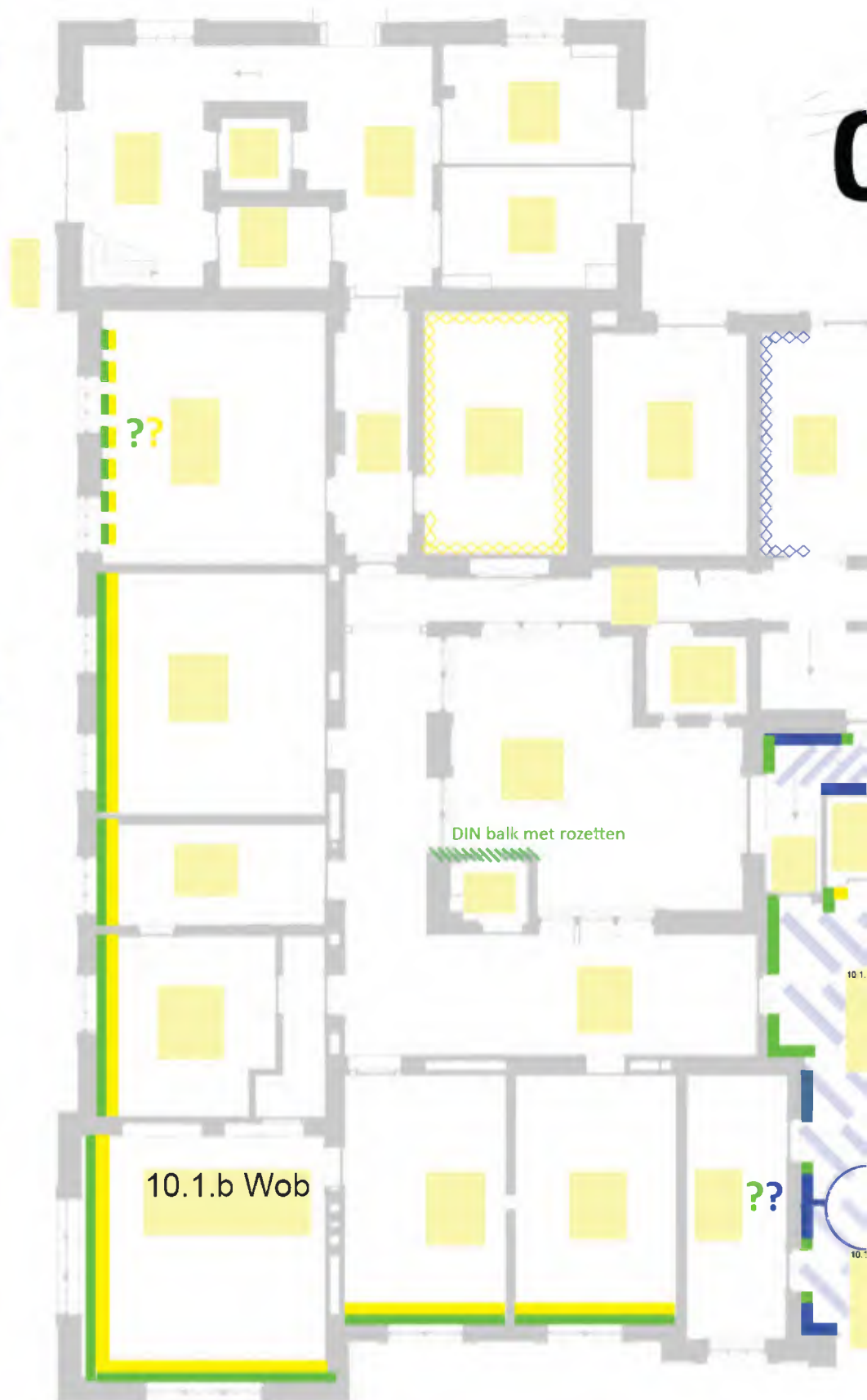
Begane grond

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferents

Leeswijzer

- lambrisering
- betimmeringsplaten
- schouw / schoorsteen
- hoekpalmet
- tegels (vloer of wand)
- (marmervloer)
- gietijzeren *sier*kolom

D

Waardenkaart

Wanden en vloeren

Bouwlaag

1e Verdieping

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferant

Leeswijzer

- lambrisering
- betimmeringsplaten
- schouw / schoorsteen
- hoekpalmet
- tegels (vloer of wand)
- (marmervloer)
- gietijzeren *sier*kolom

Waardenkaart

Wanden en vloeren

Bouwlaag

2e Verdieping

Waarderingsklassen

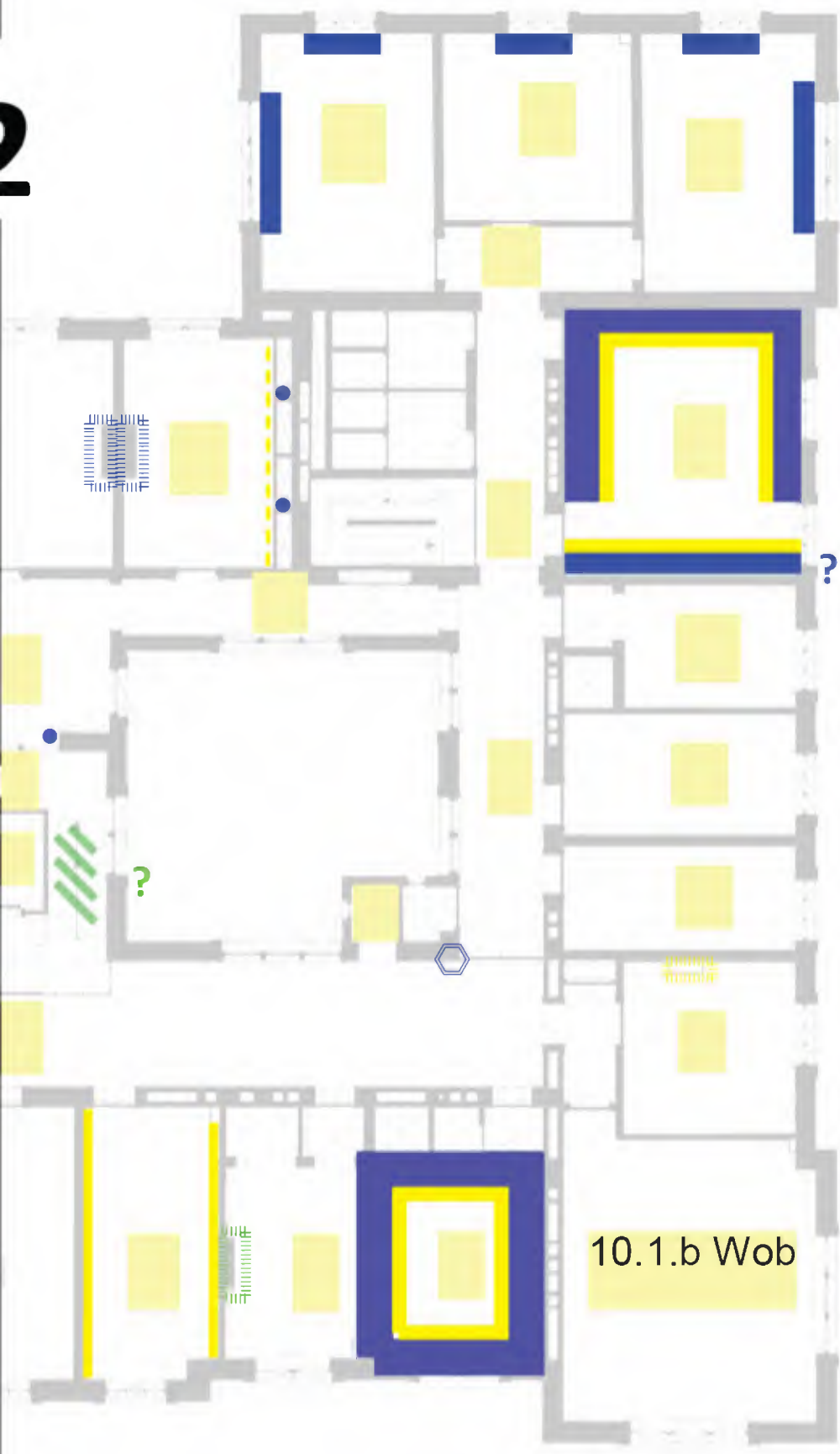
- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferent

Leeswijzer

- lambrisering
- betimmeringsplaten
- schouw / schoorsteen
- hoekpalmet
- tegels (vloer of wand)
- (marmervloer)
- gietijzeren *sier*kolom

2

10.1.b Wob

Waardenkaart

Wanden en vloeren

Bouwlaag

3e Verdieping

Waarderingsklassen

- hoog monumentaal
- positief monumentaal
- indifferet

Leeswijzer

- lambrisering
- betimmeringsplaten
- schouw / schoorsteen
- hoekpalmet
- tegels (vloer of wand)
- (marmer)vloer
- gietijzeren *sier*kolom

3

10.1.b Wob

Hfd. 6 Advies voor nader onderzoek

6.1 Informatiemanagement

Dit cultuurhistorisch onderzoek heeft enorm veel nieuwe informatie opgeleverd, én, zoals gedegen onderzoek vaak doet, ook nieuwe vragen. Dat is geen slecht teken, integendeel, men weet pas wélke vragen men moet stellen, als men een gebouw echt kent, en met elke nieuwe vraag komt men tot meer inzicht in het hele verhaal. Om de nieuw naar voren gekomen vragen te beantwoorden worden de onderstaande aanvullende deelonderzoeken geadviseerd. ^{10.2.g Wob}

6.2 Onderzoek historische behangsels

In dit bouwhistorisch onderzoek zijn diverse historische behangsels teruggevonden, zowel 'in real live' (boven de later ingebouwde toiletten op de 1e, 2e en 3e verdieping), als op een historische foto uit 1898 van de werkkamer van referendaris Mondt (nu ruimte ^{10.1.b Wob}). Daarnaast worden er ook in het bestek uit 1859 interessante vermelden gemaakt. Al deze zaken bieden met behulp van de inzet van een deskundige op het gebied van historisch behang de gelegenheid om een duidelijker beeld te krijgen van de historische behangsels in het gebouw. Zo komt het behangpatroon op de foto uit 1898 de heer ^{10.2.e}, expert op het gebied van historisch behang, bekend voor. Een patroononderzoek zou dus een van de mogelijkheden zijn om meer over de datering én waardering van de historische behangsels te komen.

6.3 Onderzoek marmersoorten vestibule

Geadviseerd wordt om een natuursteendeskundige te consulteren over de vermoedens dat de marmerlambrisering en deuromlijstingen in de vestibule mogelijk niet allemaal uit 1931 stammen, maar op enkele plekken wellicht zijn vervangen.

6.4 Onderzoek naar stucrozetten die (deels of geheel) afwijken Rose's vormgevingsleer

Geadviseerd wordt om een stukadoor met restauratiekennis te consulteren over de vermoedens dat sommige stucrozetten, die deels of geheel afwijken van Rose's vormgevingsleer, latere ingrepen betreffen. Het gaat hier om de rozetten in ^{10.1.b Wob}

Verder ook bespreken datering kooflijsten ^{10.1.b Wob}

6.5 Kleuronderzoek

Geadviseerd wordt om BBA, die in 2019 een kleuronderzoek heeft uitgevoerd aan het gebouw, op de hoogte te stellen van de vondst van de in 1883 verborgen buitenvensters en aldaar aanvullend kleuronderzoek op te verrichten. Deze vensters zijn nl. na 1883 nooit meer overgeschilderd, dus in originelere staat dan de voormalige buitenvensters in de achtergangen, tegen het trappenhuis aan. Tevens is tijdens het veldonderzoek van dit cultuurhistorisch onderzoek vastgesteld, dat de grote gietijzeren kolommen in de gang op de bel-etage bovenin delen hebben, die i.v.m. moeilijke bereikbaarheid niet met de latere witte verf zijn overgeschilderd. Geadviseerd wordt op deze plekken alsnog ook kleuronderzoek te doen.

Ook wordt geadviseerd kleuronderzoek te doen op niet alleen de paneellambrisering, maar ook de strokenlambrisering in de categorie 2/3-B vertrekken.

Ten slotte wordt geadviseerd om de kleuronderzoekers, ten behoeve van hun aanvullende onderzoek, de in dit cultuurhistorisch onderzoek gevonden historische interieurfoto's te doen toekomen, met name de foto's waarop polychrome verfafwerkingen te zien zijn (zie 3.2.x Verfwerk).

6.6 Aanvullend archiefonderzoek

Tips voor aanvullend archiefonderzoek zijn:

- Het bestek van de uitbreiding uit 1895 zoeken bij HGA Studiezaal, evenals overige mogelijk interessante stukken die nog niet bekeken zijn.
- Poging wagen om de detailtekeningen te zoeken: HGA, NA, Het Nieuwe Instituut etc.
- Zoeken naar een eventuele ontwerptekening uit 1898 voor renovatie van de Commissiekamer (nu Regentenkamer) in HGA, NA, Het Nieuwe Instituut etc.
- Via archiefstukken van oud-ambtenaren in het NA meer foto's van het interieur zoeken

- Zoeken naar interieurfoto's op Delpher in historische fototijdschriften
- Zoeken in de collectie van de voormalige Boekerij van het ministerie van Koloniën in de Universiteit Leiden naar eventuele publicaties van het voormalige ministerie met daarin interieurfoto's.

6.7 (Licht) Destructief onderzoek

Op sommige onderzoeksvragen in dit rapport kon geen antwoord gegeven worden zonder destructief onderzoek. Zo is bijvoorbeeld de toestand van (met name de onderzijde) van de voormalige buitenvensters die in 1883 verstopt zijn onbekend.

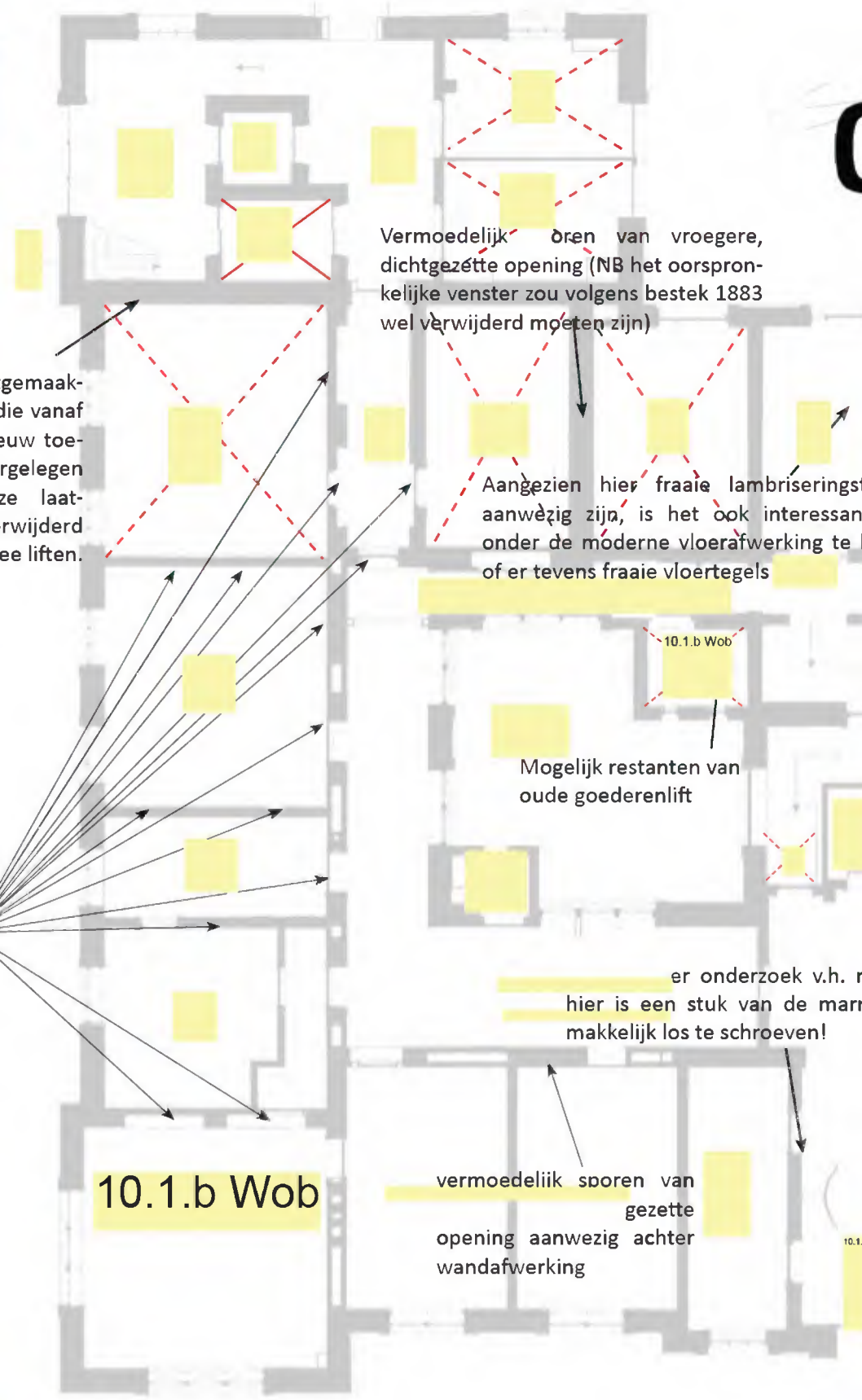
Ten tweede was het moderne tapijt in dit gebouw zó grondig vastgelijmd, dat het vrijwel onmogelijk was om oorspronkelijke vloerafwerkingen te zien. Het tapijt bleek (in ieder geval op een aantal steekproeflocaties) ook nog eens op een moderne onderlaag bevestigd te zijn.

In beide gevallen wordt geadviseerd om z.s.m. tijdens de ontmanteling van het gebouw - voorzichtig - op steekproeflocaties een stuk voorzetwand of modern tapijt en onderlaag te verwijderen, om ter plekke de historische onderdelen en afwerkklagen te kunnen bekijken en beoordelen. Het is hierbij belangrijk om ruimtes van verschillende categorieën als steekproeflocaties te kiezen. Bij interessante bouwhistorische vondsten wordt aangeraden een bouwhistoricus in te schakelen voor onderzoek en waardering van deze.

Voor verdere aanwijzingen en verwachtingen omtrent nader (licht) destructief onderzoek, zie de zwart gekleurde onderdelen op de waardenkaarten van de constructie-onderdelen ('onbekend') en zie de plattegronden met opmerkingen op de volgende pagina's.

Aanwijzingen bij destructief onderzoek of ontmanteling

Begane Grond

Hier zit een in 1991 dichtgemaakte, getoogde doorgang, die vanaf het begin van de 20e eeuw toegang gaf tot de achtergelegen verwarmingskelder. Deze laatste werd in 1991 hier verwijderd t.b.v. de plaatsing van twee liften.

Vermoedelijk uren van vroegere, dichtgezette opening (NB het oorspronkelijke venster zou volgens bestek 1883 wel verwijderd moeten zijn)

Aangezien hier fraaie lambriseringst aanwezig zijn, is het ook interessant onder de moderne vloerafwerking te kijken of er tevens fraaie vloertegels

10.1.b Wob

Mogelijk restanten van oude goederenlift

Met name in deze hoek van het gebouw zijn nog veel oorspronkelijke getoogde doorgangen aanwezig, die in 1919 zijn dichtgezet (geheel of gedeeltelijk), maar gro-

Op alle verdiepingen in het gebouw kunnen nog bouwsporen van inmiddels verwijderde schouwen aanwezig zijn.

Legenda	
X	ruimte was niet toegankelijk tijdens het veldonderzoek van febr. t/m juni 2021

10.1.b Wob

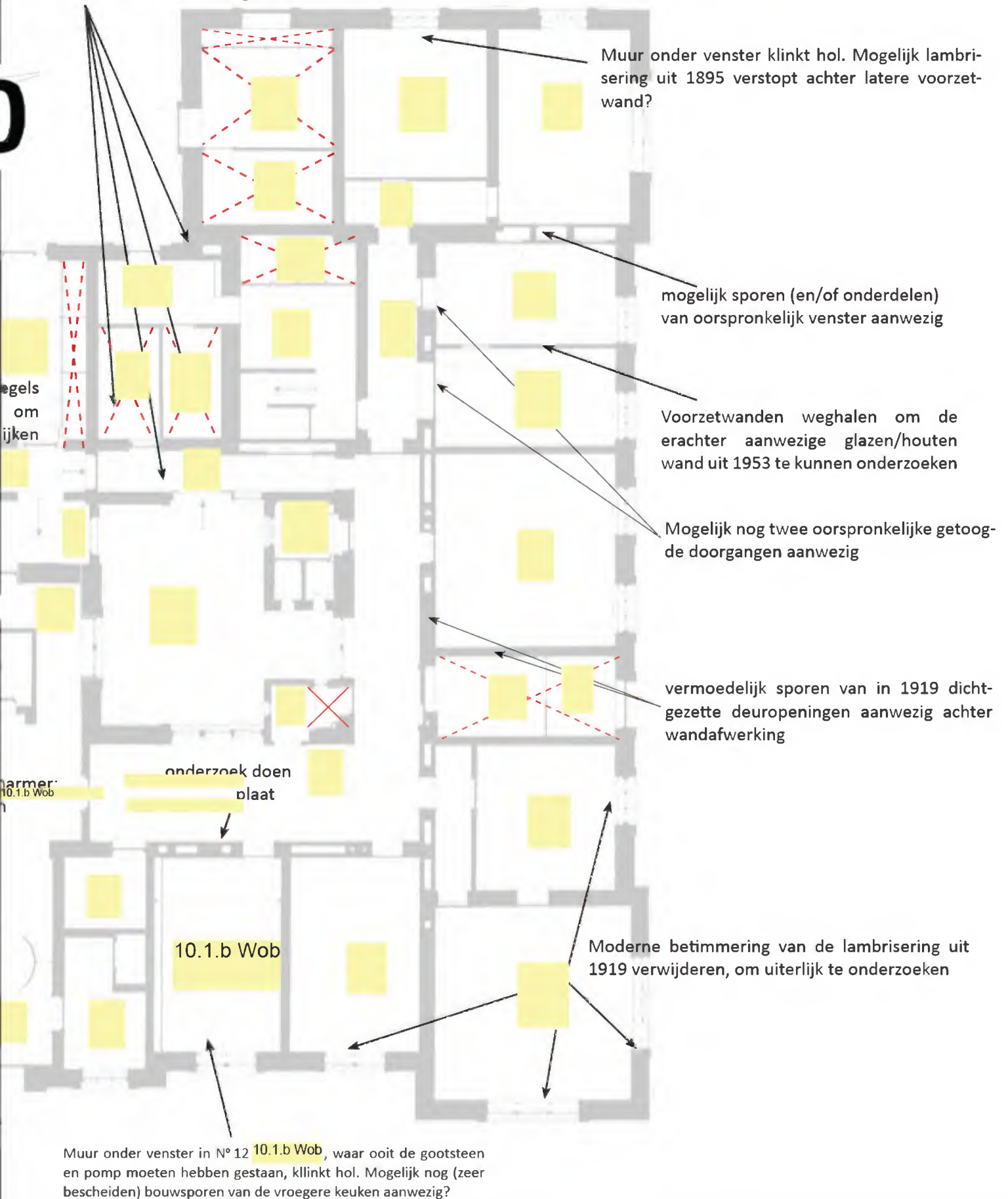
10.1.b Wob

vermoedelijk sporen van gezette opening aanwezig achter wandafwerking

er onderzoek v.h. m hier is een stuk van de marm makkelijk los te schroeven!

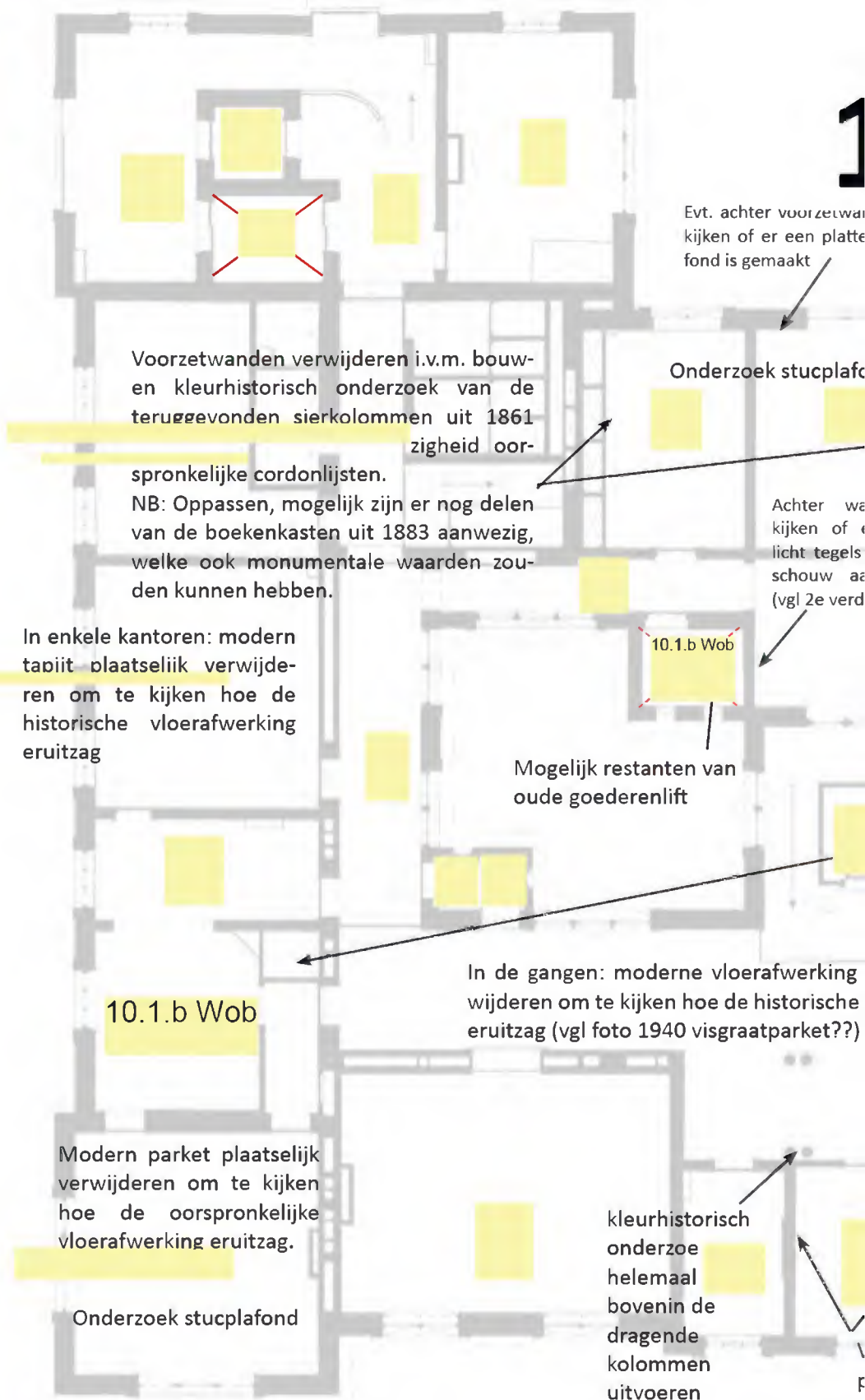
Afb. xx. Aanwijzingen en verwachtingen voor nader onderzoek - Begane grond (Bron tekening: WDJA, opmerkingen door Bureau Bouwtijd)

Liggen hier nog marmeren vloertegels en granieten treden uit 1883, onder de vloerverhoging uit 1953 en de moderne vloerafwerking van linoleum?

**Aanwijzingen bij
destructief onderzoek
of ontmanteling**

1e Verdieping

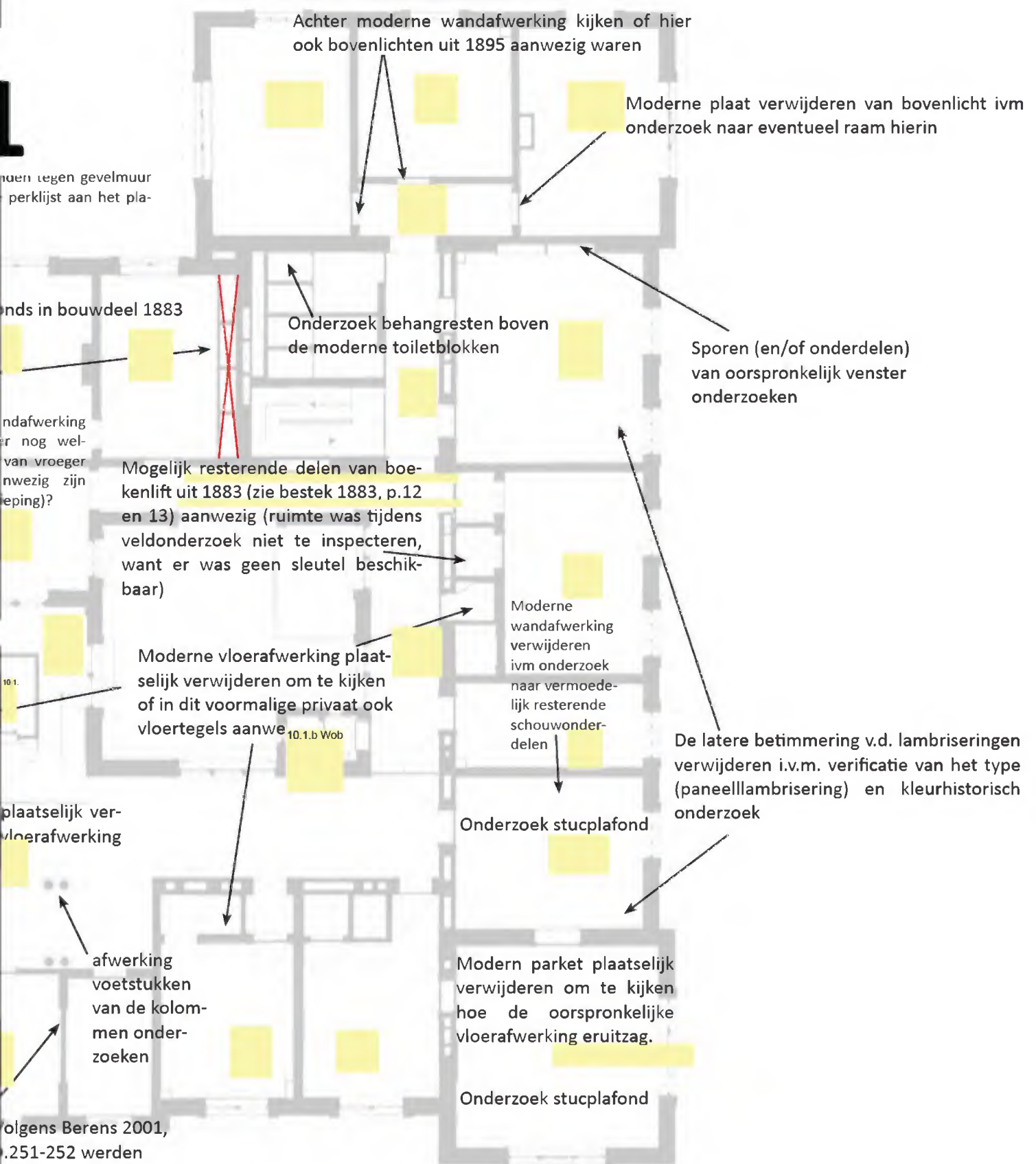

Op alle verdiepingen in het gebouw kunnen nog bouwsporen van inmiddels verwijderde schouwen aanwezig zijn.

Legenda	
X	ruimte was niet toegankelijk tijdens het veldonderzoek van febr. t/m juni 2021

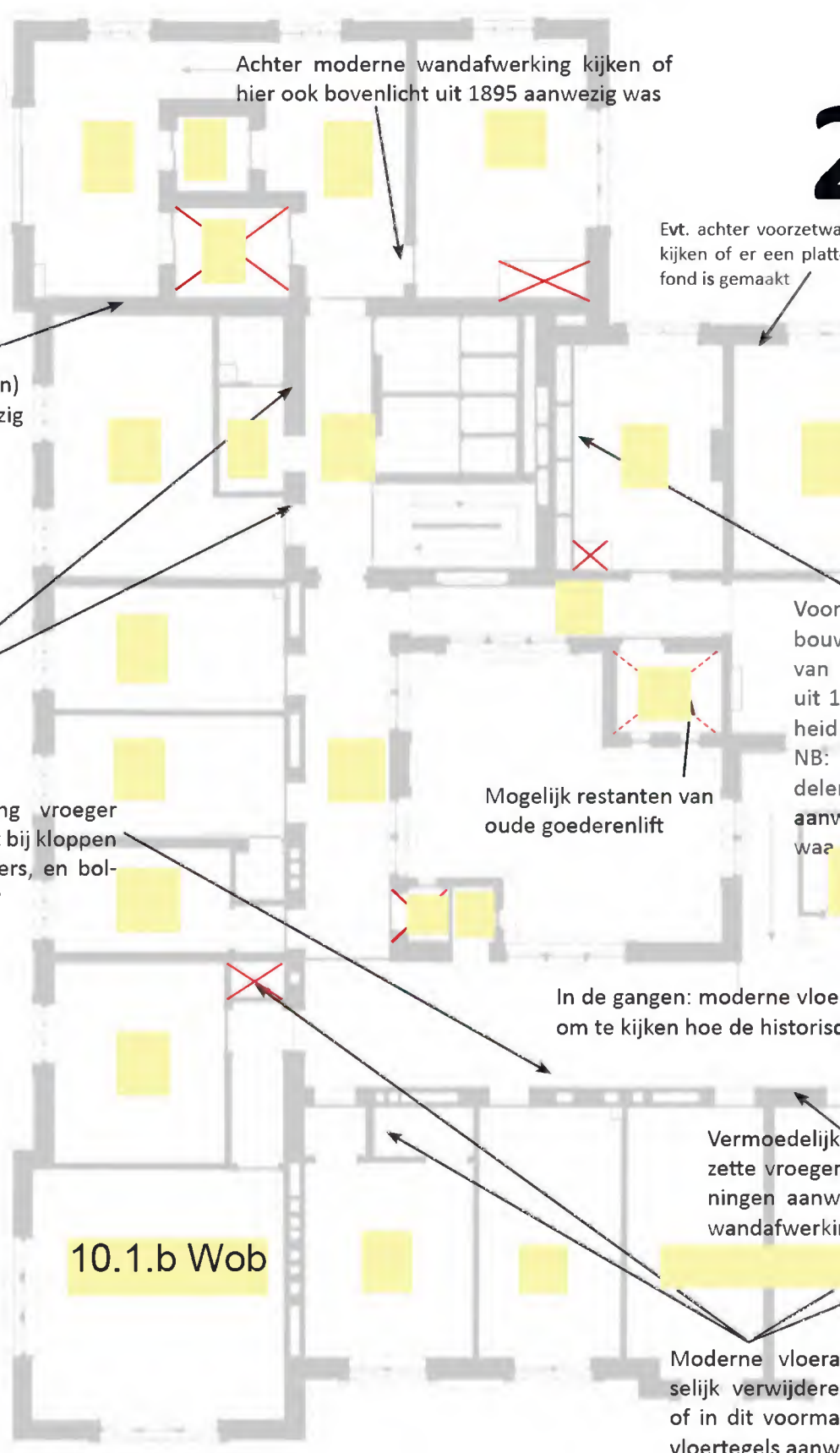
10.1.b Wob

Afb. xx. Aanwijzingen en verwachtingen voor nader onderzoek - 1e verdieping (Bron tekening: WDJA, opmerkingen door Bureau Bouwtijd)

volgens Berens 2001, p.251-252 werden de pilasters hier in 1979-1980 alleen uit het zicht gebracht. Mogelijk zijn ze dus nog aanwezig..?

Aanwijzingen bij destructief onderzoek of ontmanteling
2e Verdieping

10.1.b Wob

Legenda

✗ ruimte was niet toegankelijk tijdens het veldonderzoek van febr. t/m juni 2021

10.1.b Wob

Afb. xx. Aanwijzingen en verwachtingen voor nader onderzoek - 2e verdieping (Bron tekening: WDJA, opmerkingen door Bureau Bouwtijd)

2

den tegen gevelmuur
perklijst aan het pla-

etwanden verwijderen i.v.m.
en kleurhistorisch onderzoek
de teruggevonden sierkolommen
61 en onderzoek naar aanwezig-
oorspronkelijke cordonlijsten.
Oppassen, mogelijk zijn er nog
0.1.b Wob boekenkasten uit 1883
ezig, welke ook monumentale
den zouden kunnen hebben.

afwerking plaatselijk verwijderen
de vloerafwerking eruitzag

dichtge-
de deurope-
ezig achter
g

werking plaat-
om te kijken
ge privaat ook
zig zijn

Achter moderne wandafwerking kijken of hier
ook bovenlicht uit 1895 aanwezig was

Moderne plaat verwijderen van bovenlicht ivm
onderzoek naar eventueel raam hierin

Mogelijk sporen (en/of onderdelen)
van oorspronkelijk venster aanwezig

Mogelijk resterende delen van boe-
kenlift uit 1883 (zie bestek 1883, p.12
en 13) aanwezig (ruimte was tijdens
veldonderzoek niet te inspecteren,
want er was geen sleutel beschik-
baar)

Mod wandafwerking verwijderen
ivm onderzoek naar vermoedelijk res-
terende schouwonderdelen

De latere betimmering v.d. lambriseringen
verwijderen i.v.m. verificatie van het type
(strokenlambrisering) en kleurhistorisch
onderzoek

In enkele kantoren: moderne vloerafwer-
king plaatselijk verwijderen om te kijken
hoe de historische vloerafwerking eruit-
zag

Aanwijzingen bij destructief onderzoek of ontmanteling

3e Verdieping

Hier is een dichtgezette, getoogde doorgang aanwezig. De toog is niet oorspronkelijk. Hij dateert van vóór 1931 en is in XXB dichtgezet.

Achter moderne wandafwerking kijken of hier ook bovenlicht uit 1895 aanwezig was

Evt. achter voorzetwand kijken of er een plattefond is gemaakt

Mogelijk zijn hier nog bouwsporen van de oorspronkelijke getoogde doorgangen aanwezig, die in 1895 zijn dichtgezet.

10.1.b Wob

king verwijderen vermoedelijk resterende schouwonderdelen

Mogelijk restanten van oude goederenlift

De latere betimmering v.d. lambriseringen verwijderen i.v.m. verificatie van het type (strokenlambrisering) en kleurhistorisch onderzoek

In de gangen: moderne vloerafwerking te kijken hoe de historische vloer eruitziet

Op alle verdiepingen in het gebouw kunnen nog bouwsporen van inmiddels verwijderde schouwen aanwezig zijn.

Vermoedelijke deuropeningen wandafwerking

10.1.b Wob

Legenda

✗ ruimte was niet toegankelijk tijdens het veldonderzoek van febr. t/m juni 2021

10.1.b Wob

Afb. xx. Aanwijzingen en verwachtingen voor nader onderzoek - 3e verdieping (Bron tekening: WDJA, opmerkingen door Bureau Bouwtijd)

3

den tegen gevelmuur
perklijst aan het pla-

Achter moderne wandafwerking kijken of hier
ook bovenlicht uit 1895 aanwezig was

Moderne plaat verwijderen van bovenlicht ivm
onderzoek naar eventueel raam hierin

Onderzoek behangresten boven
de moderne toiletblokken

mogelijk sporen (en/of onderdelen)
van oorspronkelijk venster aanwezig?

10.1.b Wob

Voorzetwanden verwijderen i.v.m. bouw
kleurhistorisch onderzoek van de teruggevonden
sierkolommen uit 1861 en onderzoek naar aan-
wezigheid oorspronkelijke cordonlijsten.
NB: Oppassen, mogelijk zijn er nog delen van
de boekenkasten uit 1883 aanwezig, welke ook
monumentale waarden zouden kunnen hebben.

Hier zijn nog twee oorspronkelijke, getoog-
de doorgangen aanwezig, die al vóór 1895
zijn dichtgezet (mogelijk in 1883)

werking plaatselijk verwijderen om
king eruitzag

lijjk dichtgezette vroege-
eningen aanwezig achter
rking

In enkele kantoren: moderne vloeraf-
werking plaatselijk verwijderen om
te kijken hoe de historische vloeraf-
werking eruitzag

Moderne vloerafwerking plaat-
selijk verwijderen om te kijken
of in dit voormalige privaat ook
vloertegels aanwezig zijn

De latere betimmering v.d. lambriseringen
verwijderen i.v.m. verificatie van het type
(strokenlambrisering) en kleurhistorisch
onderzoek

Bibliografie

Archieven

Het Nationaal Archief, Ministerie van Binnenlandse Zaken, afdeling Waterstaat:

inv.nr. 2932, 10-1-1859;

inv. nr. 2934, 23-11-1861 (brief van W.N. Rose aan Ministerie van Binnenlandse Zaken);

inv. nr. 2935, 17-03-1962 (brief van Ministerie van Koloniën aan Ministerie van Binnenlandse Zaken);

inv. nr. 2936, 23-11-1861 (brief van W.N. Rose aan Ministerie van Binnenlandse Zaken);

inv. nr. 5309, 1-11-1861 en 6-11-1861 (correspondentie tussen het Ministerie van Binnenlandse Zaken en W.N. Rose).

Stadsarchief Rotterdam:

dossiernr. LSG1, Afbeeldingen van het Nieuwe Ziekenhuis te Rotterdam 1840.

Collectie Rijksvastgoedbedrijf

Vele tekeningen (zie bronvermelding bij de afbeeldingen) en enkele rapporten, waaronder:

Cornelis 1961, 'Rapport inzake herstel fundering van het ketelhuis van het Ministerie van Binnenlandse Zaken, Plein 1- 'sGravenhage' (ir. A. Cornelis, Advies beton- en staalconstructies, Rotterdam).

Literatuur

R. Banham, *The architecture of the well-tempered environment*, Londen 1984, eerste druk 1969.

H. Berens, *W.N. Rose 1801-1877. Stedenbouw, civiele techniek en architectuur*, Rotterdam 2001.

W. Bernan, *On the history and art of Warming and Ventilating rooms and buildings: by open fires, hypocausts, German, Dutch, Russian, and Swedish stoves, steam, hot water, heated air, heat of animals, and other methods; with notices of the progress of personal and fireside comfort, and of the management of fuel. Illustrated by two hundred and forty figures of apparatus. Volume 1*, Londen 1845.

'Binnenlandsche berichten', *Dagblad voor Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 2 november 1861.

'Binnenlandsche berichten', *Leidsch Dagblad*, 23 oktober 1860.

P. Bot, *Vademecum van historische bouwmaterialen, installaties en infrastructuur*, Alphen aan de Maas 2009

R. Brueggemann, 'Central Heating and Forced Ventilation: Origins and Effects on Architectural Design', *The Journal of the Society of Architectural Historians*, 37 (1978), p. 143-160.

I. Cieraad (ed.) *At home. An Anthropology of Domestic Space*, Syracuse 2006.

G. Cooper, *Air-conditioning America. Engineers and the Controlled Environment, 1900-1960*, Baltimore 1998.

J. Crowley, 'The Sensibility of Comfort', *The American Historical Review* 104 (1999), p. 749-782.

J. Crowley, *The Invention of Comfort: Sensibilities and Design in Early Modern Britain and Early America*, Baltimore 2001.

'Daar tot heden zeer verschillende wijzen van verwarming voor onderscheidene, zoo partikuliere als openbare gebouwen worden aangewend, zoo als met verwarmde lucht, door stoom of door warm water, zoo wordt gevraagd, welke van deze stelsels het minst gevaarlijk, het minst kostbaar, en het meest doelmatig te achten is?', *Bouwkundige Bijdragen* 9 (1856), p. 42-43.

M. Daniel, *Haustechnik im 19. Jahrhundert. Das Beispiel der Heizungs- und Ventilationstechnik im Krankenhausbau*, ETH Zurich 2015 (proefschrift).

J. Drysdale en J. Hayward, *Health and comfort in house building, or, ventilation with warm air by self-acting suction power*, Londen 1872.

C.W. Fock (ed.), *Het Nederlandse interieur in beeld 1600-1900*, Zwolle 2001.

S. Giedion, *Mechanization takes command. A contribution to anonymous history*, Minneapolis 2013, eerste druk 1948.

A.N. Godefroy, 'Luchtverversching in gebouwen en woonhuizen', *Bouwkundige Bijdragen* 11 (1860), p. 213-236.

C. Grassi, *Hygiène publique. Chauffage et ventilation des hôpitaux. Étude du système de Chauffage et de Ventilation établi par M. le docteur Van Hecke*, Parijs 1857.

T. Hermans, J. Kamphuis en C. van der Peet, *Bouwhistorische documentatie en waardebeoordeling Koninklijk Tehuis voor Oud-Militairen 'Bronbeek' Velperweg 147 Arnhem*, Rijksvastgoedbedrijf/ Atelier Rijksbouwmeester 1991.

N.M. Hogen, *In weelde baden. De badkamer in het Nederlandse interieur*, Amsterdam 2012.

M. Ingels, *Willis Carrier. Father of Air Conditioning*, Garden City 1952.

C. Krabbe, *Ambacht Kunst Wetenschap. Bevordering van de bouwkunst (1775-1880)*, Zwolle 1998.

D. van Lente, *Techniek en ideologie. Opvattingen over de maatschappelijke betekenis van technische vernieuwingen in Nederland, 1850-1920*, Groningen 1988.

- N. Mens en C. Wagenaar, *Architectuur voor de gezondheidszorg in Nederland*, Rotterdam 2010.
- C. van der Peet en G. Steenmeijer, *De Rijksbouwmeesters*, Rotterdam 1995.
- C.H. Peters, *De Landsgebouwen te 's-Gravenhage*, 's-Gravenhage 1891.
- W. Rybczynski, *Home. A Short History of an Idea*, London 1986.
- E. Shove, *Comfort, cleanliness and convenience. The social organization of normality*, Oxford 2003.
- R. Stenvert en G. van Tussenbroek, *Inleiding in de bouwhistorie; opmeten en onderzoeken van oude gebouwen*, Utrecht 2007
- M. Stokroos, *Verwarmen en verlichten in de negentiende eeuw*, Zutphen 2001.
- C. Sylvester, *The philosophy of domestic economy; as exemplified in the mode of warming, ventilating, washing, drying & cooking, and in various arrangements contributing to the comfort and convenience of domestic life, adopted in the Derbyshire General Infirmary, and more recently, on a greatly extended scale, in several other public buildings, newly erected in this country; Together with an Explanation of the Principles on which they are performed*, Nottingham 1819.
- T. Tredgold, *Principles of Warming and Ventilating public buildings, dwelling-houses, manufactories, hospitals, hot-houses, conservatories etc.; and of constructing fire-places, boilers, steam apparatus, grates, and drying rooms*, Londen 1824.
- 'Verhandeling over de beeldende kunst in hare betrekking tot de maatschappij', 1842.
- 'Verslag der werkzaamheden van de zevende algemeene vergadering der Maatschappij tot Bevordering der Bouwkunst, gehouden te Amsterdam den 4 Julij 1862: Welke zijn de middelen om de opeenhooping van verhitte lucht, voortspruitende uit de verlichting met gas in kamers of lokalen van welke aard ook, te beletten, zonder nadelige of lastige uit werking op de aanwezige personen, met behoud van den welstand van het in- en uitwendige, en in de onderstelling dat de plaatselijke omstandigheden van luchtkokers in de plafonds niet gedogen?', *Bouwkundige Bijdragen* 12 (1862), p. 128-132.
- 'Over verwarming en luchtverversching volgens het stelsel van Van Hecke', *Algemeen verslag der werkzaamheden van het Koninklijk Instituut van Ingenieurs over het instituutsjaar 1857-1858*, p. 96-97.
- R. van Venetië, *Ministeriegebouwen in Nederland*, uitgave t.g.v. de tentoonstelling 'Speciaal voor Ambtenaren' 30 jan. t/m 2 mei 1993, Rotterdam 1993
- 'Verwarming en ventilatie'. Koninklijk Instituut van Ingenieurs. *Algemeen verslag der werkzaamheden. Notulen der vergaderingen. Instituutsjaar 1860-1861*, (1861) 53-61.
- Een vriend van waarheid, 'Ingezonden stukken', *Dagblad van Zuid-Holland en 's-Gravenhage*, 13 november 1861.
- W. de Waal, 'Over ventilatie of luchtverversching. Gevolgd naar het engelsch van Morrill Wyman', *Bouwkundige Bijdragen* (1852), p. 55-88, p. 121-154, p. 197-236.
- J.J.C. de Wijs, 'Beschrijving van den nieuwen toestel voor ventilatie en verwarming, geplaatst in het hospitaal 'Necker' in Parijs, naar het systeem van dr. Van Hecke', *Bouwkundige Bijdragen* (1863), p. 13-22.
- J.J.C. de Wijs, 'Levensschets van Willem Nicolaas Rose', *Bouwkundige Bijdragen* 24 (1878), p. 161-174.
- A. van der Woud, *De nieuwe mens. De culturele revolutie in Nederland rond 1900*, Amsterdam 2015.
- X. 'De jongste werken van den Rijksbouwmeester'. Overgedrukt uit *De Nederlandsche Spectator* (1861), 1-12. [Achter het pseudoniem X verschilden zich de heren Limburg Brouwer en C. Vosmaer].
- Years of Reflection, 1783-1953. The story of Haywards of the Borough*. Londen 1953.

Websites

Zie vermeldingen in de voetnoten.

